

อาคารสูงยุคแรกในสยาม ทศวรรษ 2390 - 2470

โดย
นางสาวพิศาลศรี กระจ่างทอง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2557
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

อาคารสูงยุคแรกในสยาม ทศวรรษ 2390 - 2470

โดย
นางสาวพิศาลศรี กระต่ายทอง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2557
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

EARLY TALL BUILDINGS IN SIAM 1840S - 1920S

By

Miss Pisarnsri Krataithong

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

Master of Arts Program in History of Architecture

Department of Architecture and Related Arts

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2014

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “ อาคารสูงยุคแรกในสยาม ทศวรรษ 2390 - 2470 ” เสนอโดย นางสาวพิศาลศรี กระจ่างทอง เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปานใจ ธารทัศน์วงศ์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

อาจารย์ ดร.พินัย สิริเกียรติกุล

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์)

...../...../.....

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.คัมพงค์ หนูบรรจง)

...../...../.....

..... กรรมการ

(อาจารย์ ดร.พินัย สิริเกียรติกุล)

...../...../.....

53052208 : สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม

คำสำคัญ : หอสูง / อาคารสูง

พิศาลศรี กระจ่างทอง : อาคารสูงยุคแรกในสยาม ทศวรรษ 2390 - 2470. อาจารย์ที่
ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : อ.ดร.พินัย สิริเกียรติกุล. 151 หน้า.

วิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ศึกษาการเกิดขึ้นของอาคารสูงที่สร้างขึ้นในรูปแบบของสถาปัตยกรรม
ตะวันตกในสยามระหว่าง ทศวรรษ 2390 ถึง 2470 ซึ่งนับเป็นช่วงเวลาแห่งการแสวงหาความ
“ศิวิไลซ์” ที่ชนชั้นนำสยามเริ่มเปิดรับกิจกรรมของชาวตะวันตกมาปรับใช้ในราชสำนักสยาม โดยถือ
เป็นส่วนหนึ่งในการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ของพวกเขา เช่น การนับเวลาแบบตะวันตก กิจกรรมทางดาราศาสตร์
และการแสวงหาความบันเทิงยามว่าง

วิทยานิพนธ์ประกอบด้วย 3 บทหลักที่มุ่งศึกษาอาคารสูงประเภท หอนาฬิกา หอดูดาว
และอาคารพาณิชย์กรรม ที่สร้างขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมแบบตะวันตกดังกล่าว วัตถุประสงค์ของ
การศึกษานี้คือการแสดงให้เห็นว่าอาคารประเภทใหม่ๆ ดังกล่าวนี้อาจสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้แก่ชนชั้น
นำสยามอย่างไร ตลอดจนแสดงให้เห็นว่าอาคารที่ดูเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกเหล่านี้ได้สร้าง
ความหมายแบบ “ท้องถิ่น” ขึ้นมาอย่างไร การศึกษาใช้หลักฐานจากหोजดหมายเหตุ เช่น เอกสาร
ราชการ บันทึกเหตุการณ์ และหนังสือพิมพ์ ตลอดจนการสำรวจอาคารเหล่านั้นด้วยตนเอง ผลจาก
การศึกษานี้จะช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในประเทศไทยให้ดีขึ้น

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ลายมือชื่อนักศึกษา .....

ปีการศึกษา 2557

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ .....

53052208: MAJOR : HISTORY OF ARCHITECTURE

KEYWORD : TALL BUILDINGS / TALL BUILDINGS

PISARNSRI KRATAITHONG : EARLY TALL BUILDINGS IN SIAM 1840S - 1920S.

THESIS ADVISOR : PINAI SIRIKIATIKUL, Ph.D. 151 pp.

The thesis is a study of early tall buildings in Siam, examining an emergence of tall, western-style buildings in Siam between 1840s and 1920s, when Siamese ruling class and aristocratic seek for “Civilization”, by adopting western activities related to Time, astronomy and leisure.

Dealing with each of these particular subjects, the three main chapters are of Clock, Astronomical and Commercial Towers built during this period. The aim is to show how Siamese leaders used these new types of building to establish their new identity, as well as the ways in which such seemingly western-style buildings were given “local” meaning. The research draws upon archival sources such as documentary evidence from governmental papers, anecdotes, newspaper, and upon first-hand analysis of the buildings. The finding will contribute to a better understanding about western-style architecture in Siam.

Department of Architecture and Related Arts Graduate School, Silpakorn University

Student's signature .....

Academic Year 2014

Thesis Advisor's signature .....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นหัวข้อที่ได้ทำการต่อยอดและแตกประเด็นมาจากการศึกษาวิชาในห้องเรียนเมื่อปี พ.ศ.2554 และวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะไม่สามารถสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีหากปราศจากบุคคลดังต่อไปนี้

ขอขอบพระคุณครอบครัวสำหรับการสนับสนุนและทุนสำหรับการศึกษาในระดับปริญญาโท และขอบคุณกำลังใจในยามที่เหน็ดเหนื่อยกับวิทยานิพนธ์จากแมวมเหิมยวทั้ง 2 ตัวที่บ้าน

ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์อนุวิทย์ เจริญศุภกุล สำหรับโอกาสที่มอบให้ในการทำวิทยานิพนธ์ ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์สมชาติ จึงสิริอารักษ์ สำหรับคำชี้แนะแนวทางที่ดีและการอุปการะแบบรังวัดอาคารให้ ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ชาติรี ประภิตนทการ หัวหน้าภาควิชาสำหรับความช่วยเหลือในการเดินเรื่องทำหัวข้อวิทยานิพนธ์ และขอขอบพระคุณอาจารย์ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ให้ความรู้ตลอดระยะเวลา 5 ปี และร่วมเป็นคณะกรรมการในการสอบวิทยานิพนธ์ทั้ง 2 ครั้ง ให้ผ่านไปได้ด้วยดี

ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร.พินัย สิริเกียรติกุล อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่สร้างวินัย ผลักดัน และมีส่วนช่วยเหลือในทุกๆด้านสำหรับการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ อาจารย์ทำให้ผู้แต่งได้เปิดโลกทัศน์และมีความคิดริเริ่มใหม่ๆ ทั้งในด้านการคิดและการเขียนสำหรับการศึกษาต่อไปในด้านนี้เป็นอย่างมาก

ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร.คัมพงค์ หนูบรรจง สำหรับการให้คำแนะนำที่ดีในการสอบวิทยานิพนธ์

ขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัยสำหรับการมอบทุนทำวิทยานิพนธ์ และการตรวจวิทยานิพนธ์เพื่อให้มีความสมบูรณ์และถูกต้อง

ขอบคุณแก๊งนินสำหรับมิตรภาพที่ร่วมผจญภัยทั้งในการเรียนและการเดินทางนอกห้องเรียนมาเป็นระยะเวลา 5 ปี แม้จะมีบางคนที่ย้ายไประหว่างทาง แต่เชื่อว่ามิตรภาพในการเรียนปริญญาโทจะยังคงอยู่แบบแน่นๆเช่นนี้ต่อไป รวมทั้งเพื่อน พี่ น้องในภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรมสำหรับการถามไถ่และห่วงใยในระหว่างการทำวิทยานิพนธ์

ขอบคุณเพื่อนๆ ชาวไพลาร้า แก๊งคานนางฟ้า เพื่อนในมหาวิทยาลัย และคนที่ได้พบเจอระหว่างทางสำหรับกำลังใจให้ฮึดสู้กับวิทยานิพนธ์

ขอบคุณธิดารัตน์ ตียะวงศ์มานะ สำหรับการอยู่ข้างๆกัน

ท้ายสุดขอบคุณความเข้มแข็ง ความตั้งใจ และความอดทนของตัวเอง ที่เชื่อเสมอมาว่าความเหน็ดเหนื่อยและอุปสรรคที่ได้เจอมา มันจะหายไปเมื่อเราทำสำเร็จและกลายเป็นความภูมิใจในที่สุด

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญภาพ	ณ
บทที่	
1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา	1
ขอบเขตของการศึกษา.....	4
วิธีการศึกษาและแหล่งข้อมูล	4
คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา	5
2 หอสูงกับการบอกเวลา.....	6
โลกทัศน์ของชาวสยามกับความคิดทางเวลา	6
การกำหนดเวลาแบบจารีต	8
การนับเวลาแบบใหม่เมื่อได้รับอิทธิพลตะวันตก.....	23
งานสถาปัตยกรรมหอนาฬิกา.....	27
หอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทิศไฉย	27
หอนาฬิกาที่ทิมดาบ.....	33
หอนาฬิกาศาลสถิตยุติธรรม.....	39
หอนาฬิกาไปรษณียาคาร	44
3 หอสูงกับดาราศาสตร์.....	48
ดาราศาสตร์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา	48
ดาราศาสตร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4	51
ดาราศาสตร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4	68
รัชกาลที่ 4.....	
งานสถาปัตยกรรมหอดูดาว.....	68
พระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทน์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	68
หอซ็ชวาลเวียงชัยพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี.....	86
4 อาคารสูงกับการพาณิชย์กรรม	96
การตัดถนนแรกเริ่มในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5.....	96
การตัดถนนเพื่อการลงทุนของชนชั้นนำสยาม	103
“คลับ” กิจกรรมใหม่ของชนชั้นนำสยาม.....	107
งานสถาปัตยกรรมอาคารสูง.....	114

บทที่	หน้า
ตึก 6 ชั้น	114
ตึก 7 ชั้น	116
ตึก 9 ชั้น	122
ตึกแถวนายเลิศ เชียงสะพานพิทยเสถียร	130
ห้างทองตั้งโต๊ะกัง	132
5 สรุปลงและอภิปรายผล	134
สรุปลงและอภิปรายผล	134
รายการอ้างอิง	136
ภาคผนวก.....	148
ภาคผนวก ก วิธีการนับเวลาแบบโบราณของสยาม และวิธีการนับเวลาจากกะลา.....	149
ประวัติผู้วิจัย.....	151

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	กะลาแบบขันทองเหลือง	13
2	นาฬิกาแดด วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ จ.พระนครศรีอยุธยา.....	16
3	ภาพถ่ายเก่าหอกกลอง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	18
4	กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงพกนาฬิกาพกไว้ภายในกระเป๋าเสื้อ.....	20
5	ภาพถ่ายเก่าแสดงหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทัศไนยที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก. ตั้งในพระบรมมหาราชวัง	27
6	ภาพถ่ายเก่าแสดงตำแหน่งที่ตั้งหอนาฬิกาภูวดลทัศไนย ใจกลางพระนคร	29
7	แบบสันนิษฐานจากภาพถ่ายเก่าพระที่นั่งภูวดลทัศไนยในพระบรมมหาราชวัง.....	32
8	ภาพสเก็ตซ์หอนาฬิกาที่ติมดาบ วาดโดย M.Catnacci จากภาพสเก็ตซ์ของ	34
	M.Mouhout	
9	ภาพถ่ายเก่าหอนาฬิกาที่ติมดาบ	37
10	แบบสันนิษฐานจากภาพถ่ายเก่าหอนาฬิกาที่ติมดาบ.....	38
11	ภาพถ่ายเก่าศาลสถิตยยุติธรรมที่มีหอนาฬิกาตั้งอยู่บนอาคาร.....	40
12	ภาพถ่ายเก่าศาลสถิตยยุติธรรมที่ได้ทำการรื้อหอนาฬิกา และเปลี่ยนหลังคาใหม่	41
13	ภาพสเก็ตซ์ รูปด้านหน้าศาลสถิตยยุติธรรม	43
14	ภาพถ่ายเก่าไปรษณียาคาร บริเวณปากคลองโอ่งอ่าง ริมแม่น้ำเจ้าพระยา	45
15	ไปรษณียาคารในปัจจุบัน ตั้งอยู่บริเวณสะพานพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.....	45
16	สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทอดพระเนตรสุริยุปราคาพร้อมกับบาทหลวงเยซุอิต	49
	และเหล่าขุนนางสยามในปี พ.ศ.2228.....	
17	ภาพถ่ายเก่าหอดูดาวที่วัดสันเปาโล จังหวัดลพบุรี	50
18	กล้องโทรทรรศน์ ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ.....	54
19	แผนที่ดาวในรัชกาลที่ 4	55
20	โต๊ะที่รัชกาลที่ 4 ทรงคำนวณดาราศาสตร์.....	55
21	หนังสือดาราศาสตร์ในรัชกาลที่ 4.....	56
22	กระดานปักขคณนา อุปกรณ์ที่ใช้ในการคำนวณแบบจารีต	61
23	รัชกาลที่ 4 เสด็จทอดพระเนตรเหตุการณ์สุริยุปราคาที่ อ.ห้วยกอ จ.ประจวบคีรีขันธ์ ...	64
24	ผังบริเวณพระราชวังจันทรถม พระนครศรีอยุธยา	71
25	หอพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทรถม.....	72
26	ภาพด้านข้างของหอพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทรถม	73
27	ผังพื้นที่ชั้นล่าง หอพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทรถม	74
28	ประตูทางเข้าอยู่ด้านข้างของอาคาร	74
29	ด้านหลังของหอพิสัยศัลลักษณ์ที่มีการใช้วงโค้งครึ่งวงกลมในการประดับอาคาร	75
30	ผังพื้นที่ชั้น 2 หอพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทรถม.....	76
31	ผังพื้นที่ชั้นที่ 2 การกันห้องด้วยผนังเบาทึบ ทำเป็นช่องซุ่มคูหา.....	76

ภาพที่		หน้า
32	ช่องประตูสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่เชื่อมไปสู่ระเบียงด้านนอกอาคาร.....	77
33	ช่องหน้าต่างแบบคานโค้งขนาดเล็ก และบันไดทางขึ้นสู่ชั้น 3.....	77
34	ผังพื้นที่ชั้น 3 หอพิสัยศาลลักษณะ พระราชวังจันทรถะยม.....	78
35	บันไดทางขึ้นสู่ชั้น 4.....	78
36	ผังพื้นที่ชั้น 4 หอพิสัยศาลลักษณะ พระราชวังจันทรถะยม.....	79
37	บันไดไม้ที่ใช้ขึ้นไปสู่ชั้นดาดฟ้า.....	79
38	ชั้นดาดฟ้าของอาคารที่เป็นหลังคาตัด.....	80
39	ภาพถ่ายเก่าแสดงให้เห็นถึงการสร้างหลังคาตั้งอยู่บนชั้นดาดฟ้าของหอพิสัยศาลลักษณะ ไม่ระบุปี พ.ศ.....	80
40	ภาพถ่ายมุมสูงที่ถ่ายจากหอพิสัยศาลลักษณะ.....	82
41	ภาพถ่ายพาโนรามาที่ถ่ายจากหอพิสัยศาลลักษณะ.....	82
42	พระรูปกรมขุนราชสีหวิกรม.....	84
43	รูปด้านหอพิสัยศาลลักษณะ พระราชวังจันทรถะยม.....	85
44	ตำแหน่งที่ตั้งของหอชัชวาลเวียงชัย ในพระนครคีรี (เขาวัง) จ.เพชรบุรี.....	87
45	ภาพถ่ายเก่าพระนครคีรี..... แสดงให้เห็นถึงตำแหน่งที่ตั้งของหอชัชวาลเวียงชัยที่อยู่บนยอดเขา.....	87
46	หอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี ที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก.....	89
47	ผังพื้นที่ชั้นที่ 1 หอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี.....	89
48	ผังพื้นที่ชั้นที่ 2 หอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี.....	90
49	รูปด้านหน้าหอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี.....	90
50	รูปตัดขวางหอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี.....	91
51	ทางขึ้น - ลงหอชัชวาลเวียงชัย.....	91
52	บันไดเวียนและผนังกันตกของหอชัชวาลเวียงชัย.....	92
53	โครงสร้างไม้รับพื้นบริเวณชั้น 2 ของอาคาร.....	92
54	ระเบียงและผนังกระเบื้องกันตกของหอชัชวาลเวียงชัย.....	93
55	หลังคาโดมมุงกระจกหอชัชวาลเวียงชัย.....	94
56	ถนนที่ได้สร้างขึ้นรอบพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นการขยายเมืองออกจาก..... ศูนย์กลางพระนคร.....	101
57	ถนนเจริญกรุงตอนใน และถนนเพ็ญนครที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อพัฒนาเมืองและสร้างตึก..... เพื่อการลงทุน.....	102
58	ถนนบำรุงเมือง 2 ข้างทางประกอบด้วยตึกแถวยาว เพื่อการลงทุนของรัฐ.....	102
59	ถนนเยาวราช ย่านการค้าสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5.....	104
60	ภาพถ่ายเก่าตึก 6 ชั้น ถนนเยาวราช ไม่ระบุปี พ.ศ.....	115
61	ตึก 6 ชั้น ปัจจุบันคือโรงแรมเชียงใหม่แมนชั่นบูติกโฮเต็ลเยาวราช.....	116
62	ภาพเก่าตึก 7 ชั้น เดิมชื่อโรงแรมฮั่วเซียง.....	119

ภาพที่	หน้า
63	ตึก 7 ชั้น ปัจจุบันคือโรงแรมไชน่าทาวน์..... 119
64	ด้านข้างของโรงแรมไชน่าทาวน์..... 120
65	ด้านหลังของโรงแรมไชน่าทาวน์..... 120
66	ทิวทัศน์กรุงเทพมหานครย่านเยาวราช ถ่ายจากตึก 9 ชั้น เห็นตึก 7 ชั้น (ตึกขาวกลางภาพ)..... 121 และโรงแรมเฉลิมบุรี (ด้านซ้ายของตึก 7 ชั้น).....
67	การตั้งอาคารประชันหน้ากันบนถนนเยาวราชระหว่างตึก 6 ชั้น และตึก 7 ชั้น..... 121
68	ภาพถ่ายเก่าทิวทัศน์กรุงเทพฯ ถ่ายจากตึก 9 ชั้น (วิมานนวิรัตน์)..... 123 และเห็นถนนเยาวราช ตั้งแต่สี่แยกวัดตึกลงมา รวมทั้งห้างสรรพสินค้าใต้ฟ้าด้วย..... (สันนิษฐานว่าถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 7).....
69	ภาพถ่ายเก่าทิวทัศน์กรุงเทพฯ ถ่ายจากตึก 9 ชั้น มองเห็นถนนเยาวราช 123
70	ภาพถ่ายเก่าตึก 9 ชั้น ที่ได้เปลี่ยนเป็นกิจการห้างทองฮั่วเซ่งเฮง ถ่ายเมื่อปี พ.ศ.2494.. 124
71	ตึก 9 ชั้น ปัจจุบันคือห้างทองฮั่วเซ่งเฮง เยาวราช 124
72	คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “นี่เป็นทำนองๆของดิฉัน ทำกระดุกกระดิก ..... 126 คุณเคยเห็นแล้วหรือ เป็นการเชิญชวนให้ผู้ชมเข้ามาดูการแสดงด้วยลีลาที่แปลกใหม่
73	บรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “ได้ดูนางระบำรุ่มสาวมามากแล้ว จงดูระบำตัวเล็กๆ... 126 เสียบ้าง เชิญชวนให้มาชมการแสดงระบำของนักเต้นวัยเด็ก.....
74	คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “ระบำเก่าชั้นเจ็ดชั้นควรจำแบบแต่งตัวมือ ..... 127 หลอกอย่างนี้ไปแต่งตัวบ้าง” แสดงให้เห็นถึงการแข่งขันทางธุรกิจอย่างเข้มข้น ..... ระหว่างตึก 7 ชั้น และตึก 9 ชั้น.....
75	คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “ถ้าอยากเห็นตัวจริง ก็ไป 9 ชั้นเถอะ!” ..... 127 การโฆษณาเชิญชวนผู้ชมมาดูการแสดงระบำไปที่ตึก 9 ชั้น.....
76	ส่วนหนึ่งของชุดแต่งกายในการแสดงระบำไปที่ตึก 9 ชั้น ที่เชิญชวนให้ผู้ชมมาดู..... 128
77	คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “น.ส.สาลี ซึ่งเป็นดาราที่กำลังปลงรังค์มีอยู่ ณ ..... 128 9 ชั้นเวลานี้ นักแสดงระบำไปที่กำลังได้รับความนิยมได้ทำการแสดงอยู่ที่ตึก 9 ชั้น.
78	คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “บอกจริงๆนะคะ ดิฉันเปิดสูงกว่านี้ก็ได้ ..... 129 เชิญไปชมบนตึกระฟ้า” คำโฆษณาเชิญชวนให้ผู้ชมเข้ามาชมโชว์วิบๆแวมๆที่ตึก 9 ชั้น
79	คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “แหม่มทำได้ ดิฉันก็ทำได้ แต่รู้สึกเจ็บ” ..... 129 นอกจากที่ตึก 9 ชั้น จะมีการแสดงที่น่าตื่นตาใจแล้ว ยังมีการแสดงท่าพิสดารด้วย..
80	ภาพถ่ายเก่าตึกนายเลิศ ตั้งอยู่ริมสะพานพิทยเสถียร 131
81	รูปด้านหน้าตึกยาว แสดงถึงตึกแถวนายเลิศซึ่งเป็นอาคารสูงตั้งอยู่โดดเด่นออกมาจาก . 132 ตึกแถวทั้งหมดและโรงแรม.....
82	ห้างทองตั้งโตะกั้ง ตั้งอยู่ในตรอกสำเพ็งที่ติดกับถนนเยาวราช..... 133

บทที่ 1

บทนำ

1.ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา (Statements and significance of the problems)

หากจะกล่าวถึงคำว่า “อาคารสูง” ย่อมเป็นสิ่งที่คนในยุคปัจจุบันย่อมเห็นจนเป็นภาพชินตา แต่หากศึกษาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่าชาวสยามในอดีตสามารถสร้างสิ่งก่อสร้างที่มีความสูงมากๆ มาแล้ว โดยมีระบบการก่อสร้างตามภูมิปัญญาหรือความรู้แบบจารีตของสยาม เช่น เจดีย์ ปราสาท พระเมรุ และหอบอกเวลา (หอกลอง, หอระฆัง) เป็นต้น ซึ่งสิ่งก่อสร้างเหล่านี้มักเป็นงานประเภทศาสนสถาน หรือเป็นสิ่งก่อสร้างชั่วคราว รวมทั้งเป็นอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อการใช้งานตามความรู้แบบจารีตของสยาม และมักพบคำเปรียบเปรยใช้สื่อถึงความสูงในระดับหลายๆ เช่น สูงเสียดฟ้า หรือสูงชะลูด เป็นต้น ในเวลาต่อมาจึงพบการก่อสร้างอาคารสูงในอีกรูปแบบหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก จึงทำให้เกิดข้อสงสัยว่าเพราะเหตุใดจึงปรากฏอาคารสูงลักษณะดังกล่าว และปัจจัยที่ทำให้เกิด “อาคารสูงรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม” ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ดังนั้นการที่จะหาคำตอบให้กับข้อสงสัยข้างต้น ในขั้นแรกผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับการรับอิทธิพลและวัฒนธรรมตะวันตกอย่างพอสังเขปเสียก่อน เพื่อทราบถึงแนวคิดในการรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยาม

เดิมการรับรู้ของชนชั้นนำสยามมีความมั่นใจอย่างสูงในระดับความเจริญทางวัฒนธรรมของตน และถือว่าวัฒนธรรมสยามเป็นวัฒนธรรมที่สูงส่งที่สุดชาติหนึ่งในโลก โดยจัดให้ตนอยู่ลำดับเดียวกับพม่าและเวียดนาม รองมาจากจีนที่ชนชั้นนำสยามยอมรับว่ามีวัฒนธรรมสูงส่งกว่า จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ชนชั้นนำสยามมองว่าชาวตะวันตกต่ำต้อยกว่า และไม่มี ความจำเป็นที่จะต้องค้าขายกับชาวตะวันตก¹ แต่ภายหลังเมื่อชาวตะวันตกที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 คือพ่อค้าและมิชชันนารี โดยเฉพาะคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนท์ชาวอเมริกันที่ต้องการเข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ให้ชาวสยามนับถือและเข้ารับแล้ว ในอีกทางหนึ่งมิชชันนารีเหล่านี้ยังเป็นผู้นำความรู้และวิทยาการที่เป็นประโยชน์และทันสมัยมาสาธิตและทดลองเพื่อให้ชาวสยามได้รับรู้อีกด้วย เช่น การทดลองทางวิทยาศาสตร์ การบรรยายวิชาดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์ การพิมพ์หนังสือ เป็นต้น²

ดังนั้นความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเหล่านี้ จึงมีผลกระทบต่อนำให้ชนชั้นนำสยามหลายคนเริ่มสนใจและกระตือรือร้นในการพยายามเรียนรู้กระบวนการใหม่ๆ จากตะวันตก ดังมีผู้ให้ความเห็นเกี่ยวกับการรับเทคโนโลยีของตะวันตกเข้ามาใช้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ของ

---

¹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545), 23 - 24.

² อ่านเพิ่มเติมใน *เรื่องเดียวกัน*, 27 - 30.

ชนชั้นนำสยาม อาจเป็นผลมาจากโอกาสในการศึกษาที่ดี เนื่องจากเกิดในสังคมชั้นสูง การศึกษาจึงมีส่วนสำคัญกับตำแหน่งและหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติ แต่อย่างไรก็ตาม พื้นฐานทางการศึกษาที่ดีเพียงอย่างเดียว ไม่อาจสามารถสนับสนุนให้ชนชั้นนำสยามปรับเปลี่ยนสังคมสยามไปสู่ความทันสมัยได้ หากขาดความสนใจหรือต้องการเข้าใจในความรู้แบบใหม่จากตะวันตกอย่างลึกซึ้ง³ แต่ในขณะเดียวกันความรู้และวิทยาการเหล่านี้ต้องไม่มีผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงระบบโครงสร้างของสังคมไทยด้วยเช่นกัน เช่น การยอมรับความรู้และวิทยาการจากตะวันตกมาใช้เพราะตระหนักว่าวิทยาการของสยามล้าหลัง จึงควรเร่งปรับปรุงและพัฒนาศักยภาพให้เป็นสากล แต่ในด้านศาสนากลับเลือกการปฏิรูปพุทธศาสนา แทนการยอมรับความเชื่อแบบคริสต์ศาสนาของชาวตะวันตก เพราะชนชั้นนำสยามต้องการให้พุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวสยามเพื่อรักษาระบบการปกครองแบบดั้งเดิมของสยามไว้ ซึ่งการกระทำเช่นนี้ของชนชั้นนำสยามแสดงให้เห็นถึงแนวคิดการเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกแบบเลือกรับ (selective) หรือรับอย่างสงวนที่ท่า (reserved) นั่นเอง⁴

ต่อมาในสมัยต้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ภายหลังจากทำสัญญาสนธิเบาริงทำให้สยามต้องเปิดประเทศเพื่อรับอิทธิพลจากตะวันตกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้นั้น ชนชั้นนำสยามเลือกรับมือกับการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป โดยยอมเปลี่ยนแปลงเท่าที่จำเป็นและไม่มีผลกระทบต่อระบบการปกครองและโครงสร้างสังคมสยาม เช่น การปรับปรุงด้านคมนาคม (สร้างถนน ใช้เรือกลไฟ) การปรับปรุงระบบเงินตรา (ผลิตเหรียญกษาปณ์) เปลี่ยนแปลงทัศนคติของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อประชาชน (ให้ความสำคัญแก่ประชาชนมากขึ้น) ปรับปรุงด้านการศึกษา (ว่าจ้างครูมิชชันนารีให้มาสอนบรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระองค์ภายในพระบรมมหาราชวัง) เป็นต้น⁵ รวมทั้งการสร้างงานสถาปัตยกรรมในรัชกาลนี้ที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริต้องการสร้างงานสถาปัตยกรรมรูปแบบตะวันตกขึ้นเป็นครั้งแรกในสยาม กล่าวคือทรงมีพระราชดำริสร้างหมู่อาคารพระอภิเนาว์นิเวศน์ขึ้นภายในพระบรมมหาราชวังให้เป็นอาคารแบบตะวันตกที่มีลักษณะคล้ายกับพระราชวังในทวีปยุโรป โดยมีหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทิศในย สูง 5 ชั้น⁶ เป็นสัญลักษณ์ใหม่แห่งการเปลี่ยนโฉมหน้าของการบอกเวลาในสยาม

เพราะเหตุใดจะต้องมีการสร้างหอสสูงเป็นหนึ่งในอาคารรูปแบบตะวันตกแห่งแรกเกิดขึ้นในสยาม และเพราะเหตุใดต้องเปลี่ยนรูปแบบจากการใช้หอกลองมาเป็นหอสสูงที่ใช้นาฬิกาเป็นเครื่องบอกเวลาแทน

³ อ่านเพิ่มเติมใน มนชนก สงวนชาติ, “การปรับตัวเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ของชนชั้นนำไทยหัวก้าวหน้าในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2367 - 2411)” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2551), 45 - 49.

⁴ อ่านเพิ่มเติมใน วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก**, 41 - 64.

⁵ อ่านเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 70 - 84.

⁶ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, **พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชานิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2549), 102 และ 108.

โดยหอสุงที่ปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้แก่ หอนาฬิกา (หอนาฬิกาภูวดลทิศไนย และหอนาฬิกาทิมดาบ) หอดูดาว (หอดูดาวซัซวาลเวียงชัย พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี และหอดูดาวพิสัยศีลลักษณ์ พระราชวังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ซึ่งอาคารทั้งหมดนี้เป็นผลงานการออกแบบและเป็นแม่กองควบคุมการก่อสร้างของช่างชนชั้นนำสยามผู้มีชื่อเสียง คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม⁷

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ ซึ่งเป็นเวลาที่สยามต้องเผชิญกับภาวะการหลั่งไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตก จึงเป็นผลกระตุ้นให้รัชกาลที่ 5 จำเป็นต้องริบเร่งการปฏิรูประบอบราชการแผ่นดินให้มีความเจริญทัดเทียมชาติตะวันตก เพื่อรักษาอธิปไตยของสยามไม่ให้ตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก เช่น ยกเลิกระบบไพร่ และทาส ปฏิรูประบบการคลัง ปฏิรูปกระบวนการยุติธรรม ปฏิรูประบบสาธารณสุขเป็นต้น ซึ่งการปฏิรูปเช่นนี้เองนำไปสู่การสร้างอาคารสถาปัตยกรรมรูปแบบตะวันตกที่สัมพันธ์ไปกับประโยชน์ใช้สอยแบบใหม่ภายในอาคาร⁸ จึงจำเป็นที่จะต้องว่าจ้างช่างฝรั่งให้เข้ามาทำงานในสยาม⁹ ซึ่งช่างฝรั่งมักได้รับหน้าที่ให้เป็นผู้ออกแบบและรับเหมาก่อสร้าง แต่ยังคงทำงานร่วมกับช่างสยามเหมือนที่ผ่านมา โดยผลงานต่างๆ ที่ปรากฏในยุคนี้ เช่น พระราชวังและวังต่างๆ, อาคารสถานที่ราชการ อาคารพาณิชย์กรรม รวมถึงการสร้าง “อาคารที่มีหอสุงเป็นองค์ประกอบ” เช่น การสร้างหอนาฬิกาติดตั้งไว้ด้านหน้าอาคารราชการอย่างศาลสถิตยุติธรรมและไปรษณียาคาร เป็นต้น นอกจากนี้แล้วในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังได้พัฒนาและขยายเมืองทั้งการปรับปรุงคลองและถนนที่มีอยู่เดิม และขุดคลองพร้อมกับตัดถนนขึ้นใหม่อีกหลายสาย ความเจริญจึงได้แพร่กระจายออกไปจนทำให้เกิดชุมชนการค้าที่จะกลายเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ที่อยู่นอกเขตกำแพงพระนคร ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงการเติบโตทางด้านเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดกลุ่มชนชั้นใหม่ขึ้นในสังคมสยาม

เมื่อสภาพสังคมเมืองของสยามได้ก้าวเข้าสู่ระบบทุนนิยม พร้อมกับการรับอิทธิพลและวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ๆ จากตะวันตกเข้ามา ทำให้วิถีชีวิตของชาวสยามต้องปรับตัวเข้ากับพื้นที่ที่รองรับกิจกรรมแบบตะวันตกที่นำไปสู่การสร้างงานสถาปัตยกรรมรูปแบบตะวันตก อย่างอาคารพาณิชย์กรรมที่มีความสูงมากกว่า 3 ชั้นขึ้นไปบนถนนเส้นเศรษฐกิจ เช่น ถนนเยาวราช เป็นต้น

ดังนั้นภายใต้ความคิดดังกล่าว จึงเป็นที่มาทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาประเด็น “ตะวันตก” สู่อาคาร “ท้องถิ่น” ที่มีความเป็นต้นแบบ (Original) ในตัวเอง สำหรับวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ ซึ่งจากการค้นคว้าและวิจัยในการศึกษา “อาคารสูงยุคแรกในสยาม” อย่างเป็นระบบ ทำให้ทราบว่าโดยทั่วไปอาคารสูงจะถูกจัดให้อยู่ในหมวดหมู่อาคาร “แบบตะวันตก” ซึ่งยังไม่มีนักวิชาการหรือปรากฏงานศึกษาใดที่มุ่งเน้นอธิบายและศึกษาอย่างจริงจังในประเด็นนี้ โดยผู้วิจัยเน้นศึกษาอาคารสูงในมิติทางวัฒนธรรม

⁷ พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม กับงานช่างหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555), 9 - 21.

⁸ อ่านเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 61 - 75.

⁹ ภายหลังเกิดการก่อตั้งเป็นกรมโยธาธิการ ในปี พ.ศ. 2432 และเป็นกระทรวงโยธาธิการในปี พ.ศ. 2435

ซึ่งเป็นกระบวนการการศึกษาอาคารสูงในอีกแง่มุมหนึ่งที่จะสะท้อนให้เห็นมุมมองการศึกษาในด้านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม

2. ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา (Goal and objective)

2.1 ศึกษาถึงปัจจัยการเกิดขึ้นของอาคารสูงที่สร้างขึ้นเพื่อรองรับหน้าที่และกิจกรรมแบบใหม่ อันสัมพันธ์ไปกับบริบทด้านสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมตลอดจนค่านิยมของสังคมสยามในทศวรรษ 2390 - 2470

2.2 ศึกษาบทบาทและหน้าที่ของการสร้างอาคารสูงในแต่ละยุค

2.3 ศึกษารูปแบบทางสถาปัตยกรรมอาคารสูงยุคแรกที่เกิดขึ้นในสยามที่แสดงให้เห็นมุ่งเหตุปัจจัยและแนวคิด รวมทั้งความเชื่อที่มีผลต่อกระบวนการสร้างอาคารสูง

3. ขอบเขตของการศึกษา (Scope of the study)

มุ่งเน้นศึกษาประเด็นเรื่อง “อาคารสูงยุคแรกในสยาม ทศวรรษ 2390 - 2470 (Early Tall Buildings in Siam 1840s - 1920s)” โดยมีขอบเขตการศึกษาในช่วงเวลาที่มีการสร้างอาคารสูงรูปแบบใหม่ระหว่างทศวรรษ 2390 ถึง 2470 อันเป็นช่วงเวลาที่ครอบคลุมการศึกษาอาคารประเภทหอนาฬิกา หอดูดาว และอาคารพาณิชย์กรรมยุคแรกของสยาม ซึ่งอาคารสูงเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงมูลเหตุของการสร้างอาคารสูงในเชิงมิติวัฒนธรรมได้อย่างชัดเจน

4. วิธีการศึกษาและแหล่งข้อมูล

วิธีการศึกษาข้อมูลแบ่งได้เป็น 5 ขั้นตอน ดังนี้

4.1 การเก็บและรวบรวมข้อมูล สามารถแบ่งได้เป็น 2 ส่วน ได้แก่ ข้อมูลด้านเอกสาร และข้อมูลด้านภาคสนาม

4.1.1 ข้อมูลด้านเอกสาร

รวบรวมข้อมูลด้านเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งในด้านประวัติศาสตร์, สถาปัตยกรรม, สังคม, วัฒนธรรม ฯลฯ

4.1.2 เก็บข้อมูลภาคสนาม

การศึกษาในครั้งนี้จะแบ่งการเก็บข้อมูลออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ อาคารที่ปรากฏอยู่ จะทำการเก็บข้อมูลอาคารโดยวิธีการบันทึกภาพ และอาคารที่ถูกรื้อถอนจะเก็บข้อมูลอาคารโดยศึกษาจากภาพถ่ายเก่า หรือแบบทางสถาปัตยกรรมเก่าที่ได้ทั้งจากการค้นคว้าและการได้รับความอนุเคราะห์จากผู้เชี่ยวชาญ

4.2 จัดหมวดหมู่ข้อมูลในการศึกษา

แบ่งประเภทข้อมูลให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อนำไปใช้ในการวิเคราะห์และตีความต่อไป

4.3 การวิเคราะห์และตีความข้อมูล

นำข้อมูลที่แบ่งตามประเภทมาตีความเพื่อหาประเด็นสำคัญในการศึกษา

4.4 การสังเคราะห์ข้อมูล

นำผลการวิเคราะห์มาประมวลผลหาบทสรุปในการศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

4.5 สรุปผลและนำเสนอผลงาน

นำผลที่ได้จากการสังเคราะห์มาเรียบเรียงเป็นวิจัยเพื่อนำเสนอ แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาสามารถแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ข้อมูลด้านเอกสาร เช่น เอกสารจดหมายเหตุ, พระราชหัตถเลขา, ประชุมพงศาวดาร, เอกสารอักษรโบราณ, เอกสารหนังสือหายาก, ราชกิจจานุเบกษา, วชิรญาณวิเศษ, บันทึกรหรือเอกสารร่วมสมัยของชาวต่างประเทศและบุคคลที่เกี่ยวข้อง, ภาพถ่ายเก่า, แพลน หรือแผนที่เก่า, หนังสือ, บทความ เป็นต้น โดยสามารถค้นคว้าจากสถานที่ต่างๆ ดังนี้

หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
 ห้องวารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
 ห้องสมุดคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
 หอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 หอสมุดคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
 หอสมุดแห่งชาติ
 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
 ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ เช่น เว็บไซต์ต่างๆ

ข้อมูลภาคสนาม คือ ข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่จริง เพื่อทำการสำรวจตามขั้นตอนที่กล่าวในข้างต้น

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ คือ การสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญเพื่อทราบถึงข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ต่อการนำมาประกอบการทำวิทยานิพนธ์

5.คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา (Definition)

หอสุง หมายถึง อาคารที่มีจำนวนความสูงเทียบได้กับอาคาร 2 - 3 ชั้น ด้วยลักษณะของอาคารที่มีทรงสูงชะลูด หรือทรงสูงแบบค่อยๆ สอบขึ้นไปจนถึงยอดบนสุดของอาคาร จึงเรียกว่า “หอ” ซึ่งส่งผลต่อพื้นที่ภายในอาคารที่สามารถจุคนเข้าไปได้ครั้งละ 1 - 3 คน และภายในอาคารมักพบบันไดเวียน หรือบันไดสำหรับเดินขึ้นไปยังด้านบน วัตถุประสงค์ของการสร้างหอสุง สามารถแบ่งกลุ่มตามลักษณะของการใช้งานอาคาร โดยสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองการใช้งานในรูปแบบเฉพาะของอาคารแต่ละประเภท

อาคารสูง หมายถึง อาคารตึกแถวที่มีการกั้นแบ่งห้อง มักมีขนาดความสูงตั้งแต่ 3 ชั้นขึ้นไป สร้างขึ้นเพื่อตอบสนองการใช้งานทางด้านพาณิชย์กรรมเป็นหลัก ซึ่งลักษณะการแบ่งห้องนั้นสะท้อนให้เห็นถึงการรองรับกิจกรรมและวิถีชีวิตแบบใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมสยาม

บทที่ 2 หอสู่กับการบอกเวลา

การจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับงานสถาปัตยกรรม ย่อมต้องศึกษางานประวัติศาสตร์ให้ถ่องแท้เสียก่อน เพราะงานสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสภาพสังคม เศรษฐกิจ ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ตลอดจนค่านิยมที่เกิดขึ้นภายในสังคมนั้นๆ จึงจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจ เพื่อทราบถึงมูลเหตุการสร้างงานสถาปัตยกรรมที่สะท้อนวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมยุคนั้น

1. โลกทัศน์ของชาวสยามกับความคิดทางเวลา

ก่อนจะกล่าวถึงความคิดทางเวลาของชาวสยาม ควรทราบถึงการให้ความสำคัญกับเวลาของมนุษย์ในสมัยโบราณเสียก่อน โดยเริ่มตั้งแต่สมัยโบราณ มนุษย์รู้จักกำหนดเวลาโดยสังเกตการเปลี่ยนแปลงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติการกำหนดเวลาเป็นไปอย่างคร่าวๆไม่เที่ยงตรงมากนัก เช่น แบ่งช่วงเวลาออกเป็นกลางวัน กลางคืน ฤดูร้อน ฤดูหนาว เป็นต้น ต่อมาเมื่อมนุษย์เกิดความต้องการที่จะกำหนดเวลาให้ชัดเจนและแม่นยำมากยิ่งขึ้น จึงเริ่มมีการสมมติชั่วโมง และแบ่งวันหนึ่งเป็น 24 ชั่วโมง และแบ่งเป็นกลางวันมี 12 ชั่วโมง กลางคืนมี 12 ชั่วโมง โดยให้นับเวลาจากการขึ้นและตกของพระอาทิตย์ แต่อย่างไรก็ตาม การแบ่งเวลาในลักษณะเช่นนี้ในฤดูร้อน จะทำให้กลางวันมีเวลานานกว่า เพราะพระอาทิตย์ขึ้นเร็วและตกช้า¹

ในเวลาต่อมา มีนักปราชญ์คิดประดิษฐ์นาฬิกาที่วัดด้วยเงา วัดชั้นฉาย นาฬิกาแดด นาฬิกาทราย เพื่อเป็นเครื่องกำหนดวันและคืน² แต่ก็ยังพบข้อจำกัดของเครื่องบอกเวลาเหล่านี้ ที่ไม่สามารถกำหนดเวลาในแต่ละวันให้ตรงกันได้ เช่น นาฬิกาแดดที่ต้องใช้ดวงอาทิตย์เป็นตัวกำหนดหลักในการบอกเวลา โดยถือว่าดวงอาทิตย์อยู่ตำแหน่งตรงกลางขอบฟ้า และแบ่งให้เกิดทิศตะวันออกและทิศตะวันตก จากนั้นจึงกำหนดเวลาในแต่ละท้องที่ โดยสังเกตจากเงาของดวงอาทิตย์แล้วกะประมาณว่าเป็นเวลาเช้า สาย เที่ยง บ่าย เย็น³ จนกระทั่งนักดาราศาสตร์ชาวบาบิโลเนียได้กำหนดให้ 1 ชั่วโมงยาวเท่ากันหมดในหนึ่งวันและตลอดปี อีกทั้งยังได้แบ่ง 1 ชั่วโมง ออกเป็น 60 นาทีด้วย⁴

¹ เอนก นาวิกมูล, เครื่องกลไกคลาสสิก (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2552), 108.

² กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 2 (วัน 7 เดือน 11 แรม 14 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 14.

³ “พระราชกฤษฎีกาให้ใช้เวลาอัตรา,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 36, (21 มีนาคม 2462): 273.

⁴ เอนก นาวิกมูล, เครื่องกลไกคลาสสิก, 108.

จนในที่สุดมนุษย์สามารถประดิษฐ์คิดค้นเครื่องมือที่จะนำมาใช้บอกเวลา โดยไม่ต้องอิงกับเวลาในธรรมชาติอีกต่อไปนั่นคือ “นาฬิกากล” ซึ่งในภายหลังได้มีการพัฒนาและปรับปรุงทั้งขนาด น้ำหนัก และอุปกรณ์ของนาฬิกากลให้ดียิ่งขึ้นเรื่อยๆ จากแต่เดิมนาฬิกากลจะใช้กันในโบสถ์ เพื่อประกอบพิธีกรรมทางคริสต์ศาสนาและใช้บอกเวลาสำหรับสาธารณชนนั้น นักประดิษฐ์ก็ได้ลดขนาดเหลือเป็น “นาฬิกาพก” ที่สามารถพกติดตัวไปได้ในทุกที่ และต่อมาได้กลายเป็นเครื่องเล่นราคาแพงสำหรับชนชั้นสูงในยุโรป โดยเปลี่ยนการออกแบบจากการใช้ลูกตุ้มถ่วงแกว่งไปมาเป็นระบบไขลานที่ใช้ขดลวดสปริงแทน จนพัฒนาไปสู่การออกแบบและผลิตนาฬิการูปแบบอื่นๆ อีกมาก ดังเห็นได้ในปัจจุบัน เช่น นาฬิกาไฟฟ้า นาฬิกาควอตซ์ นาฬิกาข้อมือ นาฬิกาดิจิตอล ฯลฯ⁵

ว่าด้วยความคิดเรื่องเวลาของชาวสยามในสังคมแบบจารีตที่มีความผูกพันกับความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยา (แบบพุทธศาสนา) ที่มีความเชื่อวามมนุษย์เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ นับชาติไม่ถ้วนจนกว่าจะบรรลุนิพพาน ซึ่งความหมายของ “เวลา” เช่นนี้ อาจแบ่งได้เป็น 2 ระดับ กล่าวคือ เวลาของมนุษย์ กับเวลาของสังคม โดยเวลาของมนุษย์ส่วนใหญ่มีอายุขัยไม่เกิน 100 ปี ในทางพุทธศาสนา ชาวสยามเชื่อว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนแต่เป็นสิ่งไม่แน่นอน ไม่จีรังยั่งยืน หรือแม้แต่ตัวมนุษย์เอง ก็เป็นสิ่งไม่มีตัวตน ทุกอย่างย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ดังนั้นมนุษย์จึงควรใช้เวลาของตนไปกับการปฏิบัติตามหลักธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน ส่วนเวลาของสังคมแม้จะมีระยะเวลายาวนานกว่า แต่ก็เชื่อว่ามีลักษณะเป็นอนิจจังเช่นกัน เพราะท้ายที่สุดแล้ว เวลาของสังคมจะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อมลงจนถึงกลียุคที่มนุษย์ต้องล้มตายลง⁶

ความคิดเกี่ยวกับเวลาในข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการยึดหลักความเชื่อในพุทธศาสนา ซึ่งจะสอดคล้องไปกับความเชื่อเรื่อง “กรรม” ที่หมายถึง ผลจากการกระทำของมนุษย์ในชาติที่แล้ว โดยชาวสยามจะถูกปลูกฝังให้ยอมรับชะตากรรมและวิถีชีวิตที่ดำเนินในปัจจุบันว่าเป็นผลมาจากการกระทำของตนเองในอดีตชาติที่ผ่านมา ตามหลักพุทธศาสนาเรื่องกฎแห่งกรรม “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” โดยมีจุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์คือ การบรรลุนิพพานแล้วจึงเวียนว่ายตายเกิดไปเกิดใหม่ตามบุญที่ได้สั่งสมไว้ในแต่ละชาติเช่นนี้เป็นวัฏจักร แม้จะไม่สามารถรับรู้ได้เลยว่า ในอดีตที่ผ่านมาได้ก่อกรรมทำเข็ญหรือไม่อย่างไร แต่ความเชื่อเช่นนี้ ส่งผลให้ผู้คนเร่งประกอบคุณงามความดี ด้วยหวังว่าจะหนุนนำให้ตนเองได้มีชีวิตใหม่ที่ดีกว่า หรือดียิ่งขึ้นไปในชาติหน้า

ความคิดเรื่องเวลาที่ผูกติดกับความเชื่อเรื่องบุญกรรมเช่นนี้ ต่างไปจากความคิดเกี่ยวกับเวลาแบบตะวันตก ที่ให้ความสำคัญกับเวลาใน 1 วันของมนุษย์ สะท้อนให้เห็นถึงการให้คุณค่ากับวันใหม่ และการให้คุณค่ากับตนเอง หรือการมีชีวิตอยู่มากกว่าแต่การคิดถึงในโลกหน้า ความคิดเช่นนี้กระตุ้นให้ผู้คนคิดไปในทางที่ก้าวหน้า เพื่อพัฒนาตนเองให้มีศักยภาพตลอดเวลา

ในเวลาต่อมา ชาวสยามได้เริ่มเรียนรู้วิธีการนับเวลาตามความเข้าใจของตนเอง เช่น การนับเวลาจากปรากฏการณ์ธรรมชาติ การนำวัสดุอย่าง กะลา มาใช้ในการจับเวลา หรือการตั้งชื่อหน่วยนับเวลาตามเสียงของอุปกรณ์ที่ใช้บอกเวลา เป็นต้น ซึ่งความรู้แบบจารีตเช่นนี้ถูกถ่ายทอดและปฏิบัติ

⁵ เอนก นาวิกมูล, *เครื่องกลไกคลาสสิก*, 108.

⁶ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่*

ตามกันในสังคมสยาม จนกระทั่งการนำเข้ามาของนาฬิกากล ที่นับได้ว่า เป็นทั้งประดิษฐกรรมใหม่ และความรู้ชุดใหม่ที่ค่อยๆเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์แบบจารีตของชาวสยาม เวลาที่แม้ว่าจะไม่ได้เปลี่ยนความคิดของสยามในทันที แต่ก็ค่อยๆก้าวเข้ามาแทนทีในที่สุด

ดังนั้น ก่อนที่เราจะพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงทางความคิดเกี่ยวกับเวลาของชาวสยามจากแบบดั้งเดิมไปสู่แบบสากล เราจึงควรทำความเข้าใจการกำหนดเวลาแบบจารีตโดยละเอียดเสียก่อน

1.1 การกำหนดเวลาแบบจารีต

การกำหนดเวลาแบบจารีตของชาวสยามในอดีตมีอยู่หลายวิธี แบบที่ 1 เป็นการนับเวลาตามคติไตรภูมิ กล่าวคือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวสยามนับตั้งแต่พระมหากษัตริย์จนถึงประชาชน ต่างก็ให้ความสำคัญและความเชื่อถือทางไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ควบคู่ไปกับความเชื่อในทางพุทธศาสนา ซึ่งความเชื่อในทางไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ได้มีคำทำนายเกี่ยวกับพุทธศาสนาไว้ว่า จะมีอายุเพียง 5,000 ปี หรือเรียกว่า ความเชื่อในอันตรายาน 5 ประการ (ปัญจอันตรายาน) พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเมื่อเกิดแล้วต้องเสื่อมสลายและแตกดับในที่สุด อันตรายานก็เช่นเดียวกัน โดยเริ่มจากการเสื่อมสูญแห่งพระปริยัติธรรม อันตรายานแห่งการปฏิบัติ อันตรายานแห่งการตรัสรู้มรรคและผล อันตรายานการเสื่อมจากสมณเพศ และอันตรายานแห่งธาตุ ซึ่งเมื่ออันตรายานทั้ง 5 นี้ดับลง เมื่อครบ 5,000 ปี จะไม่มีพุทธศาสนาอีก ดังนั้นพุทธศาสนิกชนทุกคนจำเป็นต้องบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญอย่างสูงสุด⁷

อรรถจักร สัตยานุรักษ์ ได้ให้ความเห็นเรื่องนี้ไว้ว่า ภายใต้กรอบความคิดทางเวลาแบบไตรภูมิ มนุษย์ไม่สามารถประมาณระยะเวลาได้ว่าเมื่อใดพระพุทธศาสนาถึงจะสิ้นกัลป์ แล้วไม่สามารถทราบได้ว่าหากสิ้นกัลป์ เวลาจะดำเนินต่อไปอีกหรือไม่ หากเทียบเวลาที่มนุษย์กำหนดขึ้นให้ตรงกันกับเวลาเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิ จะพบว่าเวลาตามคตินั้นเป็นเพียงเวลาสมมติขึ้นมา ต่างจากเวลาใน 1 วัน ที่มนุษย์สามารถรับรู้เวลาที่เกิดขึ้นได้จากการหมุนครบ 1 รอบของเข็มนาฬิกา⁸

การนับเวลาแบบจารีตของสยามแบบที่ 2 เป็นการนับเวลาตามจันทรคติ คือ การนับเวลาจากการโคจรของระบบสุริยจักรวาล ได้แก่ การนับเวลาจากดาวฤกษ์ ซึ่งเป็นวิธีที่สยามได้รับการเผยแพร่มาจากอินเดียและลังกา โดยกำหนดว่า หากวันที่ดวงจันทร์เต็มดวงที่ตำแหน่งดาวฤกษ์ดวงใดให้ถือเป็นวันสิ้นสุดของเดือนตามชื่อดาวฤกษ์นั้น และให้นับวันรุ่งขึ้นเป็นต้นเดือนถัดไป ซึ่งการนับเช่นนี้ทำให้มีความสัมพันธ์กับฤดูกาล กล่าวคือ กำหนดให้วันแรม 1 ค่ำ เดือน 4 ถึงวันเพ็ญเดือน 8 เป็นฤดูร้อน วันแรม 1 ค่ำ เดือน 8 ถึงวันเพ็ญเดือน 12 เป็นฤดูฝน และวันแรม 1 ค่ำ เดือน 12 ถึงวันเพ็ญเดือน 4 เป็นฤดูหนาว⁹

⁷ เสาวภา ไพบยวัฒน์, “โลกทัศน์ของคนไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325 - 2416,” *วารสารประวัติศาสตร์* 7, 1 (มกราคม - เมษายน 2525): 20.

⁸ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475*, 16.

⁹ อารี สวัสดิ์ และวรพล ไม้สน, *ดาราศาสตร์ราชสำนัก*, หนังสือชุดอารยธรรมดาราศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยดาราศาสตร์แห่งชาติ (องค์การมหาชน), 2556), 100.

โดยในรอบ 1 เดือนของปฏิทินจันทรคติ จะกำหนดตามระยะเวลาการโคจรของดวงจันทร์สัมพันธ์กับดวงอาทิตย์ หมายถึงการเห็นปรากฏการณ์ดวงจันทร์เต็มดวง (จันทร์เพ็ญ) หรือมองไม่เห็นดวงจันทร์ (จันทร์ดับ) เป็นเวลา 29 วัน 6 ชั่วโมง มีเศษนาทีเล็กน้อย ดังนั้นถ้ากำหนดให้ 1 เดือน มีเพียง 29 วัน เวลาจะหายไป 12 ชั่วโมง แต่ถ้ากำหนดให้ 1 เดือน มี 30 วัน เวลาจะเกินไป 12 ชั่วโมง จึงต้องกำหนดให้ 59 วัน เป็นเวลา 2 เดือน โดยให้นับเดือนนี้เป็นเดือนขาด ได้แก่ เดือน 1 3 5 7 9 และ 11 มี 29 วัน ส่วนเดือนคู่ให้นับเป็นเดือนเต็ม ได้แก่ เดือน 2 4 6 8 10 และ 12 มี 30 วัน สลับกัน¹⁰

การนับเวลาแบบที่ 3 เป็นวิธีการนับเวลาแบบสุริยคติ ซึ่งเป็นระบบการนับเวลาที่ใช้ในสยามปัจจุบัน ระบบนี้เริ่มใช้ขึ้นเมื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ภายหลังจากกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้นำปฏิทินสุริยคติขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระองค์ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เป็นปฏิทินราชการนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2432 เป็นต้นมาโดยนับเดือนเมษายนเป็นต้นปี ซึ่งในปีนั้น วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5 เป็นวันตรุษไทยหรือวันขึ้นปีใหม่ตามปฏิทินจันทรคติตรงกับวันที่ 1 เมษายน จึงเหมาะสมแก่การเปลี่ยนแปลงจากปฏิทินจันทรคติมาเป็นระบบปฏิทินสุริยคติ¹¹

การนับเวลาแบบสุริยคตินี้ รัชกาลที่ 5 ทรงเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มการนับเวลาแบบสุริยคติอย่างเงียบๆ เพราะถือเป็นความรู้แบบใหม่อย่างฝรั่ง ที่อาจมีผลต่อโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำสยามส่วนหนึ่งที่ยังไม่อาจพร้อมรับกับความเปลี่ยนแปลงของอิทธิพลตะวันตกที่กำลังเจริญขึ้นในบ้านเมืองสยาม ดังความว่า “จึงได้โปรดให้ยกการฉลองพระชนมพรรษาในวันพระชนมายุบรรจบรอบตามจันทรคติ เป็นการออกนอกหน้าออกตา การเฉลิมพระชนมพรรษตามสุริยคติไว้ ทำเป็นการลับๆ ซ่อนๆ ไม่ต้องบอกเล่าให้รู้”¹²

นอกจากนั้นแล้ว ยังมีการดูเวลาจากดาว โดยให้สังเกตดาวฤกษ์ในคืนหนึ่งว่าอยู่ตรงตำแหน่งใด พอคืนถัดมาให้สังเกตว่าอยู่ในตำแหน่งเดิมหรือไม่ ซึ่งตำแหน่งของดาวจะเหมือนกันทุกวัน เป็นเวลานานาฬิกามัธยกาล 23 ชั่วโมง 56 นาทีกับ 4 วินาที เพราะเป็นเวลาของโลกหมุนครบ 1 รอบในแต่ละวัน จึงไม่มีช้าหรือเร็วไปกว่ากัน แต่การนับเวลาเช่นนี้ จะใช้กันเฉพาะแต่ในการเดินเรือและโหราศาสตร์เท่านั้น¹³

¹⁰ อารี สวัสดิ์ และวรพล ไม้สน, *ดาราศาสตร์ราชสำนัก*, 100 - 101.

¹¹ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, *กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ยังทรงเป็นผู้ตั้งชื่อเดือนสุริยคติจากระบบจักรราศี โดยนำคำ 2 คำมาสมาสกัน ให้คำแรกเป็นชื่อราศี และคำหลังเป็นคำว่า อาคม สำหรับเดือนที่มี 31 วัน และ อายน สำหรับเดือนที่มี 30 วัน หมายถึง การมาถึง ส่วนเดือนกุมภาพันธ์มี 28 วันในปีปกติ และ 29 วันในปีอธิกสุรทิน หมายถึง เกี่ยวเนื่อง ใน เรื่องเดียวกัน, 112.*

¹² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประเพณีทำบุญวันเกิด* (พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, 2514. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพร้อยตำรวจเอกถนอม รักเสนาะ ณ เมรุวัดใหม่อภิไยาราม จังหวัดพิษณุโลก 14 พฤศจิกายน 2514), 12.

¹³ “พระราชกฤษฎีกาให้ใช้เวลาอัตรา,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 36, (21 มีนาคม 2462): 273 - 276.

และยังพบการนับเวลาจากการสังเกตปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน เช่น “บ่ายควาย” หรือ “ควายเข้าคอก” หมายถึงการสังเกตดวงอาทิตย์เพื่อดูเวลาอย่างหยาบ “ชั้น ฉาย” เป็นการนั่งสังเกตเงา สำหรับใช้ในงานบวชนาค ซึ่งเป็นวิธีการที่ละเอียดขึ้น เป็นต้น¹⁴

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการกำหนดวิธีเรียกเวลาแบบจารีตเพื่อความเข้าใจตรงกัน คือ การเรียกแบบ “โมง” และ “ทุ่ม” ซึ่งถือเป็นคำสำคัญที่ใช้แบ่งภาคกลางวันและกลางคืนเพื่อให้เรียก แยกกันอย่างชัดเจน โดยคำว่า “โมง” นั้น สันนิษฐานว่าเรียกตามเสียง “ซ้อง” อุปกรณ์ที่ใช้ตีเป็น สัญญาณบอกเวลาดอนกลางวัน ส่วนคำว่า “ทุ่ม” เรียกตามเสียง “กลอง” อุปกรณ์ที่ใช้ตีเป็นสัญญาณ บอกเวลาดอนกลางคืน¹⁵

การใช้คำว่า “โมง” นั้น เป็นคำเรียกเวลาเดิม พบว่าใช้กันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ดังในกาพย์ห่อโคลง นิราศธารโศก บทประพันธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร หรือเจ้าฟ้ากุ้ง ดังนี้

สองโมงเช้าหึ่งหึ่ง	พืดลึงกอดเข้าเหงา
เวลามาทันเรา	พีกับเจ้าไม่เห็นเลยฯ
สองโมงหุ่ยหุ่ยเช้า	เรียมคนึง
พีกอดเข้าเหงาตลึง	โศกเศร้า
เวลาเท่าทันถึง	จำพราว
กรรมพีกักรรมเจ้า	หากให้เห็นกันฯ ¹⁶

การเรียกเวลาแบบ “โมง” และ “ทุ่ม” นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ให้ความสำคัญมาก จนถึงกับทรงออกประกาศเตือนสติเรื่องว่าด้วยทุ่มโมง และออก ประกาศลงราชกิจจาเบกษาเรื่องทุ่มยาม เพื่อให้ประชาชนเข้าใจและเรียกเวลาในแต่ละช่วงให้ถูกต้อง ดังความว่า

¹⁴ หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล, **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิกุล** (กรุงเทพฯ: บำรุงบัณฑิต, 2530), 55.

¹⁵ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 20** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), 4 - 5.

¹⁶ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรไชยเชษฐสุริยวงศ์, **กาพย์ห่อโคลง : นิราศเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์** (พระนคร: กรมศิลปากร, 2497), 57.

ว่าด้วยท่อมโมงกลางวันเรียกว่าโมง กลางคืนเรียกว่าท่อม แต่เข้านับโมง 1 2 โมง ไปจน 5 โมง เรียกว่าโมง 1 เข้า 2 โมงเช้า 3 4 5 โมงเช้า 6 โมงไม่มี มีแต่ย่ำเที่ยง ใครอย่าเรียก 6 โมง เข้าเลยเปนอันขาด ตั้งแต่เที่ยงแล้วนับ 1 ไปใหม่จน 5 ให้เรียกว่าบ่าย 1 2 3 4 5 โมง เรียกว่า บ่ายโมง 1 ฤาบ่าย 2 3 4 5 โมงบ่าย 6 โมงไม่มี มีแต่ย่ำค่ำ ค่ำแล้วนับเปนลำดับไปว่าท่อม 1 2 ท่อม ยาม 1 แล 4 5 ท่อม 2 ยามแล 7 8 ท่อม 3 ยาม 10 11 ท่อม ฤาตี 11 แล้วย่ำรุ่ง จงแน่ใจว่าใน กลางคืนตามธรรมเนียมไทย 3 6 ท่อม 9 12 ท่อม ไม่มีเลย ใครอย่าเรียกใครอย่าเขียนเปนอันขาด¹⁷ (ภาคผนวก)

และ

มีพระบรมราชโองการให้- ประกาศแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกตำแหน่ง แลราษฎร ให้ ทราบทั่วกันว่า ในพระบรมมหาราชวังนี้ กลางคืนตีท่อมหนึ่ง 2 ท่อม ยาม 1 4 ท่อม 5 ท่อม 2 ยาม 7 ท่อม 8 ท่อม 3 ยาม 10 ท่อม 11 ท่อม ย่ำรุ่งก็ในท่อมที่ 3 ย่ำยาม 1 ในท่อมที่ 6 ย่ำ 2 ยาม ในท่อมที่ 9 ย่ำ 3 ยาม ในท่อมที่ 12 ย่ำรุ่งนั้น เพื่อจะให้ทหารแลคนนอนประจำของผลัดเปลี่ยนกัน แต่จะ กราบทูลพระกรุณาแล... หมายถึงจากกันว่า ท่อม 1 2 ท่อม 4 ท่อม 5 ท่อม 7 ท่อม 8 ท่อม 10 ท่อม 11 ท่อม นั้นว่าได้แต่ 3 ท่อม 6 ท่อม 9 ท่อม 12 ท่อมนั้นไม่มี แต่นี้สืบไปเมื่อนา ห้ามอย่าให้กราบทูล...หมายถึง พุดจากกันเลย เปนอันขาดทีเดียว¹⁸

วิธีการนับเวลาแบบจารีตของสังคมสยามที่พบหลักฐานกล่าวถึงมากที่สุด เห็นจะเป็นการใช้ “กะลา” จับเวลา ซึ่งคำว่า “กะลา” นี้ พบหลักฐานว่ามีความหมายเดียวกันกับ “นาฬิกา”¹⁹ ดังปรากฏจากกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงเรียบเรียงเรื่อง “นาฬิกา” ไว้ในเอกสารวชิรญาณวิเศษ อธิบายว่า “นาฬิกา” เป็นภาษามคธ หมายถึงหมากพร้าว²⁰ เช่นเดียวกับในบทความเรื่อง “หอกลอง” ได้อธิบายว่า เมื่อจะใช้กะลาจับเวลานั้น ต้องนำกะลาไปเจาะรูเสียก่อน แล้วนำไปวางลงในอ่างน้ำ

¹⁷ “เดือนสติว่าด้วยท่อมโมง,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 191, หอสมุดแห่งชาติ.

¹⁸ “ท่อมยาม และเรื่องคืบ พุด พิต,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1220, เลขที่ 127, หอสมุดแห่งชาติ.

¹⁹ คำว่า “นาฬิ” เป็นคำสมาส และ “นาฬิ” เป็นคำในภาษาสันสกฤต หมายถึงลำต้น (ที่ กลวง), หลอด, ท่อ ; มาตรฐานวัดความจุ (ทะนาน) ส่วน “นาฬิกา” และ “นาฬิกา” เป็นภาษาสันสกฤต มีความหมายเดียวกัน หมายถึง ลำต้น, ก้าน (หลอด, ปล้อง, กระบอกที่มีมาตรฐานวัดความจุไม่มาก เช่น ทะนาน) ใน พจนานุกรมบาลี - ไทย - อังกฤษ ฉบับภูมิพลโลกยุค เล่ม 4 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ มูลนิธิโลกิสิก, 2531. แพทย์หญิงอรรณพ คุณวิศาล พิมพ์ถวายเป็นพระราชกุศลแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 5 ธันวาคม 2530), 1837.

²⁰ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 1 (วัน 2 เดือน 11 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 7.

เพื่อให้หน้าไหลเข้าไปจนเต็ม จากนั้นกะลาจะจมลง จึงเรียกว่า นาฬิกา²¹ ซึ่งเป็นศัพท์ที่เรียกเพี้ยนมาจาก “นาฬิกา”²² อีกทีหนึ่ง

หรือจากในหนังสือ **สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา**
ดำรงราชานุภาพ ทรงลาพระหัตถ์ว่าใช้กะลามะพร้าวในการนับเวลาเช่นกัน ใจความว่า

คำว่า “นาฬิกา” ที่ดอกเตอร์แลงการ์ดพบใช้ในกฎหมายเก่าว่า “กะลาลอย” นั้นดีหนักหนา ด้วยได้ความชัดว่าเครื่องกำหนดเวลาของไทยเดิมเรียกเป็นภาษาไทยตามวัตถุที่ใช้ว่า “กะลาลอย” มาเปลี่ยนใช้เป็นคำภาษาสันสกฤตว่า “นาฬิกา” ต่อมาภายหลัง แต่ก็หมายความว่ากะลาเหมือนกัน ครั้นว่าได้เครื่องกลอย่างฝรั่งสำหรับกำหนดเวลาเข้ามาก็เอาชื่อเครื่องใช้ที่อยู่ก่อนมาเรียก “นาฬิกา” ยังคิดเห็นต่อไปว่าคำชั่วโมงเดิมเห็นจะเรียกว่า “ลุ่ม” หรือ “กะลาล่น” แล้วจึงเปลี่ยนไปเรียกว่า นาฬิกา²³

ดังตัวอย่างกลอนในวรรณคดีเรื่อง **พระอภัยมณี** ตอนอภิเษกสินสมุทร ก็ได้กล่าวถึงโหรในราชสำนักสยาม ผู้ทำหน้าที่คำนวณเวลาแบบจันทรคติ ตลอดจนปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องด้วยดาวทั้งดาวฤกษ์และดาวเคราะห์ต่างๆ ในช่วงเวลาที่กำหนด เพื่อทำเป็นปฏิทินโหรใช้ในการกำหนดปฏิทินจันทรคติ ซึ่งพบการใช้คำว่า “นาฬิกา” อยู่ด้วย ความว่า

ฝ่ายโหรนั่งตั้งนาฬิกากำกับ
พอฤกษ์ดีดีซ้องก้องกังวาน
พวกเต็นรำทำขวัญสำคัญฤกษ์
พระอภัยใครคิดผิดทำนอง

กำหนดนับนาที่สุริยฉาน
พนักงานสังข์แตรขึ้นแซ่ซ้อง
เสียงเอิกเกริกรำเต้นเล่นฉลอง
จะขัดข้องข้างในวังจึงตั้งนี้²⁴

²¹ ภาชิต จิตรภาษา, “หอกลอง,” **ศิลปวัฒนธรรม** 18, 1 (พฤศจิกายน 2539): 69.

²² พบศัพท์คำนี้ในบทเพลงกล่อมเด็กที่มีเนื้อเพลงว่า “โอละเห่ (เอย) นาฬิกาต้นดก ปลูกเอาไว้แถมพกหนุ่มน้อยจะมีเมีย แค้นใจไอ้กระรอก มากัดดอกมะพร้าวเสีย ออกใจให้ละเหี่ยนับวันจะโรยรา” แสดงให้เห็นว่า นาฬิกาคือมะพร้าว และแต่เดิมเรียกว่า นาฬิกา นอกจากนั้นแล้วยังพบคำอื่นๆที่มีความหมายใกล้เคียงกับนาฬิกาอีก ได้แก่ “นาฬิกา” “นาฬิกา” “นาฬิกา” “นาฬิกา” “นาฬิกา” เป็นภาษาสันสกฤต หมายถึงต้นมะพร้าว และ “นาฬิกา” เป็นคำวิเศษณ์ หมายถึงเป็นของต้นมะพร้าว แต่ไม่สามารถระบุได้ว่าศัพท์คำไหนสะกดได้ถูกต้อง เพราะเป็นศัพท์ที่ท้องถิ่นที่ไม่ปรากฏรากศัพท์ที่แน่นอน ใน **พจนานุกรมบาลี - ไทย - อังกฤษ ฉบับภูมิพโลภิกขุ เล่ม 4**, 1836.

²³ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา**

²⁴ สุนทรภู่, **พระอภัยมณี เล่ม 2 ตอนที่ 47 อภิเษกสินสมุทร** (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2544), 225.

วิธีการนับเวลาจากกะลา ในขั้นแรกต้องเริ่มจากการแบ่งกะลาออกเป็นซีกหนึ่งก่อน โดยกะลาซีกหนึ่งจะแบ่งเป็น 10 ส่วน จากนั้นจึงบากรอยลงไปในกะลา 9 เส้น เรียกว่า บาด (1 เส้น มีค่าเท่ากับ 1 บาด) เมื่อกะลาจมลงไปถึงเส้นไหน ก็เป็นเศษของนาฬิกาเท่านั้น เช่น เมื่อจมลงไป 2 เส้นก็เป็นเศษ 2 บาด 3 เส้นก็เป็นเศษ 3 บาด 9 เส้นก็เป็นเศษ 9 บาด²⁵ เป็นต้น (ภาพที่ 1) (ภาคผนวก)

ภาพที่ 1 กะลาแบบขันทองเหลือง

ที่มา : ภาพได้รับความอนุเคราะห์จากรองศาสตราจารย์ เสนอ นิลเดช

ในเอกสารวชิรญาณวิเศษยังได้กล่าวถึงขั้นตอนในการนับเวลาจากกะลาอย่างละเอียดด้วยเช่นกัน ดังความว่า “นาฬิกาที่ใช้ด้วยขันฤทธานัน ฤททาลอยน้ำแล้วจมลงนับว่าเปนม็องแลเปนวนั้น อย่างหนึ่ง นาฬิกาที่ใช้ด้วยน้ำให้หยดลงทีละหยด แล้วมีภาชนะที่รองรับน้ำนั้น แบ่งเปนส่วนน้ำท่วมขึ้นมาถึงเพียงนั้นก็นับว่าเปนนาทีเปนบาทเปนม็องอย่างหนึ่ง”²⁶

²⁵ ภาชิต จิตรภาษา, “หอกลอง,” ศิลปวัฒนธรรม 18, 1 (พฤศจิกายน, 2539): 69.

²⁶ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 2 (วัน 7 เดือน 11 แรม 14 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 14.

เห็นว่าแต่ก่อนนั้นคงจะเอามะพร้าวทำเปนนาน แล้วเจาะรูเล็กๆ ลอยลงในน้ำ เมื่อน้ำเข้าไปในช่องทนานที่เจาะไว้ เต็มทนานเมื่อใดทนานจมลงนับเป็นชั่วโมงหนึ่ง วิธีที่จะให้ทนานจมลงได้กับขนาดโมงนั้น ผู้ที่ต้องพันชุดๆหนึ่งยาวพอที่จะจุดได้ 12 13 ชั่วโมง แล้วมัดชุดไว้ยาวเท่าใดเปนนั่น ครั้นเวลาเช้าพอเหนลายมือขัด ก็จุดชุดไปจนตลอดเวลาคงอาทิตย์ตกดินชุดเปลืองเข้าไปเท่าไร เอาชุดนั้นมาแบ่งออกเปนน 13 ส่วน แล้วทำชุดใหม่อีกชุดหนึ่ง แล้วเอาทนานลงลอย²⁷ เมื่อเวลาลอยก็จุดชุดพร้อมกัน พอชุดหมดส่วนหนึ่งของสิบสองทนานที่ลอยนั้น จมน้ำลงไปเพียงไรก็ตัดเพียงนั้นแล้วเอาทนานลูกนั้น ลงลอยสอกับชุดอีกไปจนได้เพียง ถ้าจมน้ำก็ถ่วงให้จมพอได้กับชุดแต่ทนานที่ทำใ้หน้าฟีกาติโมงนี้²⁸

ตัวอย่างของการนำกะลา หรือนาฬิกามาใช้จับเวลา พบในเหตุการณ์ตัดสินโทษในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ที่ให้คนดำน้ำพิสูจน์ความบริสุทธิ์โดยใช้ “นาระกา” เป็นเครื่องจับเวลา แต่พระองค์ทรงมีข้อกังขาว่า ถ้าหากนาระกาล่ม แล้วทั้งโจทก์และจำเลยยังไม่ผุดขึ้นจากน้ำ หรือหากนาระกายังไม่ล่ม แต่ทั้งโจทก์และจำเลยผุดขึ้นจากน้ำเสียก่อน จะตัดสินคดีเช่นไร พระมหาราชครูมหิศรจึงกราบบังคมทูลว่า “ดำน้ำตั้งนาระกามิได้พบพระอาการ พบแต่ว่าดำน้ำกันให้กรมยุกระบัดกลั่นใจสามกลั่น ถ้าผุดขึ้นพร้อมกันให้เอาพิในหลวงทั้งสองข้าง”²⁹

จากคำกราบบังคมทูลดังกล่าวนี้ ทำให้พระองค์มีพระราชประสงค์ให้เปลี่ยนแปลงวิธีการตัดสินคดีเสียใหม่ เนื่องจากการฉ้อโกงราษฎร โดยมีพระราชกำหนดว่า หากฝ่ายโจทก์และจำเลยเป็นชายและหญิง จะให้ลุยเพลิงกัน เพื่อให้ไม่มีฝ่ายใดเสียเปรียบ แต่ถ้าเป็นชายหรือหญิงด้วยกันทั้งคู่ จะให้ดำน้ำและตีฆ้องเป็นสัญญาณแทนการตั้งนาระกา³⁰

นอกจากนั้นแล้ว ยังพบหลักฐานว่านาฬิกา หรือนาฬิกาไปใช้จับเวลาเมื่อเล่นพนันสัตว์ต่างๆอีกด้วย เช่น ที่โรงนาฬิกาหลวงเก่า ใช้กะลาจับเวลาสำหรับชนไก่ ชนนก และชนปลา³¹ หรือการตีไก่ที่ใช้จอกเจาะกันลอยในขัน เมื่อจอกจมลง จะเรียกว่า “อันจม” ก็จับไก่แยกออก และนำไปให้น้ำ³²

²⁷ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 4 (วัน 1 เดือน 12 ขึ้น 15 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 33.

²⁸ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 5 (วัน 2 เดือน 12 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 48.

²⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 พระราชกำหนดใหม่ 29 (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าของคุรุสภา, 2506), 300 - 301.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, 301 - 302.

³¹ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 5 (วัน 2 เดือน 12 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 48.

³² หม่อมราชวงศ์สุนชาติ สวัสดิกุล, บันทึกรับสั่งสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนชาติ สวัสดิกุล, 55.

ส่วนวิธีนับเวลาแบบอื่นๆ ยังพบการจูดรูปเป็นเครื่องวัดเวลาสบไล่หนังสือพระ ถ้าหาก รูปหมุดดอกแล้ว ยังแปลไม่สำเร็จ แสดงว่าสบไม่ผ่าน³³ การใช้เข็มทิศ และการนับเวลาของชาวป่า แถบเมืองเหนือ “จะยกมือเหยียดแขนตรงออกไปด้านหน้าตามทิศเวลาเช้าและบ่าย แล้วกางนิ้วมือเป็นคืบ จากนั้นจึงไล่ดูตั้งแต่หัวแม่มือของตนเองไปจับขอบฟ้า แล้ววัดคะเนคืบขึ้นไปจนถึงดวงอาทิตย์ ถ้าดวงอาทิตย์ สูงคืบหนึ่ง ก็กำหนดว่าโมงหนึ่ง และนับไปจนถึง 6 คืบเท่ากับเวลาเที่ยง”³⁴ เป็นต้น

หรือตัวอย่างของนาฬิกาแดดที่ปรากฏหลักฐานในเอกสารวชิรญาณวิเศษ อาทิเช่น นาฬิกาแดดของจีน ตลับทำจากไม้ มีเข็มแม่เหล็กอยู่ตรงกลาง เข็มด้านหนึ่งเป็นเหล็ก อีกด้านทาสีแดง มีลักษณะการใช้งานคล้ายเข็มทิศ แต่ในพื้นที่ลับไม่มีบอกเป็นองศา นาฬิกา หรือวินาที มีเพียงเส้นขีด สำหรับใช้บอกโมง เมื่อต้องการใช้งานให้เอาไปตั้งกลางแดด แล้วคอยดูว่าเงาตกส่วนใดก็เท่านั้นโมง³⁵

ในบริเวณสนามหญ้าด้านหน้าหอสมุดพระวชิรญาณ มีแผ่นศิลาทองเหลี่ยมสลักโมงข้าง ละ 5 ส่วน ตั้งอยู่บนแท่น 8 เหลี่ยม ก่อปูน ตรงกลางแผ่นเป็นรูปคล้ายฉากหูช้างตั้ง ทำด้วยทองเหลือง และที่แท่นมีเครื่องรองน้ำฝนอยู่³⁶ สันนิษฐานว่าอาจเป็นนาฬิกาที่ใช้สำหรับจับเวลาเมื่อฝนตกลงมาใน เขตพระบรมมหาราชวัง เพื่อตรวจสอบว่าในแต่ละวันมีน้ำฝนปริมาณเท่าใด ดังหลักฐานที่พบใน เอกสารจารึกโบราณว่า “วัน 1¹² 7 ค่ำฝนตกแต่เพลลา ย่ำเที่ยงแล้ว 5 บาทขาดเม็ดบ้าย 2 โมงได้น้ำ 12 นิ้ว...ทุ่มหนึ่ง 7 บาทขาดเม็ด 7 ทุ่ม 5 บาทได้น้ำทสง 1 วัน 3⁶ 8 ค่ำฝนตกเพลลาบ้าย 5 โมง 8 บาทขาดเม็ด ย่ำค่ำ 6 บาท ได้น้ำ 4 นิ้ว”³⁷

รวมทั้งพบปืนทองเหลืองบรรจุดินดำและดินฉนวนติดกับรางตั้งอยู่บนแผ่นศิลา ท้ายราง ปืนมีเสาทองเหลือง 2 เสา โดยบนปลายเสาจะมีแวนสองไฟอยู่ด้านบน ซึ่งตั้งมุมมองศอกอย่างพอดีเมื่อ แสงส่องลงมาถึงกระบอกปืน ตรงมุมเสาที่ติดกับรางปืนนั้นสลักรูปลูกศรทองเหลืองติดอยู่กลางเสา และได้สลักวงกลมแบ่งเป็นซีกๆ เพื่อแบ่งองศาและนาฬิกาให้แวนรับแสงอาทิตย์ได้ง่าย ดังนั้น เมื่อ พระอาทิตย์เคลื่อนมาอยู่ตรงหัวและส่องแสงลงในแวนนั้น แวนก็จะส่องสะท้อนไปถูกปืน ทำให้ปืนลั่น บอกเวลาเที่ยงได้ นอกจากนั้นแล้ว ยังพบนาฬิกาแดดที่พระนิเทศชลธีได้ประดิษฐ์ตั้งไว้ตามสถานที่

³³ หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล, **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิกุล**, 55.

³⁴ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 4 (วัน 1 เดือน 12 ขึ้น 15 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 33.

³⁵ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเชื่อว่า นาฬิกาแดดแบบนี้ น่าจะเข้ามาในสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เพราะในภายหลังได้เห็นนาฬิกาแดดแบบนี้ แล้ว หรือให้ไปชมได้ที่หอศิลปวัฒนธรรมสถาน (หอพิพิธภัณฑสถานในปัจจุบัน - ผู้เขียน) ใน กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 7 (วัน 3 เดือน 1 ขึ้น 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 70.

³⁶ เรื่องเดียวกัน.

³⁷ “รายวันวันน้ำฝนที่โรงนาฬิกา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1213 - 1219, ลำดับที่ 219, หอสมุดแห่งชาติ.

ต่างๆได้แก่ พระราชวังอุทยานสราญรมย์ พระนคร, หอมิวเซียม และวัดนิเวศธรรมประวัติ
อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 2)³⁸ เป็นต้น

ภาพที่ 2 นาฬิกาแดด วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ จ.พระนครศรีอยุธยา

ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อ 29 พฤษภาคม 2557

อีกทั้งยังมีการนับเวลาตามจารีตอีกรูปแบบหนึ่งของสังคมสยาม คือ การยิงปืน บริเวณ
ป้อมมุมพระราชวัง เดิมที่จะมีปืนใหญ่ประจำอยู่ 4 ป้อมๆ ละกระบอก ปืนใหญ่จะถูกยิงพร้อมกันทุก
ป้อมเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ซึ่งการยิงเช่นนี้ อาจเป็นสัญญาณได้ 2 นัย นัยหนึ่งเป็นการเปลี่ยนดินปืน หรือ
เป็นสัญญาณเปิดประตูวัง อีกนัยหนึ่ง เป็นสัญญาณแจ้งเมื่อเกิดเหตุเพลิงไหม้ ซึ่งถ้าไฟไหม้นอกพระ
นคร จะยิงปืนนัดเดียว หรือหากไฟไหม้ในพระนครจะยิงถึง 3 นัด แต่ถ้าไหม้ภายในพระราชวังจะยิง
ต่อไปหลายๆ นัดจนกว่าไฟจะดับ³⁹

และยังมีสัญญาณการยิงปืนอีกแบบหนึ่ง เรียกว่า “ยิงปืนเที่ยง” สันนิษฐานว่าได้ยืมชาว
อังกฤษยิงสัญญาณที่สิงคโปร์สำหรับให้คนตั้งนาฬิกา สยามจึงเริ่มให้ทหารเรือยิงขึ้นที่ตึกหน้าแพก่อน
ครั้งกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม จัดให้มีทหารปืนใหญ่ขึ้นในกรมทหารล้อมวัง จึงขอหน้าที่ยิงปืนเที่ยง
มาให้ทหารปืนใหญ่ล้อมวังยิงที่ป้อมทัศนารอยู่ระยะหนึ่ง แล้วจึงกลับไปเป็นหน้าที่ของทหารเรืออีก

³⁸ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 7 (วัน 3
เดือน 1 ขึ้น 8 ค่ำ ปีมะเส็ง สัมพุทธศก 1250), 70 - 71.

³⁹ หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุ
ภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, 48.

ประเพณีการยิงปืนเที่ยงดำเนินเรื่อยมาจนมีไฟฟ้า ภายหลังโรงไฟฟ้าจึง “รับขยับตา”⁴⁰ เวลาสองทุ่ม เป็นสัญญาณตั้งนาฬิกาแทน⁴¹

หอกลอง การนับเวลาแบบจารีต ได้ก่อให้เกิดการสร้างงานสถาปัตยกรรมประเภท หอกลองขึ้น เพื่อใช้เป็นที่ตีบอกเวลาและสัญญาณต่างๆ ตามแบบจารีต เป็นงานสถาปัตยกรรมที่รับใช้ การนับเวลาในแบบเดิมของสังคมสยาม หลักฐานเกี่ยวกับหอกลองที่เก่าที่สุดย้อนไปถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา (แม้ว่าจะไม่ใช่หอกสูงที่ถูกสร้างขึ้นเป็นแห่งแรกในสยามก็ตาม) ดังหลักฐานใน **ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา** กล่าวลงรายละเอียดที่น่าสนใจว่า

อนึ่งที่ตะแลงแกงนั้น มีหอกลองมีซุ้มยอดทาแดง หอกลองนั้นสามชั้น สูงเส้นสิบลวา แลชั้นยอดนั้นคอยคูเข้าศึกศรัตรูซุ้มมหาฤกษ์ ชั้นกลางคอยเพลิงจะไหม้ ชื่อพระมหาระงับดับเพลิง ถ้าเพลิงไหม้ปากแม่น้ำนอกกรุงฯ คาคดกลองสามที ถ้าเพลิงไหม้เชิงกำแพงแลในกำแพงกรุงฯ คาคดกลองกว่าเพลิงจะดับ ชั้นต้นใส่กลองใหญ่สำหรับตียามเที่ยงยามสัณนิบาตรเพลาดะวันยอแสง พลบค่ำตามประเพณีกรุงแต่ก่อนมาชื่อพระทิวาราตรีแลกรมพระนครบาลได้รักษา ผู้รักษานั้นเลี้ยงวิลาภกันมิให้มุสีกะกัตกลอง ครั้นเวลาเช้าเอนเกบเบี้ยร้านตลาดหน้าคุก แต่ในจำหล่อจนหอกลองเข้าไปร้านละห้าเบี้ยสำหรับซื้อปลาอย่างให้แมวกิน⁴²

ธรรมเนียมการตีกลองให้สัญญาณ เดิมมีหอกลองสูง 4 ชั้น อยู่ที่หน้าวัดพระเชตุพนฯ แขนงกลอง 3 ใบ และมีขนาดแตกต่างกันตามลำดับ โดยกลองใบใหญ่อยู่ชั้นล่าง ชื่อ “ย่าพระสุรศรี” สำหรับตีเวลาพระอาทิตย์ตก เพื่อเป็นสัญญาณให้ปิดประตูพระนคร กลองใบชั้นกลางชื่อ “อัคคีพินาศ” ใช้สำหรับตีเมื่อเกิดเพลิงไหม้ เพื่อเป็นสัญญาณเรียกราชภูริให้มาช่วยดับไฟ ซึ่งมีกำหนดว่าถ้าไฟไหม้นอกพระนครจะตี 3 ครั้ง แต่ถ้าไหม้ในพระนครจะตีมากกว่านั้น และกลองใบยอดสุดชื่อ “พิฆาตไพรินทร์” ตีเมื่อมีข้าศึกมาประชิดพระนคร เพื่อให้ทุกคนมาประจำตามหน้าที่ของตน⁴³ (ภาพที่ 3)

⁴⁰ ผู้เขียนเข้าใจว่าหมายถึง การให้สัญญาณเพื่อตั้งนาฬิกา

⁴¹ หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระยาบรมมหาราช** ภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, 49.

⁴² คณะกรรมการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, **อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์และภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา** ใน **ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา** ฉบับต่อจากที่เคยพิมพ์แล้ว (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), 133 - 134.

⁴³ หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระยาบรมมหาราช** ภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, 48.

ภาพที่ 3 ภาพถ่ายเก่าหอกลอง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
ที่มา : ชวนพิศ ทองแคล้ว, บรรณาธิการ, **ประชุมภาพประวัติศาสตร์แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2548).
คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพิมพ์ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม 2547), 255.

จะเห็นได้ว่า ชาวสยามใช้ “กลอง” ตีเพื่อเป็นสัญญาณบอกหรือแจ้งข่าวให้ผู้คนในเมืองได้รับรู้ ได้แก่ บอกเรื่องข้าศึก แจ้งเหตุเพลิงไหม้ และตีบอกเวลา โดยกลองในแต่ละชั้นจะมีเสียงที่แตกต่างกันไปตามลักษณะของกลอง นอกจากนี้แล้ว ยังพบว่ามีการนำกลอง หรืออุปกรณ์อื่นๆที่ทำให้เกิดเสียงดังมาใช้เพื่อปิดเป่าเคราะห์ร้ายตามความเชื่อไสยศาสตร์และโหราศาสตร์อีกด้วย⁴⁴

⁴⁴ เช่น ความเชื่อเรื่องคนตายว่าวิญญาณจะวนเวียนอยู่ในโลกมนุษย์ เมื่อถึงวันสงกรานต์จึงจะมีการยิงปืนตลอดทั้งคืน เพื่อขับไล่ผีออกไปหลังสวดพระปริตรบทภาณยักษ์ซึ่งจะเอ่ยชื่อยักษ์ตามวัดต่างๆทั่วมือง จากนั้นชาวบ้านจะนำกระทงขมิ้นและปูนไปวางสำหรับเช่นผีบรรพบุรุษ เพราะเชื่อว่าผีจะตกใจเสียงปืนจนสะดุ้งล้มลงได้รับบาดเจ็บ ผีจะได้นำขมิ้นกับปูนไปทาบาดแผล ใน เสาวภาไพทยวัฒน์, “โลกทัศน์ของคนไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325 - 2416,” **วารสารประวัติศาสตร์** 7, 1 (มกราคม - เมษายน 2525): 28 - 29.

หรือเมื่อเกิดเหตุการณ์สุริยุปราคาหรือจันทรุปราคา เมื่อพระอาทิตย์หรือพระจันทร์มีดหมดทั้งดวง จะมีการตีเกราะเคาะไม้เพื่อขับไล่ความชั่วร้ายหรือสิ่งไม่ดีออกไป ทั้งนี้เกิดมาจากความกลัวว่าจะเกิดอาเพศ หรือเป็นกลางร้ายบอกเหตุไม่ดี ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้าบุนนาค), **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2514), 78.

จากที่กล่าวมาในข้างต้นเกี่ยวกับการนับเวลาแบบจารีต แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวสยามที่เลือกนำวัสดุใกล้ตัวอย่าง “กะลา” มาใช้นับเวลา และใช้การตีกลองและฆ้องเพื่อบอกเวลากลางวันและกลางคืน ซึ่งเป็นวิธีการที่เข้าใจได้ง่าย เป็นการให้สัญญาณบอกความหมายที่รับรู้กันผ่านระบบโสตประสาทของมนุษย์

นาฬิกาพก นาฬิกากลเข้ามาในสยามครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช นาฬิกาพกมีลักษณะเป็นนาฬิกาตลับเล็กๆ ถือเป็นของสำคัญและมีราคาแสนยิ่งยวดสำหรับชนชั้นสูงในขณะนั้น เพราะมักถูกมองเป็นเครื่องบรรณาการถวายแด่กษัตริย์ อาทิ เครื่องนาฬิกาตีชั้วพุ่มชั้วโมง จนถึงตี 12 บรรจบอยู่ภายในลูกโลกกลม 1 ซึ่งสลักรูปพระอาทิตย์ พระจันทร์ ตรงตามลองติจูดแลติจูด นาฬิกา 1 เรือน ทำด้วยทองคำลงยาหลายสี ตีระฆังตีชั้วพุ่มชั้วโมงและครึ่งชั้วพุ่มชั้วโมง มีเข็มบอกวันบอกเดือนตามลัทธิของไทย นาฬิกาพกตลับทองคำ 1 เรือน มีกระจก 2 หน้า และมีรูปพระอาทิตย์ขึ้นและพระอาทิตย์ตก กับพระจันทร์ข้างขึ้นข้างแรมตามวิธีคำนวณของไทย ฯลฯ⁴⁵

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ปรากฏหลักฐานว่า ทรงได้รับเครื่องราชบรรณาการจากประเทศโปรตุเกส เป็นนาฬิกาเล็กๆจำนวนหลายตลับ โดยชาวโปรตุเกสจะนิยมนำนาฬิกาเล็กๆ นี้ใส่ไว้ในกระเป๋าเสื้อด้านหน้าสำหรับใช้ดูเวลา แต่ชาวสยามในสมัยนั้นยังไม่ได้สวมเสื้อ จึงนำนาฬิกานั้นห่อไว้ในผ้าถุง จึงเป็นที่มาของคำว่า “นาฬิกาพก” ส่วนล่วมหมากก็พกไว้ในผ้าถุงเช่นเดียวกัน จึงเรียกว่า “ล่วมพกหมาก” นั่นเอง⁴⁶

นอกจากเป็นเครื่องบรรณาการแล้ว นาฬิกาพกยังได้รับความนิยมในหมู่บรรดาชนชั้นนำสยามในขณะนั้น ยกตัวอย่างเช่น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ผู้ทรงริเริ่มเอานาฬิกาพกใส่ลงในกระเป๋าเสื้อก่อนผู้ใดในสยาม แล้วจึงเอาสายสร้อยแขวนติดกับดอกไม้ช่อทองบริเวณพระอุระตรงฉลองพระองค์⁴⁷ การทำเช่นนี้จึงกลายเป็นที่นิยมต่อมาในที่สุด (ภาพที่ 4)

⁴⁵ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 43 เรื่องจดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ 4 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2470. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอก พระยาริษิตสรสาตร์ (อำนวยการ อมาตยกุล) เมื่อปีเถาะ 2470), 12 - 29.

⁴⁶ ก.ศ.ร.กุหลาบ, สยามประเภท เล่ม 1 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), 162 - 166.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 4 กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงพกนาฬิกาพกไว้ภายในกระเป๋าเสื้อ
ที่มา: ปรามินทร์ เครือทอง, พระจอมเกล้า พระเจ้ากรุงสยาม : เปิดกรุภาพเก่ากรุงสยาม
สมัยรัชกาลที่ 4 เบื้องหลังประวัติศาสตร์ในหนังสือภาพ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), 143.

ชนชั้นนำสยามท่านหนึ่งที่ทำให้ความสนใจกับนาฬิกาเป็นอย่างยิ่ง คือ เจ้าฟ้าจุฑามณี⁴⁸ (ซึ่งในภายหลังจะได้เลื่อนพระราชอิสริยยศเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์เป็นผู้มีความสามารถประดิษฐ์และซ่อมนาฬิกาเองได้ โดยทรงสามารถซ่อมนาฬิกาพกจำนวน 2 เรือน ของเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณูรักษ์⁴⁹ และกล่าวกันว่า ในวังของพระองค์มีเรือนหลังเล็ก ที่หน้าเรือนมีป้ายตัวอักษรสีทองกำกับว่า “ที่นี่ทำแลแก่นาฬิกาพกนาฬิกาซุ่ม” อีกทั้งภายในห้องนั้นมีเครื่องนาฬิกา อาทิ ตัวจักร

⁴⁸ ผู้มีความสามารถโดดเด่นในเรื่องวิทยาการสมัยใหม่แบบตะวันตก เช่น การสร้างปืนใหญ่ การต่อเรือรบ ต่อเรือกลไฟ การฝึกทหารแบบยุโรป รวมไปถึงทรงเริ่มต้นศึกษาภาษาอังกฤษเป็นลำดับแรกกับบรรดามิชชันนารีทั้งหลายที่เดินทางเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนา จนกระทั่งสามารถเขียนจดหมายโต้ตอบเป็นภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดี รวมทั้งยังทรงสนพระทัยในด้านกลไกต่างๆ อาทิ พระองค์ทรงปรารถนาจะต่อเรือกลไฟเอง โดยมีนายแซนเดเลอร์เป็นผู้ช่วย สร้างโรงช่างกลอย่างทันสมัยตามแบบตะวันตก ผลิตล้อรถข้าง ฯลฯ อ่านเพิ่มเติมใน วิลเลียม แอล แบรดเลย์, **สยามสามสมัย จากสายตาทอมอบรัดเล**, แปลโดย ธัญญา ผลอนันต์ และเก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์ (กรุงเทพฯ: เพื่อนชีวิต, 2527), 124 - 127.

⁴⁹ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 11 (วัน 4 เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ ปีมะเส็ง สัมฤทธิศก 1250), 120.

ลานไย ฯลฯ ซึ่งในแต่ละวัน พระองค์จะทรงแว่นขยายชนิดติดตามประทับอยู่กับโต๊ะทำงาน อันเป็นบุคลิกที่ดูแปลกในสมัยนั้น⁵⁰

นอกจากนาฬิกาพกแล้ว ยังพบ “นาฬิกาถ่วง” แบบอื่นๆ ด้วย เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จีนห้องแสง นายสำเภาหลวง เดินทางไปค้าขายในประเทศจีน และได้พบ “นาฬิกาข้อมือ” จึงชอบใจต้องการนำมาถวายแด่พระองค์ โดยยอมแลกกับเรือสำเภาหลวงลำหนึ่งเป็นการตอบแทน โดยเมื่อถึงเวลานาฬิกาตี จะมีแก้วเป็นเกลียวบิดหมุนคล้ายน้ำกำลังไหล เรียกชื่อว่า นาฬิกาห้องแสง⁵¹

หรือนาฬิกาถ่วง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ซึ่งกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมกล่าวว่า น่าจะเป็นนาฬิกาลำดับที่ 4 ที่เข้ามาในสยาม เป็นฝีมือช่างชาวจีน นาฬิกามีลักษณะเป็นลูกตุ้มแกว่งไปมาคล้ายผลน้ำเต้า เมื่อเวลานาฬิกาตีครบรอบ จะมีนกโผล่ออกมาจากข้อมือร้องกึกๆ อีกทั้งยังกล่าวว่า นาฬิกาถ่วงนี้ได้ถูกนำไปตกแต่งหลังตุลารدنน้ำพันแดง ติดกับเสาที่ मुखเหนือภายในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จนภายหลังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ทรงเรียกนาฬิกาเรือนนี้ว่า “ฝรั่งยิงนก” แทน⁵²

และในรัชกาลเดียวกัน ยังพบนาฬิกาที่มีผู้สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเครื่องบรรณาการที่คณะทูตเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) ประเทศอังกฤษ ได้นำมาถวายแด่พระองค์ หรือจะเป็นนาฬิกาที่เข้ามาเมื่อครั้งรัชกาลที่ 4 เสด็จขึ้นครองราชย์ โดยนาฬิกาเรือนนี้ด้านบนทำเป็นข้อมือ ส่วนด้านล่างทำเป็นหีบเพลง ก่อนจะเดินครบโหม่ง จะมีเครื่องจักรชักให้หีบเพลงเดิน เมื่อหีบเพลงเดินจบระฆังเถาจะตี 4 ครั้งแล้วค่อยตีโหม่ง หรืออธิบายให้เข้าใจอย่างง่ายๆ ว่า เมื่อเข็มสั้นเดินไปครบ 15 นาที ระฆังเถาจะตี 1 ที ถ้าเดินไปครบ 30 นาที ระฆังเถาจะตี 2 ที ถ้าเดินครบ 45 นาที ระฆังเถาจะตี 3 ที นาฬิกาเรือนนี้มีอยู่ 2 เรือน คือ ตั้งอยู่ภายในหน้าพระที่นั่งบุษบกมาลา และในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย⁵³

แม้จะปรากฏว่ามีการเข้ามาของ “นาฬิกาถ่วง” ในสยามมาตั้งแต่สมัยพระนารายณ์มหาราช (สมัยกรุงศรีอยุธยา) เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ไม่ได้ทำให้การนับเวลาแบบจารีตหมตความหมายลงแต่อย่างใด เพราะ “นาฬิกาถ่วง” ไม่ได้ถูกนำมาใช้งานจริง แต่กลับมีไว้เพื่อเป็นสิ่งแสดงสถานะ เพราะถือเป็นของสำคัญและมีราคาสูงที่สามารถแสดงสถานะของผู้ครอบครองได้เป็นอย่างดี

⁵⁰ โสภิต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี (พระนคร: แพร์พิทยา, 2513), 249 - 250.

⁵¹ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 9 (วัน 4 เดือน 1 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 98.

⁵² กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 13 (วัน 5 เดือน 2 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 143 - 144.

⁵³ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 15 (วัน 6 เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), 165.

การนับเวลาแบบจารีตของสยามดำเนินไปอย่างเป็นปกติ อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานว่าการนับเวลาแบบเดิมของสยาม เริ่มไม่เป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเห็นว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ล้าหลัง ไม่ทันสมัย ไม่ละเอียดและเที่ยงตรงมากพอ ดังปรากฏหลักฐานที่รัชกาลที่ 4 ทรงกล่าวถึงความไม่เที่ยงของการนับเวลาแบบเดิม จนเป็นเหตุให้อับอายขายหน้าชาวต่างชาติ ดังความว่า

ฝ่ายพนักงานเมื่อจะบอกบาทนาฬิกาตามฤกษ์ยามที่โหรให้ในกาลใดๆเมื่อฤดูต้องหนุน ต้องลุ่มก็กะเนบบอกบาทขาดๆเกินๆผิดๆ ไปคงให้ได้ว่าความแต่ว่าโมงละ 10 บาทอยู่นั่นเอง ดูการฟันเฟืองเลื่อนเปื้อนเลอะเทอะนักน่าเป็นที่อับยศอดสูแก่แขกเมืองคนนอกประเทศที่เขาใช้นาฬิกากล ใส่พกติดตัวเที่ยวมาเที่ยวไป เขาจะได้ยินทும்โมงที่ตีสั้นๆยาวๆ ผิดไปกว่าทும்โมงที่จริง นั้นจะเป็นเหตุให้เขาหัวเราะเยาะเย้ยได้ ว่าเมืองเราใช้เครื่องมือนับทும்โมงเวลาหยาบคายนักไม่สมควรเลย⁵⁴

ความข้างต้นเป็นหลักฐานสำคัญว่า รัชกาลที่ 4 ได้ทรงตระหนักแล้วว่า การนับเวลาแบบจารีตไม่สามารถตอบสนองความต้องการยอมรับจากชาติตะวันตกของชนชั้นนำสยามได้อีกต่อไป แม้ว่าก่อนหน้านี้ พระองค์ทรงเคยกล่าวยกย่องภูมิปัญญาของคนโบราณเกี่ยวกับการนับกำหนดเวลาก็ตาม⁵⁵

และคำวิจารณ์จากชาวตะวันตกนี้เอง ที่ทำให้ชนชั้นนำสยามเริ่มตระหนักและเห็นความจำเป็นว่าต้องปรับระบบการนับเวลาให้เป็นแบบสากล เพื่อการยอมรับจากชาติตะวันตก ดังตัวอย่างจากหนังสือ **แสดงกิจจานุกิจ** ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี หรือข้า บุนนาค ซึ่งมีสาระสำคัญกล่าวถึงการถ่ายทอดความรู้แบบใหม่ที่ปฏิเสธความเชื่อแบบจารีตของสยาม เช่น กระบวนการเกิดฝน การเกิดปรากฏการณ์สุริยุปราคา - จันทรุปราคา การเกิดแผ่นดินไหว ระบบนับเวลาแบบสากล อธิบายเรื่องสวรรค์ - นรก เป็นต้น โดยหวังว่าจะช่วยสร้างเสริมสติปัญญาให้เกิดกับเด็กในสังคมสยามขณะนั้น มากไปกว่าหนังสือแนวประโลมโลก หรือเพลงคำสอนแบบจารีตเดิมที่ชนชั้นนำสยามเริ่มเห็นว่าไม่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตแต่อย่างใด

⁵⁴ “นาฬิกา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 188, หอสมุดแห่งชาติ.

⁵⁵ “พนักงานนาฬิกา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1219 - 1230, เลขที่ 186, หอสมุดแห่งชาติ.

ตัวอย่างการอธิบายระบบการนับเวลาแบบสากลแทนแบบจารีตอย่างที่เคยเรียกกันมา
ความว่า

ถ้าเขาถามว่า วันมีกี่วัน แก้วว่ามีเจ็ดวัน วันหนึ่งกี่โมง แก้วว่ากลางวัน 12 โมง กลางคืนนับ 12 พุ่ม โมงหนึ่ง 10 บาท ว่าอีกอย่างหนึ่ง วันกับคืนหนึ่งปน 60 นาที นาทีหนึ่งปน 4 บาทหนึ่ง 15 เพ็ชณาที เพ็ชณาทีหนึ่ง 6 ปราณ ปราณหนึ่ง 10 อักษร อย่างนี้มาตราไทยถ้าจะว่าตามพวกที่เขาใช้นาฬิกาพก เขาคิดเอาเทพจรผู้ชาย ที่อายุตั้งอยู่ในมัชฌิมวัย เทพจรนั้นเดินเสมอที่หนึ่งหนึ่ง เขาเอามาตั้งเรียกว่าสกัน 60 สกันปนมินิตย์ 60 มินิตย์ปนโมงหนึ่ง เขาคิดตั้งแต่ล่วงเที่ยงคืน ไปจนปนวันน่าจนถึงเที่ยงวัน เรียกว่าเวลาเช้า บ่ายโมงหนึ่งไปจนสองยามเรียกว่าเวลาค่ำ ก็ปน 24 โมงเหมือนกัน ถ้าจะเรียกตามไทย สกันหนึ่งก็เรียกว่าวินาที 60 วินาที ปนมหานาที 60 มหานาทีปนโมงหนึ่ง ถ้ามว่า เขาแบ่งยามกันกลางวันแปดยาม กลางคืนแปดยาม คือ สุริยะ สุภระ พุฒะ จันเภา เสารี ครุ ภูมมะ สุริยะ ยามกลางวัน คือ รวี ซีโว สะสิ สุภโกร ภูโม เสาโร พุโธม รวี นั้นปนอย่างไรเล่า แก้วว่าเขาแบ่งกลางวันแปดยาม กลางคืนแปดยามนั้น เขาแบ่งส่วน ละโมงครึ่งปนยาม หมอตูไม่ได้นับเข้าในพวกยามนาฬิกา ยามนาฬิกา นั้น เขาแบ่งทีละ 3 พุ่ม สี่ ยามสว่าง⁵⁶

การที่รัชกาลที่ 4 ทรงให้ความสำคัญกับการบอกเวลาด้วย “นาฬิกากล” ได้นำไปสู่การ
สร้างงานสถาปัตยกรรม “หอนาฬิกา” ขึ้นเป็นครั้งแรกในสยาม โดยมีลักษณะเป็นหอสูงที่มีรูปแบบ
คล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมประเภทหอกลอง

งานสถาปัตยกรรมประเภทหอนาฬิกาในยุคแรกนี้ เป็นหลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่
ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับเรื่องเวลา และสะท้อนให้เห็นถึงการ
ปะทะกันระหว่างความคิดเรื่องเวลาแบบจารีต และความคิดเรื่องเวลาเมื่อได้รับอิทธิพลตะวันตก

1.2 การนับเวลาแบบใหม่เมื่อได้รับอิทธิพลตะวันตก

ดังได้กล่าวในข้างต้น ถึงความสำคัญของการนับเวลาแบบสากล อันเป็นระบบการนับ
เวลาแบบใหม่ที่เริ่มปฏิบัติใช้กันในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังมีการออกประกาศเดือนสติเรื่องว่าด้วยพุ่มโมง
และออกประกาศลงราชกิจจานุเบกษาเรื่องพุ่มยาม⁵⁷ จัดตั้งกรมนาฬิกา ส่งช่าง⁵⁸ ไปเรียนซ่อมนาฬิกา

⁵⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*, 2 - 3.

⁵⁷ “เดือนสติว่าด้วยพุ่มโมง,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 191, หอสมุดแห่งชาติ. และ “พุ่มยาม และเรื่องคืบ ฟุต พิต,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1220, เลขที่ 127, หอสมุดแห่งชาติ.

⁵⁸ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน *วชิรญาณวิเศษ* 8 แผ่นที่ 42 (วันพฤหัสบดีที่ 27 เดือนกรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 112), 496.

ที่ต่างประเทศ⁵⁹ สั่งซื้อนาฬิกาจากต่างประเทศ และมีการสร้างงานสถาปัตยกรรมประเภทนาฬิกาขึ้นเป็นครั้งแรกในสยาม เพื่อรองรับการใช้งานตามระบบการนับเวลาแบบใหม่

กล่าวถึงการจัดตั้งกรมนาฬิกา หรือกรมแสงคมนาฬิกาในพระบรมมหาราชวัง นับว่าเป็นครั้งแรกของสยามที่มีการจัดตั้งกรมนี้ขึ้น โดยมีผู้บังคับบัญชาคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอลงกฎกิตติวิเศษ⁶⁰ และผู้ทำหน้าที่ในกรมนาฬิกาจะมีชื่อตำแหน่งว่า “พันทิวาทิตย์ และพันพินิตจันทรา”⁶¹ หรือเรียกว่า “ชาวพนักงานรักษานาฬิกา”⁶²

ใน **บันทึกรับสั่งของสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิ์กุล** ได้อธิบายถึงที่มาและหน้าที่ของกรมนาฬิกาไว้ว่า

---

⁵⁹ รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชประสงค์ส่งช่างไปรับเรียนการซ่อมแซมนาฬิกาโดยเฉพาะ เนื่องจากนาฬิกาที่ทรงสั่งเข้ามาต้องซ่อมแซมอยู่เนืองๆ ซึ่งในครั้งแรกนั้นได้ส่งขุนทิพมงคลไปเรียนซ่อมนาฬิกาที่สิงคโปร์ แต่ค่าเรียนแพงมาก จึงไม่ได้เรียน ครั้งต่อมาจึงได้ส่งไปเรียนอีกครั้งที่อังกฤษ พร้อมกับล่ามไทย แต่ถ้าหากเป็นไปได้ ขอให้ขุนทิพมงคลไปขอร้องขุนนางอังกฤษช่วยสอนวิชาให้ เพราะขุนทิพมงคลพอเข้าใจพื้นฐานการซ่อมนาฬิกาอยู่แล้วบ้าง รวมทั้งยังได้ให้เงินสำหรับหาซื้อเครื่องมือและเครื่องอะไหล่มาให้ครบ เพื่อต้องใช้ซ่อมนาฬิกาที่มักเสียอยู่เป็นนิจ ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), 211.

ในเวลาต่อมา รัชกาลที่ 4 ได้ทรงลายพระหัตถ์ถึงหมื่นจักรวิจิตร เพราะมีพระราชประสงค์ให้ไปเรียนซ่อมนาฬิกาเช่นเดียวกับขุนทิพมงคล เนื่องจากขุนทิพมงคลมีนิสัยเกียจคร้าน และมีมือการซ่อมนาฬิกานั้นยังไม่ดีเท่าที่ควร แม้จะหาซื้อเครื่องมือและอะไหล่สำหรับใช้ซ่อมแซมนาฬิกาเข้ามาแล้วก็ตาม แต่พอซ่อมนาฬิกาไปได้ไม่ทันไร นาฬิกาก็เดินๆหยุดๆ ไปเสียทุกที ดังนั้นจึงขอให้ตั้งใจเรียน และหาซื้อนาฬิกาแตกอย่างใหม่ๆ ที่เชื่อถือได้และใช้งานได้กลับมาด้วย ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), 164.

⁶⁰ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน *วชิรญาณวิเศษ* 4 แผ่นที่ 23 (วันอาทิตย์ที่ 8 เดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก 108), 266.

⁶¹ พนักงานนาฬิกาหลวงนั้น เขาชื่อพันทิวาทิตย์ พันพินิตจันทรา เขาดูเวลาพระอาทิตย์ พระจันทร์ทั้งกลางวันกลางคืน เขาผลัดกันตื่นอยู่ไม่หลับ นับเม็ดในขันทนาฬิกาว่าก็บาทต่อกี่บาทไม่คลาดเลย ใครจะสู้เขาได้ นาฬิกาในพระราชวังแน่กว่าที่ไหนๆหมด” ใน “กระแสรับสั่งรัชกาลที่ 4 เรื่องสุริยปราสาท เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2411 ต้นฉบับของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ใน **ประชุมพงศาวดาร ภาค 19 จดหมายเหตุหอศาสตราคม กับจดหมายเหตุเรื่องสุริยปราสาท ปีมะโรง พ.ศ.2411**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2463), 54 - 55.

⁶² “นาฬิกา,” *สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230*, เลขที่ 188, หอสมุดแห่งชาติ.

กรรมนาฬิกาจะทำหน้าที่เฝ้าและคอยตั้งเวลาอยู่ภายในหอนาฬิกา ตามธรรมเนียมเดิม การสร้างหอนาฬิกา อาจได้แบบแผนมาจากอินเดีย จะมีลักษณะเป็นหอสูง โดยชั้นยอดของหอนาฬิกาจะแขวนฆ้อง 1 ใบ และกลอง 1 ใบ ในห้องชั้นถัดลงมา เป็นที่ตั้งสำหรับอ่างน้ำไว้ใช้ลอยกะลา เมื่อถึงเวลาพระอาทิตย์ขึ้น พนักงานนาฬิกาก็จะลอยกะลา เมื่อกะลาจม จึงไปตีฆ้อง 1 ครั้ง ทำเช่นนี้ไปเรื่อยตามลำดับ ภายในห้องนั้นมีราวสำหรับปักไม้ตี ตีฆ้องไปที่ที่ปักไม้ตีตามจำนวนจนครบ 12 อัน ถ้าตีโมงหรือทุ่ม ให้ตีเพียงอัตราโมงและทุ่ม แต่ถ้าหากตีตอน 6 หรือ 12 นาฬิกา ให้ตีย่าฆ้องก่อนแล้วจึงตีบอกอัตรานาฬิกา ส่วนกลางคืนตั้งแต่เวลา 18 นาฬิกา ต้องตีย่า⁶³ กลองก่อน เรียกว่าย่าค่า 21 นาฬิกา ย่าลาหนึ่งเรียกว่า ยามหนึ่ง เที่ยงคืนเรียกสองยาม ย่าสามลาเรียกสามยาม แล้วตีอัตราต่อ ตอนรุ่งก็ย่ารุ่ง ตอนเที่ยงก็ย่าเที่ยง กลางวันก็ย่าฆ้อง กลางคืนย่ากลอง⁶⁴

ซึ่งนอกจากจะมีพนักงานนาฬิกาคอยรักษาเวลาให้เที่ยงตรงและแม่นยำอยู่เสมอแล้ว ยังมีพระโหราจารย์คอยกำกับอยู่อีกด้วย⁶⁵ อีกทั้งได้พบหลักฐานลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงการนำนาฬิกากลมาใช้จับเวลากะลาลอยว่า

เมื่อหม่อมฉันยังเป็นเด็กเคยเข้าไปดูในโรงนาฬิกา ยังจำได้เป็นเค้าว่าอ่างน้ำสำหรับลอยกะลาลอยอยู่ แต่ใช้นาฬิกากลอย่างฝรั่งดูเวลา ถึงกระนั้นยังมีไม้คะแนนทำด้วยไม้ไผ่เหลาขนาดไม้ตีกลองของแจ็กผูกเชือกกลมติดกันดูเหมือน 12 อัน ถึงเวลาชั่วโมง 1 ก็เอาไม้คะแนนขึ้นปักราวไว้เป็นสำคัญอัน 1 เรียงกันไป คงถอนออกเมื่อย่ารุ่งครึ่ง 1 ย่าค่าครึ่ง 1 หม่อมฉันนึกว่าที่โรงนาฬิกาหลวงเห็นจะใช้กะลาลอยมาจนตลอดรัชกาลที่ 3 เพิ่งเอานาฬิกาฝรั่งไปตั้งต่อเมื่อรัชกาลที่ 4 ทุกกระหม่อมได้ทรงประดิษฐ์เครื่องหมายเวลาขึ้นอย่าง 1 เป็นแผ่นกระดานขนาดสักเท่ากระดานเครื่องเล่นน้ำเต้ากุ่มปูปลา เขียนหน้านาฬิกาติดทั้งเข็มยาวและเข็มสั้นเรียงไว้เป็น 2 แถว หลายๆวัน เห็นเอาไปถวายทรงตั้งเข็มหน้านาฬิกาในแผ่นกระดานนั้นครั้ง 1 ดูเหมือนมีพระราชประสงค์จะให้ตีระฆังตรงกับเวลาโคจรพระอาทิตย์ แต่ยั้งเด็กยังไม่เข้าใจได้แน่⁶⁶

หลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่า มีการใช้ระบบนับเวลาทั้งแบบสากล คือนาฬิกากลและระบบการนับเวลาของสยามแบบจารีตรวมปนอยู่ด้วยกัน ซึ่งทำให้เกิดคำถามว่า หากมีการใช้นาฬิกาเป็นระบบนับเวลาแล้ว เหตุใดจึงต้องมีการใช้ระบบการนับเวลาแบบเดิมรวมอยู่ด้วย

⁶³ การตีย่านั้นเป็นสัญญาณบอกให้เปลี่ยนคนรักษายาม คือประเพณีการรักษายาม กลางวัน 6 ชั่วโมง เปลี่ยนครั้งหนึ่ง กลางคืน 3 ชั่วโมง เปลี่ยนครั้งหนึ่ง เราจึงเอาหน้าที่บอกสัญญาณการเปลี่ยนยามมาเป็นพนักงานของโรงนาฬิกาจึงตีย่า ใน หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล, **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช** ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิกุล, 53 - 54.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁵ “นาฬิกา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 188, หอสมุดแห่งชาติ.

⁶⁶ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** เล่ม 20, 4 - 5.

การใช้ระบบทั้งสองปนกันเช่นนี้ จริงๆแล้ว ชัดแย้งกับเนื้อหาใน **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิ์กุล** ที่ได้ทรงบันทึกไว้ว่า “แต่เมื่อเกิดนาฬิกาอย่างฝรั่ง จึงเลิกลอยกะลา และใช้นาฬิกาอย่างฝรั่งแทน รวมทั้งเลิกตีกลองในเวลากลางคืน”⁶⁷ ทั้งนี้เพราะ ยังคงมีการนำวิธีการนับเวลาแบบจารีตมาใช้นับเวลาอยู่ แม้ว่าจะเริ่มใช้ระบบการนับเวลาแบบสากลแล้วก็ตาม

การเข้ามาของนาฬิกาจึงไม่ได้แทนที่ระบบการจับเวลาแบบเดิมของสยาม แม้จะมีการใช้นาฬิกาแล้ว การลอยกะลาก็ยังดำรงอยู่ จึงเป็นที่มาของคำถามว่า เพราะเหตุใดจึงยังใช้วิธีลอยกะลาอยู่ การจะเข้าใจการดำรงอยู่ของวิธีนับเวลาแบบเดิม จำเป็นต้องพิจารณาหลักฐานเพิ่มเติม

ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึง “การคำนวณนาฬิกาเกี่ยวกับการนับเวลาแบบจารีต”⁶⁸, “หากเทียบเวลาแล้วไม่เท่ากัน ก็จงอย่าตำหนิว่านาฬิกาเวลานั้นไม่เที่ยงตรงเท่าการนับเวลาแบบเดิม และอย่าไถวหรือหยุดลูกตุ้มเพื่อให้เวลาตรงกัน แต่ถ้านาฬิกาแดดถึงเที่ยงวันแล้ว แต่นาฬิกาเดินช้ากว่า ให้ผ่อนผันไถวลูกตุ้มให้เท่ากัน แล้วเทียบเวลากันไปทุกวัน”⁶⁹

รวมถึงหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 แสดง “การเทียบเวลาระบบแบบจันทร์คติและแบบสากล โดยทรงมีพระราชหัตถเลขาให้ชาวนาฬิกาและแสงหอกดาบตรวจตั้งโมงให้ถูกเวลาที่ไปจนกว่าจะถึงสิ้นเดือนนี้”⁷⁰ และการทำงานเหตุการณ์สุริยุปราคา ซึ่งทรงทำนายทั้งในรูปแบบการนับเวลาแบบจารีตและยึดตามเวลานาฬิกาของชาวนาฬิกา⁷¹

จากหลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ยังไม่อาจทรงละทิ้งวิธีการนับเวลาแบบจารีตไปได้ ยังคงใช้รูปแบบการนับเวลาทั้งแบบจารีตและแบบสากลผสมปนเปกันอยู่ในช่วงแรก ก่อนจะเลิกวิธีนับแบบจารีตโดยใช้กะลาไป หรืออาจตีความได้ในอีกมุมหนึ่งว่า พระองค์อาจทรงต้องการพิสูจน์ว่า นาฬิกาที่มีความเที่ยงตรงจริง สามารถเชื่อถือได้ จึงต้องนำนาฬิกามาสอบเทียบกับการนับเวลาระบบจารีต เพื่อให้ชาวสยามยอมรับการนับเวลาด้วยระบบสากล

เช่นเดียวกับลายพระหัตถ์เรื่อง *นาฬิกา* ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (พระองค์เจ้าธานีนิวัต) ได้กล่าวถึงกลอนใน **มูลบทบรรพกิจ** ว่า “แบ่งเวลาไม่ตรงกันกับนาฬิกา แต่พระองค์ก็ทรงเชื่อว่า ไม่ว่าเครื่องวัดอะไรก็ตาม ย่อมไม่มี

⁶⁷ หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิ์กุล, **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิ์กุล**, 54.

⁶⁸ “นาฬิกา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 188, หอสมุดแห่งชาติ.

⁶⁹ “นาฬิกา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 187, หอสมุดแห่งชาติ.

⁷⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2**, 170 - 171.

⁷¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2528), 209 - 210.

เที่ยงตรงทั้งนั้น แม้กระทั่งนาฬิกาเองก็ตาม ไม่เที่ยงตรงเช่นกัน แต่ก็ดีกว่าวัดเวลาด้วยวิธีอื่น เราจึงต้อง
ใช้”⁷²

จึงแสดงให้เห็นว่า แม้จะมีความจำเป็นต้องใช้ระบบเวลาแบบสากล แต่ชนชั้นนำสยาม
เอง ก็ไม่ได้เชื่อถือและยอมรับในความแม่นยำของนาฬิกากลไปเสียทีเดียว

การดำรงอยู่ของความคิดทั้งระบบ “ใหม่” และระบบ “เก่า” เช่นนี้ จะยิ่งปรากฏชัดขึ้น
เมื่อเราพิจารณาสถาปัตยกรรม “บอกเวลา” ยุคแรกของสยาม ดังกรณีศึกษาต่อไปนี้

2. งานสถาปัตยกรรมหอนาฬิกา

2.1 หอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทัศไนย

พระที่นั่งภูวดลทัศไนย⁷³ (ภาพที่ 5) เป็นหนึ่งในพระที่นั่งของหมู่พระอภิเนาวนิเวศน์
ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ประกอบไปด้วยอาคารจำนวน 11 หลัง แบ่งเป็นพระ
ที่นั่ง 8 องค์ และหอต่างๆ 3 หอ ซึ่งอาคารส่วนใหญ่เป็นรูปแบบงานสถาปัตยกรรมตะวันตก แต่มีส่วน
ตกแต่งบางประการเป็นแบบไทยและจีน⁷⁴

ภาพที่ 5 ภาพถ่ายเก่าแสดงหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทัศไนยที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ตั้งใน
พระบรมมหาราชวัง

ที่มา: เทพชู ทับทอง, *กรุงเทพฯในอดีต* (กรุงเทพฯ: อักษรบัณฑิต, 2518), 17.

⁷² หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล, *บันทึกรับสั่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน ม.ร.ว.สุนนชาติ สวัสดิกุล*, 54 - 56.

⁷³ นามขนานต่อสัมพันธ์ข้างหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ อนันตสมาคม ใน *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), 394.

⁷⁴ พัชวีสิริ เปรมกุลนันท์, *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม กับงานช่างหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4* (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555.), 9.

หมู่พระอภิเนาวนิเวศน์ มีผู้รับผิดชอบในการก่อสร้าง คือ มีสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นแม่กอง ส่วนพระยาเพชรพิไชยและพระยาสามภพพ่าย เป็นนายงาน แต่ต่อมาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติถึงแก่พิราลัย รัชกาลที่ 4 จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นแม่กองแทน⁷⁵ โดยมีกรมขุนราชสีหวิกรม ผู้เป็นเจ้ากรมช่างสิบหมู่ เป็นทั้งผู้ออกแบบและนายช่าง⁷⁶ หลักฐานระบุว่า ก่อสร้างเมื่อปีชวด พ.ศ.2395 สร้างอยู่ 5 ปี ได้เสด็จเฉลิมพระราชมนเทียร เมื่อปีมะแม พ.ศ.2400⁷⁷

ใน **ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2** ได้กล่าวถึงประวัติการสร้างหมู่พระอภิเนาวนิเวศน์ขึ้นภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปมณฑลเศียร และสถาปนาการสร้างพระพุทธรูปรัตนสถานและพระพุทธรูปนิเวศน์ในบริเวณสวนขวาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว โดยกล่าวถึงหอนาฬิกาหลังแรกของสยาม ดังความว่า

ส่วนที่เหลืออยู่ในพระราชอุทยานยังว่างอยู่มากจึงทรงพระราชดำริห์ ให้สถาปนาพระที่นั่งราชมณฑลเศียรสถานใหม่ขึ้นอีกหมู่หนึ่ง มีพระที่นั่งหลายองค์เนื่องกัน คือ**พระที่นั่งภูวดลทัศไนย**ให้เป็นคู่กับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอยู่บนกำแพงพระราชวังข้างทิศตะวันออกนั้น แลพระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งนคราณูสโมสร พระที่นั่งจันทรทิพโอภาศ พระที่นั่งภาณุมาศจรัสสุ พระที่นั่งมุลมณฑลเศียร มีหอเสถียรธรรมปริตร หอราชฤทธิรุ่งโรจน์ หอโกชนลีลาศ แลพระที่นั่งประพาศพิพิธภัณฑ⁷⁸

สำหรับมูลเหตุที่พระองค์ทรงสร้างหมู่พระอภิเนาวนิเวศน์ ที่รวมถึงพระที่นั่งภูวดลทัศไนยขึ้นนั้น เพื่อเป็นพระเกียรติยศแก่แผ่นดินสยาม และเพื่อต้องการให้มีการสร้างอาคารรูปแบบตะวันตกสำหรับเก็บเครื่องราชบรรณาการต่างๆ ทั้งนี้ เพื่อไม่ให้เป็นที่อับอายแก่ชาติตะวันตก ดังความว่า

⁷⁵ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, **พระอภิเนาวนิเวศน์ พระราชนิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 95.

⁷⁶ หนังสือถาวรวัตถุประวัติและประชุมประกาศราชินิตี (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพัทธ์วัฒนากร, 2468), 20. อ้างถึงใน โชติ กัลยาณมิตร, **ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: กรมการอนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรม สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์, 2546), 42.

⁷⁷ **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25** ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง, 395.

⁷⁸ อ่านเพิ่มเติมใน กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **ประกาศการพระราชพิธีเล่ม 2** (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครูสภา, 2509. ในงานพระศพกรมพระสมมติ ปีมะโรงอัฐศก 2459), 130 - 131.

ซึ่งทรงสร้างขึ้นทั้งนี้ หวังพระราชหฤทัยจะให้เปนพระเกียรติยศแต่พระบารมี แผ่นดินประจุบันนี้สืบไปภายหน้า...ในแผ่นดินยุโรป แลทวีปอเมริกา ล้วนบันดาซึ่งเปนประเทศ ไม่ต้องขึ้นแก่เมืองอื่นเมืองใดหลายพระนคร มีสิ่งของเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย เจริญทางพระราชไมตรีล้วนดี ๆ หลายอย่างต่าง ๆ...ครั้นเมื่อจะจัดประดับประดาในพระที่นั่ง สร้างอย่างสยามตามอย่างช่างโบราณ ก็ดูพานจะขัดพระเนตรเปนที่ยัมเเย่ของแขกเมืองที่ มาแต่ประเทศยุโรปจะพึงว่าได้ ว่าของสำหรับใช้อย่างอื่น เอามาใช้อย่างอื่นไป เพราะฉะนั้น จึงโปรดให้ช่างสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์นี้ โดยแบบอย่างท่วงทีลุ่มยคล้ายกับราชนิเวศน์ ซึ่งมี ในมหานครข้างโยรปียปถพี เพื่อจะต้องท่วงทีกับสิ่งเครื่องประดับประดา ที่ได้มาแต่โยรปีย มมหานครต่าง ๆ ไว้สำหรับรับแขกเมือง แลรฤกถึงทางพระราชไมตรีด้วยพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในโยรปียปถพี⁷⁹

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทัศไนยแห่งนี้ เป็นหอสูง 5 ชั้น ในรูปผังสี่เหลี่ยมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปคล้ายหอกลอง ยอดบนสุดของหอดิตตั้งนาฬิกาทั้ง 4 ด้าน เป็น งานก่ออิฐถือปูน สามารถเดินเข้าไปภายในของหอบได้ การก่อสร้างมีลักษณะคล้ายกับการสร้าง หอกลองในอดีต ต่างกันเพียงแค่อุปกรณ์ที่ใช้บอกเวลาเท่านั้น

ว่าด้วยความสูงของหอนาฬิกาแห่งนี้ นับว่าเป็นอาคารสูงที่โดดเด่นมากในระดับเดียวกัน กับศาสนสถานที่มีขนาดสูงๆ หลายแห่งในประเทศ และการที่ตั้งอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง จึงเรียก ได้ว่าเป็นจุดหมายตา (Landmark) ที่สำคัญแห่งหนึ่งในสมัยนั้น เช่นเดียวกันกับเมื่อแรกสร้างหอกลอง เนื่องด้วยเมืองยังไม่ขยายตัวมากนัก การสร้างอาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่สำคัญ มักสร้างขึ้นใกล้กับ พระบรมมหาราชวัง ซึ่งเปรียบเสมือนใจกลางพระนคร เมื่อมีการแจ้งข่าวหรือบอกเวลา ก็จะทำให้ ราษฎรสามารถรับรู้ได้โดยทั่วถึงกัน (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 ภาพถ่ายเก่าแสดงตำแหน่งที่ตั้งหอนาฬิกาภูวดลทัศไนย ใจกลางพระนคร
ที่มา: ปรามินทร์ เครือทอง, พระจอมเกล้า พระเจ้ากรุงสยาม : เปิดกรุภาพเก่ากรุงสยามสมัย
รัชกาลที่ 4 เบื้องหลังประวัติศาสตร์ในหนังสือทวิภาพ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), 84.

⁷⁹ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ประกาศการพระราชพิธีเล่ม 2, 131 - 132.

ดังมูลเหตุในการสร้างข้างต้น จึงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงต้องการรักษาภาพพจน์ของ กษัตริย์ผู้ศิวิไลซ์⁸⁰ จึงต้องทรงเร่งสร้างให้มีอาคารรูปแบบตะวันตกเกิดขึ้นในสยาม หอนาฬิกาพระที่นั่ง ภูวดลทัศไนย จึงเปรียบเสมือนหนึ่งในตัวแทนแห่ง “ความทันสมัย” และ “เป็นหน้าเป็นตา” ให้แก่ทั้ง สังคมสยาม และตัวพระองค์เอง ทั้งนี้เพราะพระองค์ไม่ทรงต้องการเป็นตัวตลกที่น่าขบขัน หรือเป็นที่ ดูถูกให้ขายหน้าแก่ชาติตะวันตก จึงเป็นแรงผลักดันให้พระองค์ทรงสร้างอาคารรูปแบบตะวันตกขึ้นให้ สำเร็จ

ในแง่ “หอนาฬิกา” อย่างพระที่นั่งภูวดลทัศไนย จึงเปรียบเหมือนสัญลักษณ์แทน “ความศิวิไลซ์ หรือความทันสมัย” ในแบบสยาม ในรูปแบบของหอสถูปบอเวลา แม้ว่าลักษณะทาง สถาปัตยกรรมของหอนาฬิกาแห่งนี้ อาจไม่ได้มีส่วนถูกต้องทุกประการเหมือนกับหอสถูปรูปแบบศิลปะ ตะวันตกอย่างแท้จริง แต่เป็นเพียงการสร้างขึ้น หรือลอกเลียนแบบเพียงแค่เปลือกนอกของหอสถูป รูปแบบตะวันตก โดยช่างอาจจินตนาการจากรูปถ่ายที่เห็น แต่วิธีการก่อสร้างนั้นยังคงเป็นรูปแบบ ท้องถิ่นของสยามเอง

สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์ กล่าวว่า โดยส่วนมากแล้ว งานสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นในสมัย รัชกาลที่ 4 มักใช้วัสดุก่อสร้างที่ผลิตขึ้นเองในท้องถิ่นต่างๆ เช่น ไม้ อิฐ ปูน และกระเบื้อง แม้จะมีการ สั่งวัสดุก่อสร้างจากต่างประเทศ เช่น สั่งกระเบื้องเคลือบต่างๆ ที่ใช้มุงหลังคาหรือลูกกรงประดับ อาคารจากจีน หรือสั่งเครื่องประดับตกแต่ง เช่น เหล็กหล่อสำหรับกรูช่องระเบียง หินอ่อน กระจก หรือโคมไฟมาจากยุโรป เป็นต้น แต่ในส่วนการก่อสร้างนั้น ยังคงใช้วิธีการแบบท้องถิ่น อาคารที่เป็นตึกยุคแรกของสยาม มักสร้างโครงสร้างไม้ขึ้นก่อน จากนั้นจึงก่อล้อมด้วยอิฐให้เป็นเสา หรือกำแพง แล้วจึงมีการฉาบปูนทับอีกชั้นหนึ่ง⁸¹

ซึ่งการก่อสร้างในลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงความปรารถนาในรูปลักษณะภายนอกของ อาคารรูปแบบตะวันตกแต่เพียงอย่างเดียว ส่วนภายในหรือการก่อสร้างยังคงเป็นแบบจารีตที่ระดับ ที่หอนาฬิกาอยู่ เช่นเดียวกับ “นาฬิกากล” ที่ไม่สามารถหมุนได้ตามระบบกลไก อีกทั้ง มักเดินผิดไป อยู่เสมอ จึงเป็นเหตุให้ต้องมีพนักงานกรมแสงนาฬิกา เพื่อคอยตั้งเข็มให้เที่ยงตรงอยู่เป็นนิจ ดังปรากฏหลักฐานกล่าวถึงนาฬิกาที่นำมาติดตั้งบนหอแห่งนี้ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับนาฬิกาที่โรง นาฬิกาเก่า ความว่า

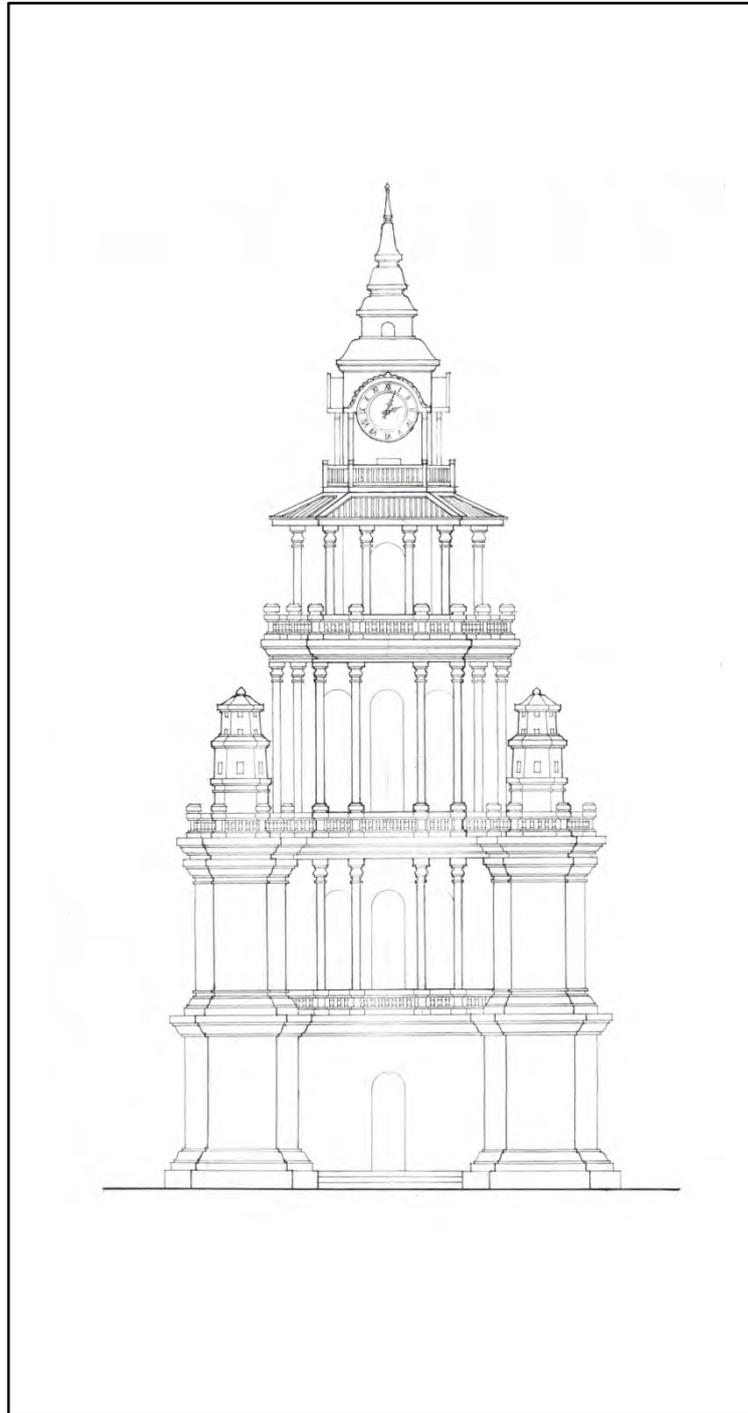
⁸⁰ ธงชัย วินิจจะกุล, ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิธีภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ, ใน เอกสาร โครงการวิจัย “ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง” เล่ม 2 ยุโรป : การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง (กรุงเทพฯ: สำนักงาน กองทุนสนับสนุนการวิจัย, มปป), 10 - 13.

⁸¹ สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480 (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 33.

นาฬิกาใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ที่พระที่นั่งภูวดลทัศไนยเดี๋ยวนี้ นาฬิกานี้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สั่งเข้ามาจากยุโรป เครื่องนาฬิกานั้นเหมือนกับเครื่องที่โรมนาฬิกาเก่า...แต่น่าถมปัดนั้นเป็นโครงเหล็ก ครั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ช่างตัดกระจกแล้ว ให้ปิดผ้าขาวข้างหลัง แลดูข้างนอกเหมือนแผ่นกระเบื้องถ้วยขาว แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอกรมขุนราชสีหวิกรม ทรงทำพระที่นั่งภูวดลทัศไนยแก้ไขเพิ่มเติมขึ้น ให้ตั้งนาฬิกาได้นาฬิกาเรือนนี้ผิดกับนาฬิกาเก่าที่ดีที่สุด ตัวระฆังกับค้อนไม่ได้ตั้งอยู่กับเครื่องจักร เหมือนกับนาฬิกาธรรมดา มาอยู่ข้างใต้ห่างกับเครื่องจักรอีกชั้นหนึ่ง มีลวดมาล้อมกับด้ามค้อนขึ้นไปติดกับกงฉาก เมื่อเวลาจะตีมีจักรมาปิดกงฉาก นาฬิกานี้ตีแต่เวลาตรงโมงไม่ได้ตีครึ่ง ตุ่มที่ไกวเวลานั้นเป็นตุ้มแบนเหมือนตุ้มนาฬิกาธรรมดา เป็นเหล็กยาวลงมาแล้วมีตุ้มกลมเหมือนกระสุนปืนใหญ่ร้อยไว้กับปลายเหล็ก ที่ข้างต้นเหล็กแขวนกับเชือก พานกับจักรกวานสำหรับผ่อนให้สูงให้ต่ำได้ นาฬิกานี้เจ็ดวันจึงไขครั้งหนึ่งเดินไม่สู้จะเที่ยงนักในระยะเจ็ดวันก็ผิดไปหลายๆ นาที เจ้าพนักงานกรมแสงต้องคอยระวังตั้งให้เที่ยงอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสังเกตนาฬิกานี้อยู่บ่อยๆ เจ้าพนักงานจึงไม่อาจที่จะละวางให้ผิดมากได้แลในเวลาที่มีเหตุการณ์มีเพลิงไหม้แผ่นดิน ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทอดพระเนตรบนนั้นบ้าง นาฬิกานี้ยังไม่เสียหายเดินอยู่จนทุกวันนี้ เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เดินตามถนน จะได้เห็นนาฬิกานั้นโดยมาก⁸² (ภาพที่ 7)

จะเห็นได้ว่า การที่ต้องมีพนักงานนาฬิกาอยู่ที่หอนาฬิกาแห่งนี้ ก็เพื่อคอยแก้ไขความผิดพลาดของนาฬิกาเหล่านั้นเอง

⁸² กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 30 (วันอาทิตย์ที่ 26 เดือนพฤษภาคม รัตนโกสินทรศก 108), 349.

ภาพที่ 7 แบบสันนิษฐานจากภาพถ่ายเก่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระบรมมหาราชวัง

2.2 หอนาฬิกาที่ทิมดาบ⁸³

หอนามีขนาดสูง 10 วา มีนาฬิกาทั้ง 4 ด้าน⁸⁴ ตัวเรือนนาฬิกาทำเป็นซุ้มคล้ายกับพระที่นั่ง ภูวดลทศไฉนย มีชาน มีลูกกรงไม้ทาสีดำ หลังคาเป็นหลังคาตัดมีเพ็ช มีลูกกรงบนหลังคาอีกชั้นหนึ่ง ที่พื้นชานและหลังคาปูแผ่นตะกั่ว มีบันไดขึ้น เมื่อเกิดเพลิงไหม้ตำรวจจะขึ้นไปดูเพลิงบนนั้น⁸⁵

(ภาพที่ 8)

จากหนังสือเรื่องรูปเก่าเมืองไทยในเมืองฝรั่ง ได้กล่าวถึงหอนาฬิกาที่ทิมดาบไว้ว่า “เป็นหอนาฬิกาที่บางกอก Clock Tower at Bangkok Drawn by M. Gatenacci, from a Sketch by M. Mouhout เมอสิเออร์ กาทองนักชี วาดจากภาพสเกทซ์ ฝีมือเมอริเออร์ มู⁸⁶

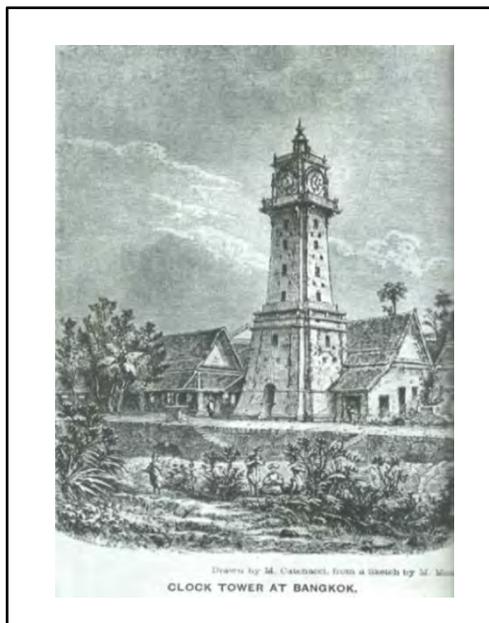
---

⁸³ พบหลักฐานการสันนิษฐานถึงตำแหน่งที่ตั้งของทิมดาบว่าเป็นฝ่ายรักษาความปลอดภัยของพระราชวัง ใน พระยาตรัง, “โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์และบทประพันธ์** (พระนคร: โรงพิมพ์ป.พิศนาค, 2507), 285.

⁸⁴ หอตั้งอยู่ที่ทิมดาบโรจนานาฬิกาเดิม เข้าใจว่าอยู่ตรงมุขเด็จพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14** (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 22 - 25) (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), 267

⁸⁵ ชวนพิศ ทองแกล้ว, บรรณาธิการ, **ประชุมภาพประวัติศาสตร์แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2548. คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม 2547), 248.

⁸⁶ เอนก นาวิกมูล, **รูปเก่าเมืองไทยในเมืองฝรั่ง** (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2527), 48 - 49.

ภาพที่ 8 ภาพสเก็ตช์หอนาฬิกาที่ทิมดาบ วาดโดย M.Catnacci จากภาพสเก็ตช์ของ M.Mouhout

ที่มา: เอนก นาวิกมูล, **รูปเก่าเมืองไทยในเมืองฝรั่ง** (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2527), 104.

และจากเอกสาร วชิรญาณวิเศษ ได้บรรยายลักษณะของหอนาฬิกาแห่งนี้ว่า นับเป็นนาฬิกาลำดับที่ 9 ที่พบในสยาม แต่ไม่ปรากฏชื่อร้านที่ประดิษฐ์นาฬิกาเรือนนี้ขึ้น ทราบแต่เพียงว่านาฬิกาเรือนนี้ถูกสั่งเข้ามา 2 เรือน โดยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้สั่งเข้ามา 1 เรือน แต่ท้ายที่สุด นาฬิกาเรือนนี้ก็กลับใช้การไม่ได้ เพราะเจ้าพนักงานทำที่**ตึ๊ก**กรหาย หอนาฬิกาแห่งนี้จึงไม่ได้ใช้งาน จนกระทั่งเวลาที่รื้อหอนาฬิกาแห่งนี้ลง

นาฬิกาที่โรงใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ที่หอพระสมุทวชิรญาณ เมื่อยังไม่ได้ทำหอ นาฬิกานี้ใครจะสั่งเข้ามาถวายฤาจะมาด้วยอย่างไรสืบไม่ได้ความ นาฬิกานั้นชื่อร้านที่ทำก็ไม่มี นาฬิกานี้เข้ามา 2 เรือน คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สั่งเข้ามาเรือนหนึ่ง ครั้นเมื่อนาฬิกาเข้ามาถึงกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม ก่อหอนาฬิกาขึ้นที่ระหว่างทิมดาบตำรวจกับโรงทองต่อกัน ตัวเรือนนาฬิกาทำเป็นซุ้มคล้ายๆ พระที่นั่งภูวดลทิศไฉย และมีชานมีลูกกรงไม้ทาดำ หลังคาเป็นหลังคาตัดมีเพ็ดมีลูกกรงบนหลังคาอีก ที่พื้นชานแลหลังคาคาดแผ่นตะกั่วมีบันไดขึ้น เมื่อเวลาเกิดเพลิงไหม้ตำรวจวังขึ้นไปดูเพลิงบนนั้น นาฬิกานั้นเป็นนาฬิกา 4 น้่า หันไปทางทิศเหนือทิศใต้ แลทิศตะวันออกตกตะวันตกออก แต่โครงถมปิดน้่านั้นไม่ได้สั่งมา เพราะกลัวจะแตกฤาอย่างไรหาทราบไม่ใช่เอาเหล็กพดทำโครง แล้วเอากระจกขาวช่องเพลิงกรู แล้วเอาผ้าขาวปิดข้างใน แลตู้ข้างนอกคล้ายกับโปะโคมถ่าน ตัวเลขโรมันที่สำหรับบอกโมงนั้นทำด้วยไม้สักปิดทองคำเปลว ครั้นเมื่อหอทำเสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหมื่นอลงกฎกิจปริษา เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธออยู่ ซึ่งได้ทรงบังคับบัญชาการในกรมแสงคุมนาฬิกา เมื่อเวลาเปิดหีบเจ้าพนักงานทำจักรบายศรีจักร 1 จักรสำหรับกำหนดให้ตีจักรหนึ่งหาย นาฬิกานั้นจึงตีไม่ได้มาจนตลอดเวลาที่รื้อหอ นาฬิกานั้นเป็นนาฬิกาตุ้มไกว ใช้เงินด้วยอำนาจตุ้มถ่วงเครื่องคล้ายๆ นาฬิกาถลอกธรรมดา แต่แกนที่สำหรับให้เข็มหมุนนั้น ที่กลางเรือนนาฬิกามีจักรร้อม 2 ตัว ตัวหนึ่งติดกับแกนที่ตั้งตรงขึ้นไปแล้วมีแกนขวางมาจากถมปิดทั้ง 4 ทิศ และมีจักรร้อมอยู่ข้างต้นทั้ง 4 แกน กินกับจักรร้อมที่ขึ้นจากเครื่องจักรที่ปลายแกนทั้ง 4 มีเข็มนาฬิกาติดอยู่ข้างน้่าถมปิดที่ในถมปิดมีจักรเฟืองกินกับจักรเล็ก สำหรับให้เข็มโมงเดินทั้ง 4 ทิศ ที่ได้ห้อมีระฆังใหญ่มีเจ้าพนักงานสำหรับรักษาประจำตุ้มยามอยู่ แต่นาฬิกาเรือนที่น้่านั้นเป็นแต่สั่งมาเก็บไว้ หาได้ตั้งไม่⁸⁷

ปรากฏหลักฐานชิ้นต้นอีกฉบับหนึ่ง แสดงถึงความเสียใจที่ไม่สามารถติดตั้งนาฬิกาหน้าปัดของหอนาฬิกาได้ จึงต้องการให้รื้อหอนาฬิกาแห่งนี้ลง เนื่องจากไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ตามความตั้งใจ หรือแม้แต่จะใช้ประดับตกแต่งพระบรมมหาราชวังได้ แต่ทั้งนี้ไม่พบหลักฐานว่าหอนาฬิกาแห่งนี้ได้สร้างหรือถูกรื้อลงเมื่อปีใด

⁸⁷ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, “เรื่องนาฬิกา” ใน วชิรญาณวิเศษ 4 แผ่นที่ 23 (วันอาทิตย์ที่ 7 เดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก 108), 266.

ด้วยถ้าข้าพเจ้าแลดูการทุกๆวันที่ทำกันในหอนาฬิกาข้างทิมแถว นำพระที่นั่งใหม่ นั้น ข้าพเจ้ามีความตรอมใจอยากจะทำให้การแล้วเสร็จโดยดี อย่าให้เป็นที่น่าท้อเตียนเจ้าของผู้คิดแผนที่ ซึ่งทำการตามที่เป็นไปนั้น ข้าพเจ้ามีความเสียใจเป็นอันมาก ถ้าท่านจะโปรดช่วยอย่างหนึ่งอย่างใดตามกำลังของท่าน **อย่าให้ทำอันเป็นที่กิดตาของคนทั้งหลายทั้งปวง แทนสิ่งที่ได้ประสงค์จะให้เปนของประดับพระบรมมหาราชวังนั้น** ข้าพเจ้าจะมีความด้วยพระเดชพระคุณเป็นอันมาก แต่ความเสียใจของข้าพเจ้ายิ่งทวีมากขึ้น เพราะเครื่องเหล็กและสิ่งของที่ยังได้การใช้เพื่อจะทำหอนาฬิกาเสร็จนั้น ซึ่งได้จัดหาและได้ทำได้ลงทุนเป็นอันมาก จะต้องทิ้งเสียเปล่าๆ ด้วยกับจดหมายนี้ ข้าพเจ้าผินึกแผนที่อย่างยอดหอนาฬิกาให้เห็นเครื่องเหล็กและเครื่องแต่งยอดที่ได้ทำด้วยทองเหลืองที่ได้คิดไว้จะประดับด้วยศรีและปักทองตามสมควรแก่การช่าง⁸⁸

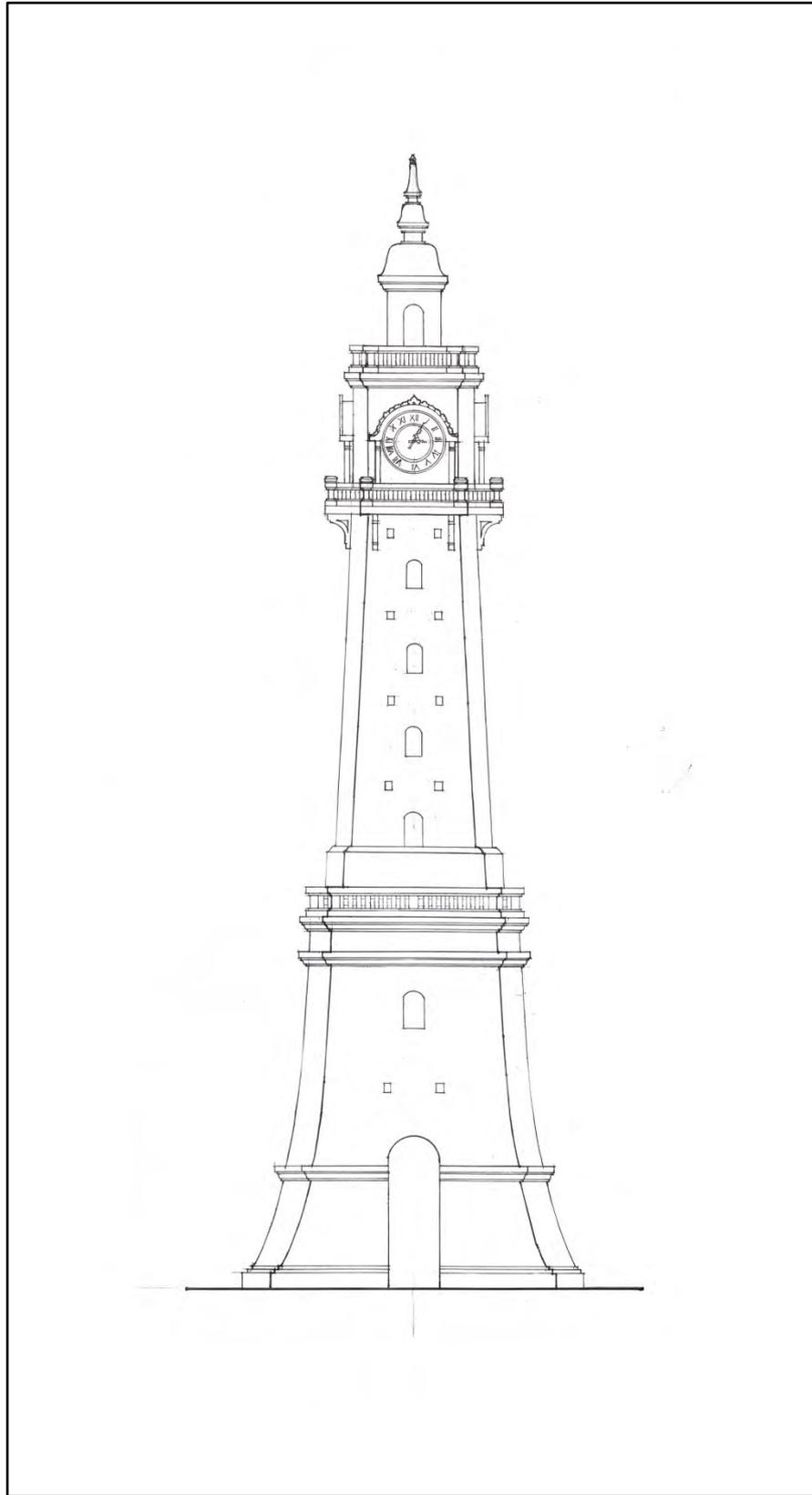
กล่าวได้ว่าแม้หอนาฬิกาแห่งนี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทัศน์ โดยเฉพาะตัวซุ้มเรือนนาฬิกา ต่างเพียงแค่ว่าอาคารของหอนาฬิกานี้เป็นอาคารทึบ มีเพียงช่องแสงขนาดเล็กที่เจาะรูสำหรับระบายอากาศและให้แสงเข้ามาถ่ายเทยังภายในอาคารได้ รวมทั้งมีช่างหลวงไทยอย่าง กรมขุนราชสีหวิกรม ทรงเป็นผู้ออกแบบเหมือนกัน แต่ได้ปรากฏความผิดพลาดในประการเดียวกันที่นาฬิกาไม่สามารถใช้งานได้จริง อย่างไรก็ตามหอนาฬิกาที่ทิมดาบแห่งนี้กลับถูกใช้งานตามประโยชน์หรือหน้าที่แบบเดิมของหอในการใช้สำหรับเป็นหอสังเกตการณ์เพื่อเฝ้าระวังความเรียบร้อยภายในพระนครได้ดีกว่า เช่น เมื่อเกิดเหตุเพลิงไหม้ เจ้าหน้าที่บ้านเมืองสามารถขึ้นมาบนหอนาฬิกาแห่งนี้ได้ ต่างไปจากหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทัศน์ที่นาฬิกาจะคัดและจำกัดผู้ที่สามารถขึ้นไปหอนาฬิกา (ภาพที่ 9 และภาพที่ 10)

⁸⁸ “แจ้งความมายังเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เรื่อง ปัญหาในการทำหอนาฬิกาข้างทิมแถวนำพระที่นั่งใหม่,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล, ม.ร.5 นก.21/5, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ภาพที่ 9 ภาพถ่ายเก่าหอนาฬิกาที่พินดาบ

ที่มา: ชวนพิศ ทองแคล้ว, บรรณาธิการ, **ประชุมภาพประวัติศาสตร์แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2548. คณะกรรมการ
 อำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสที่วันพระ
 บรมราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม 2547), 248.

ภาพที่ 10 แบบสันนิษฐานจากภาพถ่ายเก่าหอนาฬิกาที่หิมาดาบ

2.3 หอนาฬิกาศาลสถิตยุติธรรม

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงต้องเผชิญกับภัยคุกคามจากชาติตะวันตก และทรงได้รับผลกระทบจากการคุกคามครั้งนี้จนนำไปสู่การทำลงนามสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งสนธิสัญญานี้ ทำให้สยามต้องเสียอธิปไตยทางศาล⁸⁹ เนื่องมาจากอังกฤษอ้างถึงความล่าช้าของกระบวนการยุติธรรมสยาม โดยการฟ้องร้องคดีความในศาลของสยามต้องฟ้องผ่านศาลถึง 5 ศาล และศาลยังกระจายไปตามกรมต่างๆ ของตัวเอง อีกทั้งศาลยังสามารถสันนิษฐานก่อนได้ว่าจำเลยคือผู้กระทำผิด และสามารถนำตัวนักโทษมาลงโทษเพื่อให้สารภาพได้⁹⁰ รวมทั้งทุกศาลยังลงโทษตามวิธีจารีตนครบาล เช่น การโบยตี การทรมานจำเลยด้วยการตัดมือตัดเท้า ่างไฟทั้งเป็น เป็นต้น⁹¹

นอกจากนี้แล้วสยามยังต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต หมายถึงสิทธิตั้งศาลกงสุลในสยาม มีอำนาจไต่สวนพิจารณาตัดสินคดีที่คนในบังคับอังกฤษในสยามเป็นคู่ความ หรืออีกนัยหนึ่งศาลไทยไม่มีอำนาจพิจารณา⁹²

ว่าด้วยการปฏิรูปกระบวนการยุติธรรม รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างศาลสถิตยุติธรรม เพราะมีพระราชประสงค์ฉลองพระนครที่ครบรอบร้อยปี และต้องการรวบรวมศาลต่างๆ ในพระนคร และเก็บรวบรวมพระราชกำหนด กฎหมายไว้ที่เดียวกัน เพื่อมิให้ต่างชาติมาอ้างผลประโยชน์ในข้อนี้ได้ รวมทั้งเพื่อให้ง่ายต่อการสอบสวนของศาลเองอีกด้วย ดังใจความว่า

พระบาทสมเด็จพระบรมโกศ...ได้ทรงรวบรวมแลเรียบเรียงทั้งพระราชกำหนดกฎหมาย และมีศาลหลวงสำหรับระงับทุกขของทวยราษฎร์ทั่วทั้งแผ่นดิน โดยความยุติธรรมอันเปนยอดยิ่งสิ่งสำคัญ ให้บังเกิดความศุขความเจริญแก่ประชุมนชนทั้งหลาย เป็นต้นเหตุแห่งการสงบเรียบร้อยแลเจริญประโยชน์การค้าขายแลการทำมาหากินทุกประการ⁹³

และคำจารึกในหิรัญบัฏ ซึ่งขุดพบที่อาคารศาลแพ่งเดิม ตำบลพระมหาราชวัง อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ 23 ม.ค. 2503

⁸⁹ นันทนา กปิลกาญจน์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2547), 57 - 58.

⁹⁰ สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2480, 66.

⁹¹ ดนัย ไชโยธา, ประวัติศาสตร์ไทย : ยุคกรุงธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2546), 157.

⁹² นันทนา กปิลกาญจน์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 57 - 58.

⁹³ “เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์สปีชที่ก่อฤกษ์ศาลสถิตยุติธรรมที่ท้องสนามหลวง,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล, ร.5 นก.17/88, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

การยุติธรรมอันเดียวเป็นการที่สำคัญยิ่งใหญ่ เป็นหลักเป็นประธานการชำระตัดสินความทุกโรงเรียน เป็นเครื่องประกอบรักษาให้ความยุติธรรมเป็นไป ถ้าจัดได้ดีขึ้น ประโยชน์ความสุขของราษฎรก็จะเจริญยิ่งขึ้นเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงพระอุสาหได้ส่วนในพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ แลการที่ลูกขุนตระลาการได้กระทำแต่ก่อนๆ...การอย่างธรรมเนียมพิจารณาตัดสินความมากมายหลายศาลหลายกระทรวง พนักงานสืบสนปะปนกันกับราชการอื่นๆนั้น เป็นเครื่องกีดกันให้การยุติธรรมเกิดยาก จำเป็นจะต้องจัดรวมเข้าให้เปนแห่งเดียวกัน⁹⁴

ในการก่อสร้างศาลสถิตยุติธรรม รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) สมุหพระกลาโหม เป็นแม่กอง โจอาคิม แกรซี (Joachim Grassi) เป็นผู้ออกแบบและก่อสร้าง⁹⁵ และมีพระยานรรัตนราชมานิต (โต นิตยกุล) เป็นกงสี⁹⁶ โดยมีบันทึกกล่าวถึงขนาดของศาลสถิตยุติธรรม ดังนี้

มีแผนที่กว้างยาวสูงต่ำดังนี้ ตึกหลังใหญ่พื้นสองชั้น โดยสูงตั้งแต่ดินขึ้นไปหกวาคืบ ตั้งแต่ถานหอนาฬิกาสูงพ้นจากตึกหลังใหญ่ขึ้นไปถึงยอดซุ้มนาฬิกาสิบเจ็ดวาสามศอกคืบ ตึกหลังใหญ่ยาวสามสิบห้าวาสามศอกคืบ กว้างในที่กลางขาดหลังผนังสิบสองวาศอก ตึกแถวซ้ายสูงสามวา ขวาสูงสามวา ยาวด้านละเจ็ดวาสองศอกคืบ กว้างห้าวาสองศอก รวมเป็นเขตรศาล โดยยาวห้าสิบหกวา โดยกว้างสิบสองวา⁹⁷ (ภาพที่ 11)

ภาพที่ 11 ภาพถ่ายเก่าศาลสถิตยุติธรรมที่มีหอนาฬิกาตั้งอยู่บนอาคาร
ที่มา: สมชาติ จิงสิริอาร์ักษ์, **สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480**
(กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 186.

⁹⁴ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507), 38 - 40.

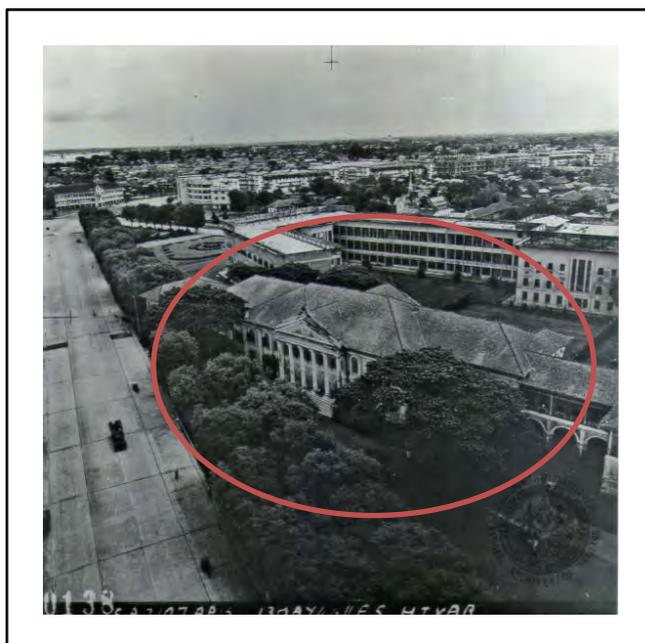
⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, 39.

⁹⁶ “เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์สปีชที่ก่อฤกษ์ศาลสถิตยุติธรรมที่ท้องสนามหลวง,” เอกสารเย็บเล่ม ชุดหนังสือกราบบังคมทูล กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5, ร.5 นก.17/88, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁹⁷ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ, 39 - 40.

สมชาติ จีงสิริอารักษ์ กล่าวว่าศาลสถิตยุติธรรมมีลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูน 2 ชั้น ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เน้นมุขกลางที่มีหลังคาจั่วแบบวิหารกรีก รองรับด้วยเสาลอยตัวแบบคอร์ินเธียน 6 ต้น ซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงความบริสุทธิ์ยุติธรรม ปลายตึกทั้ง 2 ข้าง มีระเบียงสั้นๆ ต่อกออกไปจรดอาคารเล็กๆ ทรงลูกบาศก์คล้ายป้อม โครงสร้างอาคารเป็นแบบกำแพงรับน้ำหนัก ผังชั้นบนเป็นช่องเปิดแบบโครงสร้างคานโค้งต่อเนื่อง ชั้นล่างเป็นช่องสี่เหลี่ยมธรรมดา ยกเว้นมุขหน้าเป็นโครงสร้างคานโค้งทั้ง 2 ชั้น เดิมหลังคาเป็นหลังคาแบน ขอบหลังคาเป็นผนังโปร่ง ประดับลูกกรงแบบสถาปัตยกรรมคลาสสิก ตรงกลางอาคารสร้างหอนาฬิกาสูง ซึ่งนับว่าเป็นจุดที่สูงที่สุดในกรุงเทพฯ แห่งหนึ่งในยุคนั้น แต่ในปี พ.ศ. 2435 หอนาฬิกาที่ศาลสถิตยุติธรรมเกิดแตกร้าว ทำให้อาคารส่วนอื่นๆ ทรุดไปด้วย รวมทั้งหลังคาแบนก็ได้รับความเสียหาย ทำให้ต้องเปลี่ยนเป็นหลังคาปั้นหยามุงกระเบื้องแทน⁹⁸

หลักฐานสำคัญเกี่ยวกับการทรุดของหอนาฬิกาที่ศาลสถิตยุติธรรม ปรากฏใน **ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** กล่าวว่า “หอนาฬิกาที่ศาลสถิตยุติธรรมทรุด พาศาลสถิตยุติธรรมทรุดลงด้วย จะต้องรื้อหอนาฬิกานั้นลงเสีย ฉันทได้อนุญาตไปแล้ว แต่กลองซึ่งอยู่บนหอนาฬิกานั้นให้ย้ายไปพักที่หอนาฬิกาศาลายุทธนาธิการจนกว่าจะได้สร้างหอกลองใหม่ขึ้น”⁹⁹(ภาพที่ 12)

ภาพที่ 12 ภาพถ่ายเก่าศาลสถิตยุติธรรมที่ได้ทำการรื้อหอนาฬิกาลง และเปลี่ยนหลังคาใหม่ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.WH.2/30 กล่อง 1 ศาลสนามสถิตยุติธรรม

⁹⁸ สมชาติ จีงสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2480, 185.

⁹⁹ ประชุมพระราชหัตถเลขา ภาค 3 ตอน 2 ระหว่าง พ.ศ.2434 ถึง พ.ศ.2453, พระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 111 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกราช, 2513), 325.

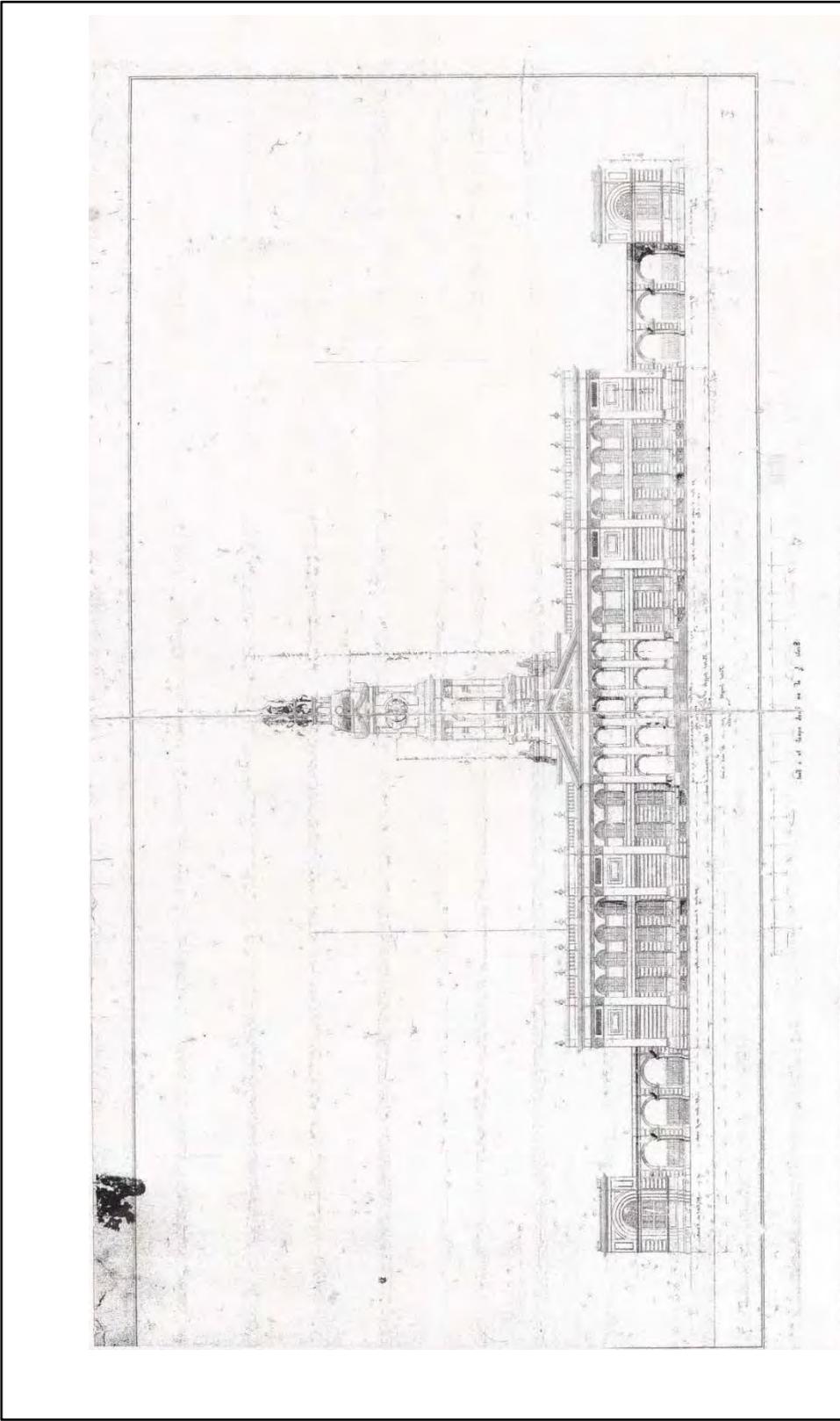
นอกจากนี้ยังปรากฏหนังสือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ซึ่งปรากฏลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศว่า กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวเกี่ยวกับหอนาฬิกาที่ศาลสถิตยุติธรรมว่า

หอสถิตินาฬิกา 4 ด้าน และมีบุษบกทองสัมฤทธิ์ กับฉัตรทองสัมฤทธิ์ 4 คั่น ตั้งบนยอดหอสถิตินั้น แต่เมื่อล่วงมาหลายปี หอสถิตินั้นทรุด อินนิเยยตรวจเห็นว่าถ้าทิ้งไว้จะพัง จึงโปรดให้รื้อหอสถิตินั้นเสีย บุษบกทองสัมฤทธิ์ที่เคยตั้งบนยอดหอสถิตินั้นเอาไปไว้ที่ไหนฉันจำไม่ได้ ไปพบเมื่อเริ่มจัดพิพิธภัณฑสถานในรัชกาลที่ 7 จึงเอามารักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน

อาคารแห่งนี้เป็นอาคารหลังแรกที่มีการสร้างหอสถิตินาฬิกาไว้ด้านบนของอาคาร สันนิษฐานได้ว่าอาจเพราะเป็นอาคารราชการที่สำคัญ เนื่องจากศาลเป็นสถานที่ว่าความ ซึ่งจะมีทั้งชาวสยามและชาวต่างชาติเดินทางมายังสถานที่แห่งนี้เพื่อติดต่อราชการ จึงจำเป็นต้องมี “นาฬิกา” มาติดตั้งไว้บนส่วนด้านหน้าของอาคาร เพื่อบอก “เวลา” ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นในการติดต่อราชการ (ภาพที่ 13)

แม้จะมีนาฬิกาเรือนใหญ่ติดตั้งอยู่ด้านหน้าอาคารแล้วก็ตาม แต่ด้านบนสุดของหอนาฬิกาแห่งนี้ ได้ปรากฏ “กลอง” มาติดตั้งไว้ด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามยังคงใช้ระบบการนับเวลาแบบจารีตผสมไปกับระบบการนับเวลาแบบสากลเช่นเดียวกับในสมัยที่ผ่านมา

อาคารหลังนี้ถูกออกแบบโดยช่างฝรั่งที่มารับราชการในสยาม แม้การสร้างหอสถิตินาฬิกาจะไม่ใช่วิธีใหม่สำหรับการออกแบบของช่างฝรั่งก็ตาม แต่การสร้างหอสถิตินาฬิกาบนอาคารรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกน่าจะเป็นงานที่ทำหายและใหม่สำหรับช่างฝรั่ง ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการออกแบบและสร้างศาลสถิตยุติธรรมเป็นเสมือนการทดลองสร้าง พยายามนำหรือประยุกต์สถาปัตยกรรมรูปแบบตะวันตกมาผลิตให้เป็นอาคารที่มีหน้าตาแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบสยาม แต่อย่างไรก็ตามงานสถาปัตยกรรมประเภทหอนาฬิกาแห่งนี้ ยังไม่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางการก่อสร้างที่ต่างไปจากหอนาฬิกาหลังก่อนหน้าเสียเท่าไร กลับเป็นการซ้ำย้ำให้เห็นถึงความพยายามในการสร้างงานสถาปัตยกรรมรูปแบบตะวันตก ด้วยวิธีการก่อสร้างแบบท้องถิ่น ที่สุดท้ายแล้วกลับประสบความสำเร็จล้มเหลว จนต้องรื้อถอนออกไปในที่สุด

ภาพที่ 13 ภาพสเก็ตซ์ รูปด้านหน้าศาลสถิตยุติธรรม
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.กต.64 แปลนด้านหน้าศาลสถิตยุติธรรม

2.4 หอนาฬิกาไปรษณียาคาร

ไปรษณียาคาร (ภาพที่ 14) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองโอ่งอ่าง หน้าวัดราชบูรณะ เดิมเป็นบ้านของพระปรีชาภักการ (สำออง อมาตยกุล)¹⁰⁰ แต่ในปี พ.ศ. 2421 ฤทธิบริบเข้าหลวง เนื่องจากพระปรีชาภักการก่อคดีฉ้อราษฎ์บังหลวงระหว่างที่รับตำแหน่งเจ้าเมืองปราจีนบุรี และทำบ่อทองที่กบินทร์บุรี ซึ่งเป็นข้อหากบฏในสมัยนั้น บุคคลผู้นี้เป็นบุตรเขยของมิสเตอร์โทมัส ยอร์จ น็อกซ์ กงสุลอังกฤษประจำประเทศไทย โดยสมรสกับธิดาของท่านชื่อว่า แพนนี่ น็อกซ์ ที่เกิดกับภรรยาชาวไทยชื่อว่า ประาง เมื่อพระปรีชาภักการถูกลงโทษ มิสเตอร์น็อกซ์จึงหาเรื่องเพื่อจะช่วยเหลือพระปรีชาภักการ แต่ในที่สุดไม่สามารถช่วยเหลือได้ พระปรีชาภักการจึงถูกประหารชีวิต ส่วนมิสเตอร์น็อกซ์ และแพนนี่ น็อกซ์ต้องย้ายกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ¹⁰¹

ในปี พ.ศ.2423 เมื่อความนิยมและความต้องการติดต่อส่งข่าวสารถึงกันทั้งในหมู่เจ้านายและประชาชนมีมากขึ้น เจ้าหมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็กเวรสิทธิ จึงได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ขอให้ทรงจัดตั้งการไปรษณีย์ขึ้นในสยาม รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหมื่นภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเตรียมการจัดตั้งการไปรษณีย์ขึ้นตามแบบอย่างสากล โดยมีนายเฮนรี อาลาบาสเตอร์ ชาวอังกฤษ ที่เข้ามารับราชการในสยามเป็นผู้คอยช่วยเหลือ¹⁰²

จากนั้นในปี พ.ศ. 2426 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ใช้บ้านของพระยาปรีชาภักการเป็นที่ทำการกรมไปรษณีย์ หลังจากจัดตั้งกิจการไปรษณีย์มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2424 โดยปรับปรุงอาคารให้มีความเหมาะสมสำหรับเป็นที่ทำการไปรษณีย์ มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เป็นผู้กำกับดูแล และได้ฤกษ์เปิดทำการเมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ.2426 ต่อมาในปี พ.ศ.2525 อาคารหลังนี้ถูกรื้อออกไปเพื่อก่อสร้างสะพานพระปกเกล้า และได้ถูกสร้างเลียนแบบอาคารหลังเดิมขึ้นใหม่อีกครั้ง ณ บริเวณสะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (ภาพที่ 15)

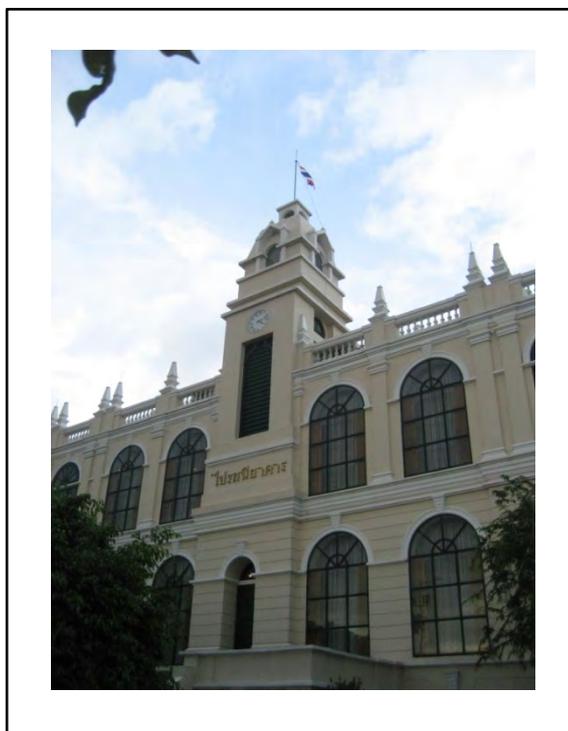
¹⁰⁰ เป็นบุตรของพระยากสาปนาภิโกศล (โหมต อมาตยกุล) เสนาบดีคนสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 จบการศึกษาวชิราวุธวิทยาลัยจากสกอตแลนด์

¹⁰¹ อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน เทพชู ทับทอง, “ตัดหัวพระปรีชาภักการ ฐานยกยอกทองที่กบินทร์บุรี,” *ศิลปวัฒนธรรม* 2, 9 (กรกฎาคม 2524): 27 - 32. และ ไกรฤกษ์ นานา, “พื้นคดีปริศนาประวัติศาสตร์ “นางแพนนี่ น็อกซ์” แก่ต่างความคิดให้พระปรีชาภักการ,” *ศิลปวัฒนธรรม* 29, 7 (พฤษภาคม 2551): 106 - 121.

¹⁰² กรมไปรษณีย์, *ไปรษณียาคาร สืบศักดิ์ศรีการไปรษณีย์โทรคมนาคมไทย หนังสือที่ระลึก 120 ปี กรมไปรษณีย์โทรเลข* (กรุงเทพฯ: ดาวฤกษ์ คอมมูนิเคชั่น จำกัด, 2547), 18 - 19.

ภาพที่ 14 ภาพถ่ายเก่าไปรษณียากร บริเวณปากคลองโอ่งอ่าง ริมน้ำเจ้าพระยา
 ที่มา : Arnold Wright and Oliver T.Breakspear, *Twentieth century Impressions of Siam : its History, People, Commerce, Industries, and Resources* (Bangkok: White Lotus, 1994), 206.

ภาพที่ 15 ไปรษณียากรในปัจจุบัน ตั้งอยู่บริเวณสะพานพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
 ที่มา: จากการสำรวจภาคสนามเมื่อ 7 มีนาคม 2558)

ในปี พ.ศ.2427 สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ โปรดให้นายสเตฟาโน คาร์ดู (Stefano Cardu) ช่างฝรั่งชาวอิตาลี เป็นผู้ออกแบบและรับเหมาปรับปรุงอาคาร รวมถึงการก่อสร้างชั้น 3¹⁰³ และหอนาฬิกาด้านหน้าอาคารเพิ่มเติม ดังหลักฐานใบแนบราคาค่าก่อสร้าง

สำหรับการที่จะก่อสร้าง หอนาฬิกาสี่เหลี่ยมที่ข้างนาฬิกาไปรษณีย์แลออพฟิศ โทรเลข สูงตั้งแต่พื้นแผ่นดินถึงกลางตัวนาฬิกา 36 ฟุต 4 นิ้ว สูงตั้งแต่ตัวนาฬิกาถึงที่สุดฝาด้าน 11 ฟุต 2 นิ้ว รวมสูง 47 ฟุต 6 นิ้ว พื้นล่างกว้าง 9 ฟุต พื้นเพดานข้างบนกว้าง 8 ฟุต...แอส คาโด คอมปนี¹⁰⁴

ในส่วนของการก่อสร้างอาคารกลับพบว่า แม้ภายนอกของอาคารจะเป็น “ฝรั่ง” แต่จากหลักฐานชั้นต้นแสดงให้เห็นถึงระบบการก่อสร้างแบบโบราณของช่างสยามที่ยังเป็น “งานก่ออิฐถือปูน ทำฐานรากด้วยการถมอิฐ, ไม้ไผ่และไม้สะพาน รวมถึงมีส่วนผสมในการก่อสร้าง อย่างอิฐ, ปูนหอย, ทราช, ปูนหิน และน้ำอ้อย”¹⁰⁵

สำหรับนาฬิกาที่จะนำมาติดตั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ทรงเป็นผู้รับผิดชอบในเรื่องนี้ ดังความว่า

ด้วยแต่เดิมเมื่อหลวงรัตนานุกิจ เข้ามาในกรุงเทพฯ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งนาฬิกา ใหญ่ สำหรับดูใกล้ที่ตั้งหนึ่งเรือนเปนราคาแปดสิบปอนด์ บัดนี้นาฬิกานั้นเข้ามาถึงแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่าในกรมไปรษณีย์แลโทรเลขยังไม่มีนาฬิกาที่เป็นสำคัญสำหรับ กรมคือที่ได้แลเห็นดูได้ทั่วกันไปมาๆ แลที่มีเสียงดังแลเวลาเที่ยงมากแน่ เพราะเปนกรมที่จะต้องเอาไครยนาฬิกาความแน่นอนเปนหลักถนัดตั้งนั้นแล้วข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทาน จัดซื้อนาฬิกาเรือนนี้ติดตั้งไว้ที่ตึกกรมไปรษณีย์แลโทรเลขเปนของหลวง¹⁰⁶

¹⁰³ “สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เรื่องการต่อช่างเพิ่มเติมออฟฟิศชั้นบน,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล, ม.ร.5 นก 39/266, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

¹⁰⁴ “ก่อสร้างหอนาฬิกาหน้าออฟฟิศไปรษณีย์ - โทรเลข,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ, ม.ร.5 รล - พศ./29, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁶ “สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์กราบบังคมทูลขอพระราชทานซื้อนาฬิกา ใหญ่จากอังกฤษเพื่อใช้ในราชการกรมไปรษณีย์แลโทรเลข,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล, ม.ร.5 นก.28/36, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

หรือ “เรื่องนาฬิกาใหญ่นั้น แลให้ชาวสำเพ็งได้ประโยชน์เวลาตีทุ่มโมงนั้นด้วยแต่เวลานี้เป็นเวลากระสับกระส่าย จึงอยากจะขายนาฬิกาแต่กรมไปรษณีย์แลโทรเลข แลเห็นว่าเปนการจำเป็นที่กรมนี้จะต้องใช้อยู่แล้ว”¹⁰⁷

อย่างไรก็ตามปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงให้งดการติดตั้งนาฬิกาเอาไว้ก่อนด้วยสาเหตุที่ไม่แน่ชัดนัก “เรื่องนาฬิกานั้นกระแสราชดำริที่ว่า การที่จะทำให้โรงนาฬิกานั้นไม่เปนการอันจำเป็นที่จะต้องทำโดยเร็ว ของตรอไว้ทีหนึ่งก่อน การเรื่องนี้ก็เปนอันจำเป็นต้องตรอ”¹⁰⁸ แต่ในภายหลังจึงได้ปรากฏการติดตั้งนาฬิกาสำหรับไปรษณียากรขึ้น แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานว่าไปรษณียากรยังใช้ระบบการนับเวลาแบบจารีตผสมกับระบบแบบสากลหรือไม่ก็ตาม

จากหลักฐานชั้นต้นที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าการก่อสร้างไปรษณียากรยังคงมีระบบการก่อสร้างแบบโบราณของช่างสยาม แม้จะมีช่างฝรั่งเป็นผู้ออกแบบ จึงเป็นไปได้ว่าสาเหตุที่ชนชั้นนำสยามเลือกช่างฝรั่งมาออกแบบน่าจะเป็นเพียงความต้องการรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก หรือหน้าตาอาคารแบบตะวันตกมากกว่า

จากการศึกษาและวิเคราะห์ผ่านหลักฐานที่ปรากฏจากกรณีศึกษา “หอนาฬิกา” ทั้ง 4 แห่ง แม้จะยังไม่อาจสรุปเป็นที่แน่นอนได้ว่า เพราะเหตุใดจึงต้องใช้การนับเวลาทั้งระบบจารีตและระบบสากลควบคู่กันไปในช่วงแรก แต่ได้ก่อให้เกิดการสร้างงานสถาปัตยกรรม “หอนาฬิกา” แบบตะวันตก หรือทำให้เกิดการยอมรับจากชาวตะวันตก และเพื่อสร้างภาพลักษณ์แบบทันสมัยขึ้นครอบครองเองของบรรดาชนชั้นนำสยาม ซึ่ง “หอนาฬิกา” มีหน้าที่แสดงออกถึงความศิวิไลซ์พอฟๆ กับการทำหน้าที่บอกเวลา และกระบวนการสร้างภาพลักษณ์ดังกล่าว กระทำด้วยกระบวนการช่างแบบสยามจารีต การสร้างหอนาฬิกาตามความเข้าใจของช่างสยาม จึงเป็น “ตะวันตก” เพียงรูปแบบภายนอกเท่านั้น แต่ในการก่อสร้างยังคงใช้ระบบโครงสร้างแบบเดิม ลักษณะเฉพาะของหอนาฬิกายุคแรกของสยามดังที่ปรากฏนี้ คือความคลุมเครือ ที่ภายนอกดูเป็น “ฝรั่ง” แต่เนื้อหายังเป็นไปในแบบ “ท้องถิ่น” ไม่ว่าจะพิจารณาในระบบการนับเวลา หรืองานก่อสร้างก็ตาม

¹⁰⁷ “สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีฑูลม้ายังพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ชี้แจงเรื่องตัวเงินในราชการกรมไปรษณีย์โทรเลข กับเรื่องนาฬิกาใหญ่สำหรับกรมไปรษณีย์โทรเลข,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล, ม.ร.5 นก 28/49, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁰⁸ “สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีฑูลม้ายังพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ เรื่องขอเบิกเงินใช้ในราชการกรมไปรษณีย์โทรเลขกับเรื่อง ของดการทำโรงนาฬิกา,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล, ม.ร.5 นก.28/130, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

บทที่ 3 หอสูงกับดาราศาสตร์

1. ดาราศาสตร์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีการสร้างหอสูง หรือเรียกว่า “หอดูดาว” โดยมีที่มาจากสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส ทรงแต่งตั้งให้เซอร์วาเลียร์ เดอ โชมองต์ (Chevalier de Chaumont) พร้อมด้วยบาทหลวงคณะเยซุอิต ในฐานะนักคณิตศาสตร์ จำนวน 6 คน เดินทางไปยังประเทศจีน โดยแวะที่สยามเมื่อ พ.ศ.2228¹ เมื่อบาทหลวงคณะเยซุอิตเดินทางมาถึงสยาม และได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่เมืองลพบุรี พระองค์ทรงตรัสว่า อีก 3 อาทิตย์จะเกิดเหตุการณ์จันทรุปราคา จึงทรงมีพระราชประสงค์ให้มีการสังเกตจันทรุปราคาขึ้น² จากนั้นก็องสแต็งแซ่ ฟอลคอน (Constantin Phaulkon) ได้กราบทูลพระองค์เรื่องการทูลขอบาทหลวงคณะเยซุอิตนักคณิตศาสตร์จำนวน 12 คน จากสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส เพื่อให้มาสร้างหอดูดาวที่เมืองลพบุรีตามแบบหอดูดาวเมืองปารีสและหอดูดาวเมืองปักกิ่ง ซึ่งพระองค์ทรงมีความเห็นชอบและทรงมีพระราชดำรัสให้สร้างหอดูดาวขึ้นในเมืองลพบุรี พร้อมทั้งพระราชทานพระราชานุญาตแก่บาทหลวงคณะเยซุอิตทุกประการ³

เมื่อถึงวันเกิดเหตุการณ์จันทรุปราคา บาทหลวงคณะเยซุอิตได้เตรียมอุปกรณ์ดูดาวและได้มอบแผนอุปราคาให้ก็องสแต็งแซ่ ฟอลคอน เพื่อนำถวายให้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงทอดพระเนตร ณ พระตำหนักทะเลชุบศร ซึ่งเป็นภาพดวงจันทร์ที่ค่อยๆ โคจรหายเข้าไปในกรวยเงามืดและเงามัวที่ละน้อย⁴ (ภาพที่ 16)

ภายหลังจากนั้นบาทหลวงตาซาร์ดได้เดินทางกลับฝรั่งเศส พร้อมด้วยพระยาโกษา (ปาน) คณะราชทูตสยาม เพื่อกราบทูลขอบาทหลวงคณะเยซุอิตนักคณิตศาสตร์จำนวน 12 คน ต่อพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส⁵ และได้นำแผนที่ดวงดาวมาถวายแด่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเช่นกัน⁶

---

¹ ตาซาร์ด กวี๊ย บาทหลวง, *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ด*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2517), 37 และ 82.

² เรื่องเดียวกัน, 71 - 75.

³ เรื่องเดียวกัน, 83 - 84.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 120 - 122.

⁵ ตาซาร์ด กวี๊ย บาทหลวง, *จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด ค.ศ.1687 - 1688*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2519), 1 - 4 และ 147.

⁶ อุคม ประมวลวิทย์, *ในราชสำนักพระนารายณ์* (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2505), 338 - 340.

เมื่อบาทหลวงตาซาร์ด และคณะบาทหลวงเยซุอิตจำนวน 12 คน ได้เดินทางกลับมาสยาม พวกเขาได้พบงานสถาปัตยกรรมหอดูดาวที่อยู่ในระหว่างการก่อสร้าง ได้แก่ การสร้างหอดูดาวขนาดย่อมที่หมู่บ้านโปรตุเกส กรุงศรีอยุธยา⁷ หอดูดาว และวิทยาลัยเมืองลพบุรี ดังความว่า “ยังมีได้ลงมือสร้างวิทยาลัยขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา แต่วิทยาลัยที่เมืองลโว้ก็ก้าวหน้าไปมากแล้ว ในบางครั้งพระราชอาธิบดียังทรงพระกรุณาเสด็จไปเร่งงานด้วยพระองค์เองเสียด้วยซ้ำ อนึ่งอาคารหลังนั้นมีความงดงามมากทางด้านสถาปัตยกรรม สูงจากพื้นดินถึง 8 ฟุต และชั้นบนของหอดูดาวนั้นก็สร้างเสร็จแล้ว”⁸

หอดูดาว วัดสันเปาโล (ภาพที่ 17) สันนิษฐานว่าเริ่มสร้างตั้งแต่ปี พ.ศ.2228 หรือหลังจากนั้นไม่นาน ตามที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงตรัสว่าจะสร้างโบสถ์ หอดูดาว และวิทยาลัยให้แก่บาทหลวงคณะเยซุอิต และน่าจะแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2231 เมื่อบาทหลวงคณะเยซุอิตได้เดินทางมาถึงสยามอีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งคณะบาทหลวงเยซุอิตยังได้ใช้บ้านพักเป็นที่สำหรับหอดูดาวด้วย ดังความว่า “ให้นำพระบาทหลวงของเราเข้าพำนักในบ้านของพวกทูตที่เมืองลโว้ ซึ่งเรือนหลังนี้มีห้องนั่งอันงดงาม ชั้นบนมีห้อง 4 ห้อง ตรงหน้าห้องนั้นมีอุทยาน และด้านหนึ่งของอุทยานเป็นอาคารสำหรับประกอบอาหาร อีกด้านหนึ่งเป็นอาคารที่อาจแบ่งออกเป็นหลายห้อง ห้องหนึ่งใช้ทำเป็นโรงสวด อีกห้องหนึ่งเป็นหอดูดาว”⁹

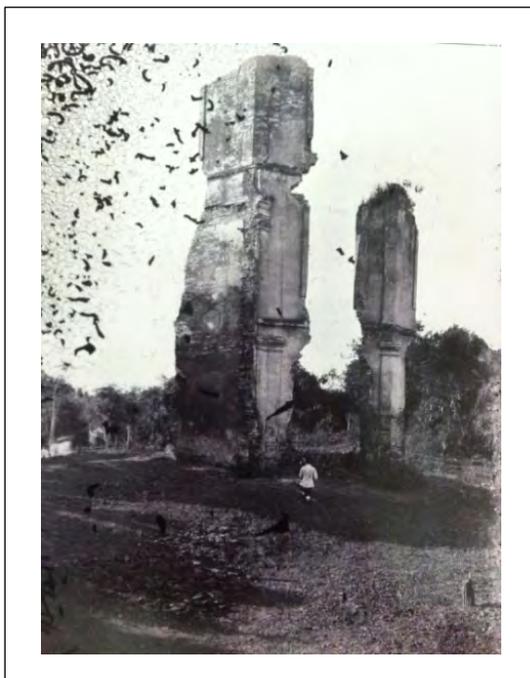
ภาพที่ 16 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทอดพระเนตรสุริยุปราคาพร้อมกับบาทหลวงเยซุอิตและเหล่าขุนนางสยามในปี พ.ศ.2228

ที่มา : ภูธร ภูมะธน, สมเด็จพระนารายณ์มหาราช : พระมหากษัตริย์ผู้สนพระทัยและองค์อุปถัมภ์การศึกษาดาราศาสตร์ตะวันตกในสยามพระองค์แรก, หนังสือชุดพระมหากษัตริย์กับดาราศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยดาราศาสตร์แห่งชาติ (องค์การมหาชน), 2555), 66.

⁷ ตาซาร์ด กวีย์ บาทหลวง, จดหมายเหตุการณ์เดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด ค.ศ.1687 - 1688, 162.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 186 - 187.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 163 - 164.

ภาพที่ 17 ภาพถ่ายเก่าหอดูดาวที่วัดสันเปาโล จังหวัดลพบุรี
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ 100 M 00043

จากบันทึกเหตุการณ์ดาราศาสตร์สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จะเห็นได้ว่าสิ่งเร้าที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดงานสถาปัตยกรรมด้านดาราศาสตร์ขึ้นในสยาม นอกจากความสนพระทัยส่วนพระองค์แล้ว บาทหลวงคณะเยซุอิตซึ่งเป็นนักคณิตศาสตร์ ยังเป็นผู้จุดประกายให้ตระหนักว่า หากได้รับการศึกษาและคำแนะนำสนับสนุนจากผู้เชี่ยวชาญในด้านดาราศาสตร์อย่างถ่องแท้ จะทำให้สามารถพัฒนาความรู้ในด้านนี้ได้อย่างถูกต้อง

หลังจากสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่ปรากฏหลักฐานอีกเลยว่า ได้มีการสร้างหอดูดาวขึ้นอีกจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เมื่อถึงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ปรากฏไปในทำนองเดียวกันว่า พระองค์ทรงมีพระราชนิยมและมีอุปการณ์ต่างๆที่เกี่ยวข้องในทางดาราศาสตร์ รวมถึงทรงมีพระปรีชาสามารถในการคำนวณเหตุการณ์ทางดาราศาสตร์ได้ด้วยพระองค์เอง และมีพระราชประสงค์ให้สร้างหอดูดาวสูงประเภท “หอดูดาว” ขึ้น 2 แห่ง

บทนี้จึงต้องการศึกษามูลเหตุการเกิดขึ้นของอาคารหอดูดาวในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากหลักฐานขั้นต้นเกี่ยวกับอาคารหอดูดาวในสมัยรัชกาลที่ 4 มีค่อนข้างจำกัด การศึกษานี้จึงจะเริ่มต้นโดยพิจารณาจากความสนพระทัยของพระองค์ในความรู้ด้านดาราศาสตร์ทั้งแบบตะวันตก และแบบจารีตโบราณของสยาม หรือโหราศาสตร์

2. ดาราศาสตร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4

ชนชั้นนำสยามผู้ให้ความสนใจในความรู้อิทธิยการจากตะวันตก และเป็นผู้ที่มีบทบาทสูงต่อการสร้างสถาปัตยกรรมหอดูดาวขึ้นในสยาม คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ (พระยศในรัชกาลที่ 4 ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์) ฉะนั้นก่อนพิจารณาถึงสถาปัตยกรรมหอดูดาวที่สร้างขึ้นในสมัยนี้ ควรกล่าวถึงความสนพระทัยในการศึกษาความรู้แบบใหม่และเรียนรู้วิทยาการจากตะวันตกทั้งด้วยพระองค์เองและจากความช่วยเหลือของผู้อื่นพอสมควร

จากประวัติของพระองค์ขณะทรงผนวช ณ วัดสมอราย¹⁰ พระองค์ได้ทรงรู้จักกับสังฆราช ปัลเลอกัวซ์ (Bishop Pallegoix) ชาวฝรั่งเศส ที่ตั้งสำนักอยู่ใกล้กัน ท่านทั้งสองได้กลายเป็นมิตรสหาย แลกเปลี่ยนความเห็น และมอบความรู้แก่กัน อาทิ เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงสอนภาษาบาลี และทรงช่วยทำพจนานุกรมภาษาไทยฉบับหนึ่ง สังฆราชปัลเลอกัวซ์ถวายการสอนภาษาละตินแด่พระองค์ เป็นต้น¹¹ ในเวลาเดียวกันนี้ พระองค์ยังได้ทรงรู้จักกับชาวตะวันตกอีกท่านหนึ่ง คือ ศาสตราจารย์เจสซี แคลเวลล์ โดยพระองค์ทรงเชิญศาสตราจารย์แคลเวลล์มาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระองค์ โดยมีข้อแลกเปลี่ยนระหว่างกันคือ พระองค์ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ศาสตราจารย์แคลเวลล์ใช้ห้องในวัดสำหรับเป็นที่แจกใบปลิวและประกาศศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก รวมทั้งให้พระสงฆ์ในวัดมาฟังประกาศได้ และจากการได้รู้จักกับศาสตราจารย์แคลเวลล์นี้เอง ทำให้พระองค์ทรงสนใจวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์แขนงต่างๆ เป็นอย่างมาก¹²

เมื่อปี พ.ศ.2386 เจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระยศก่อนขึ้นดำรงตำแหน่งของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พร้อมกับพระสหาย ได้ทรงทราบว่ามีช่างเครื่องผู้ชำนาญชื่อว่า แซนเลอร์ เข้ามาอยู่ในคณะแบบติสต์ จึงโปรดฯให้เขาช่วยเหลือและให้คำแนะนำในเรื่องต่างๆ เช่น เจ้าฟ้ามงกุฎได้ส่งตัวแทนไปที่โรงพิมพ์คณะแบบติสต์ เพื่อซื้อตัวพิมพ์ภาษามอญและสยาม และนำมาพิมพ์ประวัติศาสตร์มอญและงานชิ้นอื่นๆ เจ้าฟ้าจุฑามณีเสด็จเยี่ยมแซนเลอร์ ณ โรงเครื่องกลอเมริกันเพื่อดูวิธีการทำงาน เป็นต้น และตั้งแต่นั้นมา แซนเลอร์ก็ได้รับเชิญให้ไปดูโรงพิมพ์ของเจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงสร้างขึ้นแทบเหมือนกันทุกประการกับโรงพิมพ์ของแซนเลอร์¹³

ชาวตะวันตกผู้ที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงคุ้นเคยและมีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นอีกท่านหนึ่ง ได้แก่ ดร.เรโนลด์ เฮาส์ หรือหมอเฮาส์ ผู้ถ่ายทอดความรู้วิทยาการตะวันตก ทั้งในแง่ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และคณิตศาสตร์ให้แก่พระองค์ และได้ กล่าวถึงพระองค์ไว้ว่า เจ้าฟ้ามงกุฎไม่ทรงเลื่อมใสในศาสนา

¹⁰ วัดราชาธิวาส ในปัจจุบัน - ผู้เขียน

¹¹ มอฟแพ็ท แอ็บบอต โลว์, *แผ่นดินพระจอมเกล้า*, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมาศตวรรษแห่งประเทศไทย, 2520), 19.

¹² George Haws Feltus, *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4* แปลและเรียบเรียงจาก Samuel Reynolds House of Siam (พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 1961), 21.

¹³ วิลเลียม แอล แบรดเลย์, *สยามสามสมัย จากสายตาทอมบรัดเล*, แปลโดย ธีัญญา ผลอนันต์ และแก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เพื่อนชีวิต, 2527), 124 - 127.

คริสเตียน แต่กลับสนใจในวิทยาการตะวันตกอย่างลึกซึ้ง จนสามารถนำมาปฏิบัติได้ ยกตัวอย่างเช่น ทรงศึกษาวิชาการเดินเรือ การคำนวณเวลา คำนวณจันทรุปราคา ฯลฯ และพระองค์ทรงศึกษา ภาษาต่างประเทศหลายภาษา ได้แก่ สันสกฤต ละติน และบาลี เป็นต้น¹⁴ อีกทั้งหมอเฮ้าส์ยังได้มีโอกาสไปถวายความเคารพพระองค์ ณ ที่ประทับ เขาได้บรรยายถึงสิ่งต่างๆ ที่พบเห็น ภายในห้องว่า

ข้าพเจ้าได้มองไปรอบห้อง เห็นพระคัมภีร์ไบเบิลจากอเมริกัน ไบเบิลสมาคมและมี ปทานุกรมเว็บสเตอร์อยู่ใกล้เคียงกันวางอยู่บนชั้นที่โต๊ะของเลขานุการ มีสมุดหนังสือเกี่ยวกับ อุตสาหกรรมและการเดินเรือ บนโต๊ะมีแผนผังเกี่ยวกับสุริยคติที่กำลังจะมีขึ้นในอนาคตคำนวณไว้ด้วยตัวดินสอ และมีสำเนาของแผนที่พิมพ์ของ มร.แซนเลอร์¹⁵

ในเวลาต่อมาเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จไปทอดพระเนตรการทดลองทางวิทยาศาสตร์ของหมอเฮ้าส์ ซึ่งภายในที่จัดแสดงยังเต็มไปด้วยเจ้านายและขุนนางชั้นสูงที่มารอชมอย่างคับคั่ง โดยการทดลองในครั้งนี้ หมอเฮ้าส์ได้แสดงการจุดออกซิเจน โดยนำเหล็กเผาในออกซิเจน จากนั้นจึงทำไฮโดรเจนจากน้ำ แล้วนำไปผสมกับออกซิเจนจนระเบิด ซึ่งการแสดงในครั้งนี้ ทำให้ชนชั้นนำสยามหัวก้าวหน้าสนใจกันเป็นอย่างมาก และหมอเฮ้าส์ได้กล่าวถึงการแสดงในครั้งนี้ว่า “พวกที่มาชมการแสดงทดลองในค่านั้น เกือบทั้งหมดเป็นนักวิทยาศาสตร์สมัครเล่น เขามีเครื่องสูบลม, เครื่องจักรไฟฟ้า และเครื่องมือทางฟิสิกส์อื่นๆ แต่เขาไม่มีความรู้ทางเคมีเลย”¹⁶ ซึ่งสาเหตุที่ทำให้การจัดงานในครั้งนี้ประสบความสำเร็จ เนื่องมาจากบรรดาเจ้านายและขุนนางชั้นสูงได้มีโอกาสรับชมการแสดงปาฐกถาที่จัดแสดงขึ้นก่อนหน้านั้นของหมอเฮ้าส์และศาสตราจารย์แคสเวลล์ เพื่อเป็นประโยชน์แก่คนใช้และคนงานในบริเวณที่ทำการมิชชัน โดยหมอเฮ้าส์จะเป็นผู้เขียนหัวข้ออย่างสังเขปและแสดงการทดลองให้ชม ส่วนศาสตราจารย์แคสเวลล์จะเป็นผู้แสดงปาฐกถา หัวข้อที่นำเสนอ เช่น เรื่องการย่อยอาหารและผลร้ายของแอลกอฮอล์ที่มีต่อกระเพาะอาหาร เรื่องสรีระวิทยา ปัญหาดาราศาสตร์ อาทิ จันทรุปราคา ลักษณะของดวงจันทร์ ความสัมพันธ์เกี่ยวกับน้ำขึ้นน้ำลง และอากาศธาตุ เป็นต้น¹⁷

จนกระทั่งพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ดำรงตำแหน่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ก็ยังทรงโปรดปรานเครื่องมือเครื่องใช้และวิทยาการต่างๆ จากตะวันตก อยู่เสมอ ดังคำกล่าวของ มัลคอล์ม สมิธ หมอฝรั่งที่เข้ามาทำงานในสยามช่วงนี้ว่า

พระองค์ทรงมีความอยากรู้อยากเห็นและสนพระทัยในอุปกรณ์เครื่องจักรกลและเครื่องมือวิทยาศาสตร์ ไม่มีอะไรจะเป็นที่โปรดยิ่งไปกว่าการได้เป็นเจ้าของและทรงใช้สอยสิ่งดังกล่าว เอกอัครราชทูตสยามประจำประเทศอังกฤษ ระหว่างปี 2400 - 2401 ได้รับพระบรมราชโองการให้จัดซื้อเครื่องมือดูดาวและตำราดาราศาสตร์ เครื่องมือดังกล่าวได้รับการนำมาใช้

¹⁴ George Haws Feltus, หมอเฮ้าส์ในรัชกาลที่ 4, 22 - 23.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 24.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 29.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 28.

10 ปี ให้หลังเมื่อเกิดสุริยุปราคา แต่เห็นได้ชัดว่า เอกอัครราชทูตไม่สามารถหาซื้อกล้องโทรทรรศน์ชนิดที่ดีที่สุดที่ผลิตขึ้นในสมัยนั้น เมื่อเทียบกับนักดาราศาสตร์ชาวฝรั่งเศสที่ทำงานด้านนี้ เครื่องมือของทั้งพระองค์และอัครมหาเสนาบดีมีคุณภาพด้อยกว่า¹⁸

นอกจากนี้เทาเซนต์ แฮร์ริส ทูตจากประเทศอเมริกา ยังได้กล่าวถึงพระองค์และบรรยายบรรดาสิ่งของ เครื่องมือที่อยู่ภายในห้องของพระองค์ว่า

พระองค์ตรัสภาษาได้วิเศษจริงๆ ทรงให้ข้าพเจ้าดูหนังสือจำนวนมาก สิ่งพิมพ์ อาวุธ เครื่องเคมี ฯลฯ ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นของแท้ของยุโรปหรืออเมริกา นาฬิกาแบบแปลก บอกชั่วโมงของวัน บอกวันของสัปดาห์ วันของเดือน และเดือนของปี ในที่สุดก็บอกจนถึงอายุของพระจันทร์ ชั่วโมงของวันถูกทำเครื่องหมายไว้บนลูกโลกสีฟ้าสด ตั้งอยู่เหนือนาฬิกาและหมุนไปบนเดือน ขณะเดียวกันลึนสีแดงของงูสีเขียวและงูสีทอง ก็หมายบอกชั่วโมง ซึ่งเป็นอยู่ในขณะนั้น สิ่งของที่มีกลไกซับซ้อนนี้ พระเจ้าแผ่นดินทรงดูแลรักษาให้เป็นระเบียบและสะอาดสอาดด้วยพระองค์เอง¹⁹

อีกทั้งยังได้พบหลักฐานที่พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงนาย ว.อาดัมสัน ผู้จัดการบริษัท บอร์เนียว จำกัด ว่า พระองค์รู้สึกพอใจที่เขาสามารถจัดหาหนังสือลัทธิโมฮัมหมัด บทแปลคัมภีร์อัลกุรอาน และพจนานุกรมลาติน - อังกฤษ ผ่านมาทางเอเยนต์ของพระองค์ที่ลอนดอนได้ ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีพระราชประสงค์สั่งซื้อหนังสือประเภทการคำนวณที่มีประโยชน์และจำเป็นสำหรับประเทศมาอ่านอีก ได้แก่ หนังสือแอลยิบราเบื้องต้นอย่างง่าย ๆ (การคำนวณพร้อมด้วยเครื่องหมายต่าง ๆ) กับคำอธิบายตัวอย่างของเครื่องหมายและตัวอักษรกรีก ฯลฯ, วิธีคำนวณอย่างง่าย ๆ และใหม่ เกี่ยวกับสุริยุปราคาและจันทรุปราคาสำหรับตำบลทุกแห่งในโลก และตารางดาราศาสตร์สำหรับใช้ในการคำนวณ (อุปราคา) โดยไม่มีปฏิทินเดินเรือ และสำหรับการคำนวณหาตัวประกอบของคราสที่มีอยู่ในปฏิทินเดินเรือของทุกปี ซึ่งสุริยุปราคาที่เกิดในที่ห่างจากยุโรป ยากที่จะพยากรณ์ให้ถูกต้องได้ และให้เขาส่งเอเยนต์ของพระองค์ในประเทศอังกฤษ ติดต่อกับเจ้าหน้าที่ของหอดหลวงตรวดดาว ณ เมืองกรีนวิชเสียก่อน แล้วจึงซื้อหนังสือตามคำแนะนำของเขา²⁰

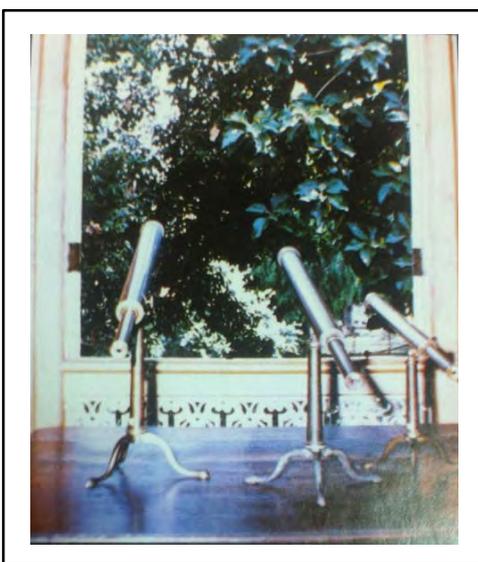
¹⁸ มัลคอล์ม, สมิธ, **หมอฝรั่งในวังสยาม**, แปลโดย พิมาน แจ่มจรัส (กรุงเทพฯ: รวมทรรศน์, 2542), 85.

¹⁹ เทาเซนต์ แฮร์ริส, **บันทึกรายวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส**, แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2515), 109 - 110.

²⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **สำเนาและคำแปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, แปลโดย ลินจง เผ่าวิบูล (กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2514. ฉบับที่มูลนิธิจุลจักรพงษ์บุญนิธิมอบให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงประกอบนิติสาร (ประกอบ บุญยัษฐิติ) ป.ช.ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 4 กุมภาพันธ์ 2514), 24 - 25.

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 4 ทรงมีความตื่นตัวในการพร้อมรับสิ่งใหม่ๆ และทรงตระหนักถึงความสำคัญในการเรียนรู้ความรู้แบบใหม่และวิทยาการจากตะวันตก เพราะเชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีประโยชน์สำหรับบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านดาราศาสตร์ ที่พระองค์ทรงมีตำราและอุปกรณ์ดาราศาสตร์อยู่จำนวนหนึ่งสำหรับศึกษาด้วยพระองค์เองผ่านองค์ความรู้แบบตะวันตกเพื่อการคำนวณเหตุการณ์ต่างๆทางดาราศาสตร์ที่จะเกิดขึ้น

อุปกรณ์ทางดาราศาสตร์ที่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นของพระองค์ อาทิเช่น กล้องโทรทรรศน์ที่ตั้งอยู่ที่พระที่นั่งวิมานเมฆ²¹ แผนที่ดาว²² เซกส์แทนต์ โต๊ะทรงคำนวณ หนังสือดาราศาสตร์ ลูกโลกภูมิศาสตร์ และลูกโลกดาว²³ เป็นต้น (ภาพที่ 18 - ภาพที่ 21)

ภาพที่ 18 กล้องโทรทรรศน์ ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ

ที่มา : สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย** (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

²¹ สันนิษฐานว่าเป็นกล้องโทรทรรศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอาจมีเพียงกล้องใดกล้องหนึ่งที่เป็นเครื่องราชบรรณาการจากสมเด็จพระนางวิคตอเรียแห่งอังกฤษ เพราะมีระบุว่ากล้องดูดาวที่นำมาถวายนั้นมีคุณภาพต่ำกว่ากล้องโทรทรรศน์ ซึ่งพระองค์ทรงมีอยู่แล้ว ใน สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย** (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534), 23.

²² มีลักษณะเป็นแผนที่ดาวบอกตำแหน่งดาว มีอายุมากกว่า 100 ปี มีจำนวน 2 แผ่น ลักษณะเหมือนกัน ด้านหลังของทั้ง 2 แผ่น เป็นคำอธิบายวิธีใช้แผนที่ดาว หน้าปกของแผนที่ดาวแผ่นหนึ่งหลุดหายไป ส่วนอีกแผ่นหนึ่งปรากฏข้อความที่หน้าปกว่า “Philips Planisphere showing the principal stars, visible for every hour in the year. From Lat. 35 South” ใน สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย**, 23. อ้างจากพระมหานายก วัดบวรนิเวศวิหาร

²³ อ่านเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 24 -25 และ 30.

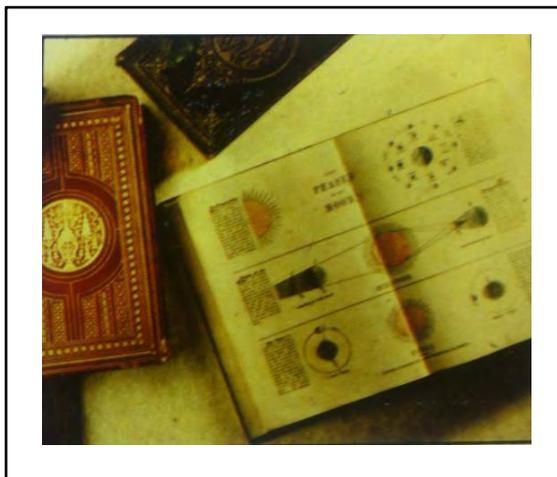
ภาพที่ 19 แผนที่ดาวในรัชกาลที่ 4

ที่มา: สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภาพที่ 20 โต๊ะที่รัชกาลที่ 4 ทรงคำนวณดาราศาสตร์

ที่มา: สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภาพที่ 21 หนังสือดาราศาสตร์ในรัชกาลที่ 4
ที่มา: สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่ง
วิทยาศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

นอกจากนั้นแล้ว พระองค์ยังทรงมีพระราชประสงค์จัดหาอุปกรณ์ทางวิทยาศาสตร์อีกเป็นจำนวนมาก เช่นเครื่องมือดาราศาสตร์และการเล่นแร่แปรธาตุรูปจำลองของเครื่องจักร กล้องส่องทางไกล รูปจำลองของจักรวาล รูปจำลองของเรือกลไฟ ประมวลการส่งสัญญาณต่างๆ เครื่องวัดน้ำหนักพิคตของของเหลว เครื่องวัดความเร็วของลม และตัวอย่างอาวุธสงคราม เป็นต้น²⁴

กล่าวได้ว่าการศึกษาทั้งจากตำราและอุปกรณ์ดาราศาสตร์ที่ทรงสั่งซื้อจากต่างประเทศได้สั่งสมให้พระองค์ทรงมีความรู้ทางดาราศาสตร์ในช่วงแรกเริ่มจนมีการสอบถามถึงการค้นพบดาวเนปจูนกับเซอร์ จอห์น เบาริ่ง²⁵ และทรงสามารถคำนวณอุปราคาที่จะเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2393 ได้ ดังคำกล่าวของเซอร์ จอห์น เบาริ่ง ว่า “พระองค์ทรงสามารถคำนวณสุริยุปราคาและจันทรุปราคา การโคจรบังกันของดาวพฤหัสบดี และดาวบางดวงที่ไม่เคลื่อนที่ ว่ามีแสงแรงกล้าและจางแตกต่างกันเพียงใด จะสามารถแลเห็นได้ด้วยตาเปล่าหรือไม่เมื่อโคจรเข้าหาหรือไหลออกจากดวงจันทร์ที่กำลังส่องแสง ณ สถานที่ทุกหนทุกแห่ง จะเป็นเส้นรุ้งเส้นแวงที่เท่าไร พระองค์ทรงทราบได้หมด”²⁶

หรือหลังจากที่ชนชั้นนำสยามได้กล่าวแก่พระองค์ว่า พวกเขายอมรับแนวคิดเรื่องโลกกลมภายหลังจากอ่านหนังสือ “Almanac and Astronomy” ของศาสตราจารย์เจสซี แคสเวลล์ แต่พระองค์ได้ทรงอ้างว่า พระองค์ทรงเชื่อแนวคิดเรื่องโลกกลมมานานกว่า 15 ปี ก่อนที่คณะมิชชันนารี

²⁴ เซอร์ จอห์น เบาริ่ง, ชาลววิทย์ เกษตรศิริ และกัณฐิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ, ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547), 265.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, 237.

²⁶ มอฟแพ็ท แอ็บบอต โลว์, แผ่นดินพระจอมเกล้า, 219.

อเมริกันจะเข้ามาในสยามเสียอีก ในขณะที่ชนชั้นนำสยามท่านหนึ่งกลับปฏิเสธและไม่เชื่อถือแนวคิดนี้²⁷

ยิ่งไปกว่านั้น ในความคิดของพระองค์ยังทรงเชื่อว่าโลกเป็นเพียงดาวเคราะห์ดวงหนึ่ง เช่นเดียวกับดวงดาวต่างๆ และพื้นผิวของโลกก็ประกอบไปด้วยประเทศต่างๆ ซึ่งสยามเองก็เป็นหนึ่งในนั้น²⁸ และทรงสามารถตั้งคำถามแก่มิชชันนารีว่าระยะเวลาที่แตกต่างกันของกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีสาเหตุมาจากกระยะที่โลกอยู่ใกล้ดวงอาทิตย์ที่สุดในช่วงวันที่ 3 - 4 มกราคม และระยะที่อยู่ห่างจากดวงอาทิตย์มากที่สุดในช่วง 3 - 4 กรกฎาคม และจากการที่แกนโลกไม่ได้ตั้งตรง พระองค์จึงทรงต้องการทราบว่าส่วนไหนเป็นของใหม่ของชาวตะวันตก²⁹

อย่างไรก็ตาม แม้จะปรากฏหลักฐานทั้งตำราและอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องในทางดาราศาสตร์ตามแบบวิทยาการตะวันตก แต่ในขณะเดียวกันได้ปรากฏหลักฐานว่าพระองค์คำนวณดาราศาสตร์โดยใช้วิธีแบบโหราศาสตร์ด้วยเช่นกัน

ดังประวัติการศึกษาของพระองค์ตั้งแต่สมัยดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎในขณะนั้นพบว่า พระองค์ทรงได้รับการศึกษาในแต่ละวิชาจากสำนักต่างๆ ตามหลักการศึกษาของพระราชโอรสและพระราชธิดาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์³⁰ อาทิเช่น ทรงได้รับการศึกษาอักษรวิธีจากสำนักพระพุทธรโฆษาจารย์ (บุญ) วัดโมฬีโลก, ทรงศึกษาพระพุทธรวณะและคติโลกคดียุติธรรมในสำนักกรมพระปรมาธิบดีชินนโรส³¹ ทรงศึกษาวิชาเฉพาะสำหรับพระราชกุมาร เช่น วิชาคชกรรมศาสตร์ อัฐศาสตร์ และยุทธพิชัยสงครามจากสำนักเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด)³² ทรงได้รับการศึกษาวิชาคณาวีธีวิชาโหราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และการเมือง เป็นต้น³³

และการศึกษาวิชาสยามโบราณเหล่านี้เอง ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎสามารถนำความรู้เหล่านี้มาใช้ในการทรงพระคำนวณเหตุการณ์ต่างๆ อาทิ การคำนวณฤกษ์โขนจุก “อนึ่งการโขนจุกนั้น กำหนดไว้ว่าวัน 3 10๓ 2 คำ แลวัน 4 11๓ 2 คำ จะทำการมงคลตั้งนามให้สุพรรณบัตรก่อนครั้งหนึ่ง ต่อแรม 8 คำ 9

²⁷ Thongchai Winichakul, *Siam Mapped A History of the Geo - Body of a Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994), 38.

²⁸ Ibid., 44.

²⁹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545), 32.

³⁰ *ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด* (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), 117 - 118.

³¹ *ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะภาค 1* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500), 15.

³² กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประดิษฐานพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย,” ใน *วชิรญาณวงศ์ 2507* (พระนคร: ไชยวัฒน์, 2507), 94.

³³ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, *ความทรงจำ* (พระนคร: หอสมุดกลาง 09, 2513), 99.

ค่า 10 ค่า 11 ค่า 4 วัน จึงจะมีการโคจรจุก เพราะฤกษ์ในวันเนื่องกัน 6 วันหาไม่ได้...ถ้าไม่มีเหตุที่จำใจจะต้องงัดก็จะเป็นแน่ ถ้ามีเหตุจะต้องงัดก็ต้องเลื่อนไปต่อเดือน 4”³⁴

การคำนวณปี “ปีซึ่งจะใช้ในการกำหนดหนุมโมงให้แน่นี้ ต้องใช้ปีที่ชื่อว่า แสมมา คือเท่ากันทุกปี คิดปีละ 365 วัน...ในคำนี้พวกโหรที่รู้ว่าสารัมแลสุริยยาตรา...แลซึ่งคำนวณตั้งนั้นก็ชอบอยู่ในที่จะว่าพระอาทิตย์ดำเนินถึงดาวฤกษ์ประจบรอบที่เก่าตามโหรในสยามประเทศไทย³⁵ หรือการคำนวณปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ “รัชกาลที่ 4 ทรงคำนวณไว้ว่า ในปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช 1230 จะมีสุริยุปราคาจับหมดดวง...ซึ่งยากนักที่จะได้เห็นในพระราชอาณาจักรด้วยวิธีโหราศาสตร์ได้ทรงสะสมมานานตามสารัมภ์ไทย สารัมภ์มอญ แต่ตำราอเมริกันฉบับเก่า และตำราอังกฤษเป็นหลายฉบับได้ทรงคำนวณสอบสวนต้องกัน”³⁶

จากหลักฐานข้างต้นระบุให้เห็นถึงชื่อดำราโหราศาสตร์โบราณที่พระองค์ทรงใช้ในการคำนวณ ได้แก่ ตำราสารัมภ์ไทย ตำราสารัมภ์มอญ และตำราสุริยยาตรา บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ได้กล่าวถึงโหร ใน **เล่าเรื่องกรุงสยาม** ไว้ว่า ชาวสยามมีหนังสือหลายเล่มที่แปลจากภาษาบาลีเรื่องการโคจรของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ดวงดาวในจักรราศี ดาวพระเคราะห์ และนิมิตต่างๆ ที่จะพยากรณ์จากการโคจรของดวงดาวเหล่านั้น แต่วิทยาการประเภทนี้เรียนรู้กันเฉพาะในหมู่พราหมณ์ ซึ่งเป็นโหรหลวง และมีจำนวนเพียงไม่กี่คน และมักจะพยากรณ์ให้ประชาชนเชื่อถืออย่างงมงาย หรือเพื่อสร้างชื่อเสียงของตนในฐานะเป็นนักปราชญ์ อีกทั้งโหรเหล่านี้ไม่ได้ใช้เครื่องมือทางดาราศาสตร์ การคำนวณจึงเป็นไปอย่างประหลาดๆ³⁷

ดังหลักฐานที่เมอร์ซีเออร์ เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตแห่งฝรั่งเศส กล่าวถึง “คัมภีร์สุริยยาตร์” ตำราดาราศาสตร์ของสยามว่า “วิธีการอันนี้นับว่าแปลกอยู่มาก ไม่มีการวางตารางสูตรแต่ประการใด มีแต่การบวก ลบ คูณและหารด้วยเลขกลางจำนวน ซึ่งในเบื้องต้น เราก็มองไม่เห็นพื้นฐานหลักเกณฑ์เลยว่จำนวนเลขเหล่านี้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับด้วยสถานไร”³⁸

หรือข้อสงสัยที่คณะเยซุอิต นักคณิตศาสตร์ที่เดินทางมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อปี พ.ศ.2228 ได้สนทนากับโหรพราหมณ์ผู้หนึ่งในราชสำนักละโว้ ถึงความสามารถในการคำนวณอุปราคาด้วยวิธีโหราศาสตร์ที่เขาพยากรณ์ผิดไปเพียงเสี้ยวเวลา แต่คำนวณเวลาที่จับคราสผิด

³⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), 43.

³⁵ “พระราชบัญญัติเรื่องนาฬิกาทุมโมง”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1219 - 1230, เลขที่ 190, หอสมุดแห่งชาติ.

³⁶ “จดหมายเหตุเสด็จหัวอก ปีมะโรง พ.ศ.2411,” ใน **ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ทรงพระประจวบและสวรรคต**, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พระนคร: กรมศิลปากร, 2514. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางวาทรี หลวงจำเดิมแผ่จศักดิ์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 1 พฤศจิกายน 2514), 1.

³⁷ ฌัง - บัปติสต์ ปาลเลอกัวซ์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม**, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2520), 319.

³⁸ ซีมอง เดอ ลา ลูแบร์, **ราชอาณาจักรสยาม เล่ม 2**, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร: ก้าวหน้า, 2510), 158 - 160.

ไปมาก อย่างไรก็ตาม คณะเยซุอิตฟังกภาษาสยามไม่ออก จึงไม่อาจทราบได้ว่าโหราใช้วิธีใดในการคำนวณอุปราคา อีกทั้งโหรยังได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับดวงอาทิตย์และดวงดาวต่างๆ เช่น ดวงอาทิตย์อยู่ในราศีใด มีดาวฤกษ์อยู่เป็นจำนวนเท่าใด เป็นต้น³⁹

นอกจากนี้ชนชั้นนำสยามเอง อย่างกรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้กล่าวถึงโหราศาสตร์ในสยามทำนองว่า มีเนื้อหาที่เข้าใจยาก และมีวิธีการสอนที่บกพร่อง เนื่องจากไม่อธิบายให้ผู้เรียนเข้าใจ ในรายละเอียดต่างๆของโหราศาสตร์อย่างถ่องแท้ และการสอนก็มุ่งเน้นแต่ให้สามารถนำไปทำนายเหตุการณ์ต่างๆเสียมากกว่า⁴⁰

สอดคล้องไปกับข้อสังเกตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ดังที่ทรงกล่าวว่า

ดาราศาสตร์ค่านี้อธิบายว่าเพิ่งได้ยินเมื่อเร็วๆนี้เอง ฉันทเห็นว่าคำ โหราศาสตร์ และ คำ ดาราศาสตร์ เป็นอันเดียวกัน เพราะโหรเขาก็ถือดวงดาวนั่นเอง ถ้าหากว่า ดาราศาสตร์ เป็นศัพท์ผูกขึ้นใหม่ก็คงเป็นด้วยเห็นโหรหนักไปในทางหมอดู จึงเห็นว่าเป็นต่างวิชากัน ที่จริงก็ควรแล้ว เพราะโหรเราหลับตา หาได้ดูดวงดาวไม่ ลางคนจะไม่รู้จักดวงดาวเสียด้วยซ้ำ ทำอะไรก็ทำไปตามตำราที่ตนมีอยู่เท่านั้น⁴¹

สรุปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์นั้นทรงมองถึงความหมายของศัพท์ทั้งโหราศาสตร์และดาราศาสตร์ใน 2 ความหมาย โดยความหมายแรกทรงมองว่าศัพท์ 2 คำนี้มีการคำนวณที่เกี่ยวกับระบบดวงดาวในท้องฟ้าเหมือนกัน แต่การศึกษาแบบโหราศาสตร์เป็นเพียงเรื่องที่โหรทำตามต่อๆ กันมาจากในตำราเท่านั้น โดยโหรอาจไม่ได้รู้จักหรือเข้าใจระบบดวงดาวอย่างแท้จริง จึงทำให้โหรทำนายในลักษณะการคาดเดาไปต่างๆ นานาเสียมากกว่า

³⁹ ตาซาร์ต กวีย์ บาทหลวง, **จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ต**, 126 - 127.

⁴⁰ เราเริ่มเรียนโหราศาสตร์กับขุนเทพยากรณ (ทัต) ตั้งต้นหัดทำปฏิทินก่อน เข้าใจยากจริงๆ เพราะเราเอาโหราศาสตร์กับพยากรณ์ศาสตร์รวมเข้าเป็นศาสตร์อันเดียวกัน นำให้เข้าใจว่าเรียนโหราศาสตร์ ก็เพื่อมีวิชารู้จักทำนายเหตุการณ์ต่างๆ จึงมุ่งไปเสียในทางนั้น และเพราะวิธีสอนบกพร่องด้วย...ที่ไม่ได้เกี่ยวกับโหราศาสตร์เลย แต่เกี่ยวกับพยากรณ์ศาสตร์ กว่าจะคลำเข้าใจได้แต่อย่างช่างยากเสียจริงๆ ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าโหรจะอธิบายได้ทุกคน โหรไม่รู้จักดาวฤกษ์หรือแม้ดาวพระเคราะห์ด้วย ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พระประวัติตรัสเล่า** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467. พิมพ์ในงานฉลองโรงเรียนมนุษยนาควิทยาทาน เดือนสิงหาคม 2467), 34 - 35.

⁴¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงบันทึกเรื่องความรู้ต่างๆประทานพระยาอนุমানราชธน เล่ม 4** (พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), 117.

ส่วนความหมายที่สองทรงมองว่า “ดาราศาสตร์” เป็นศัพท์ใหม่ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้แยกความหมายออกจาก “โหราศาสตร์” เพราะดาราศาสตร์คือการคำนวณเหตุการณ์เทหวัตถุบนท้องฟ้าตามหลักวิทยาศาสตร์แบบตะวันตก โดยใช้เครื่องมือดาราศาสตร์แบบตะวันตกในการคำนวณ ด้วยเหตุนี้การคำนวณดาราศาสตร์ด้วยวิธีแบบโหราศาสตร์ จึงไม่เป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตก เพราะทำให้เกิดข้อกังขาว่าการคำนวณดาราศาสตร์ด้วยวิธีโหราศาสตร์นั้น มีหลักในการคำนวณเช่นไร และจะเป็นการคำนวณที่ถูกต้องและแม่นยำหรือไม่ หากปราศจากเครื่องมือดาราศาสตร์แบบตะวันตก

ใน *Siam Mapped A History of the Geo - Body of a Nation* ชงชัย วินิจจะกุล ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดการคำนวณระบดาวเคราะห์ และได้พัฒนาการคำนวณดาราศาสตร์ขึ้นต้นจากโหราศาสตร์แบบโบราณของสยามที่พระองค์ทรงศึกษาเมื่อครั้งยังทรงผนวชจนมีความเชี่ยวชาญ⁴² และการฝึกฝนโหราศาสตร์ของรัชกาลที่ 4 ไม่ใช่เพื่อการทำนายโชคชะตาตามความเชื่อ แต่เพื่อเป็นฐานความรู้ในการเข้าถึงดาราศาสตร์ พระองค์ทรงโปรดการสังเกตปรากฏการณ์บนท้องฟ้าต่างๆ เช่น ดาวหาง จุดที่ปรากฏในดวงอาทิตย์ การโคจรของดาวเคราะห์ต่างๆ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ไม่เคยทรงติเตียนการทำนายโชคชะตา เพราะพระองค์ทรงแยกการทำนายโชคชะตาออกจากการคำนวณปรากฏการณ์บนท้องฟ้าตามหลักทางวิทยาศาสตร์ อีกทั้งพระองค์ทรงเชื่อว่าปรากฏการณ์บนท้องฟ้าไม่มีผลกระทบต่อกิจกรรมของมนุษย์เลย ซึ่งนับว่าเป็นแนวคิดที่แตกต่างไปจากนักโหราศาสตร์ในสมัยของพระองค์ที่มักจะทำนายถึงโชคชะตาอนาคตจากการสังเกตดวงดาวบนท้องฟ้าและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ

แม้ว่ารัชกาลที่ 4 จะทรงศึกษาดาราศาสตร์ทั้งจากตำราโหราศาสตร์ของสยาม หรือหนังสือดาราศาสตร์แบบตะวันตก หรือทรงใช้อุปกรณ์ทางดาราศาสตร์แบบตะวันตก แต่ในขณะเดียวกัน พระองค์ก็ทรงใช้อุปกรณ์ในการคำนวณดาราศาสตร์แบบโหราศาสตร์ควบคู่กันไปด้วย ได้แก่ กระจาดนปักษคณนา มีลักษณะเป็นกระจาดไม้รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยพระองค์ทรงคิดค้นขึ้นแทนปฏิทินจันทรคติแบบเดิมที่มีความคลาดเคลื่อนไปมากจากปรากฏการณ์บนท้องฟ้าที่เกิดขึ้นจริง ด้วยการคิดวิธีคำนวณวันขึ้น - วันแรมในแต่ละปักษ์ให้ใกล้เคียงกับปรากฏการณ์ของพระจันทร์มากที่สุดตามหลักเกณฑ์การคำนวณสุริยุปราคาและจันทรุปราคาของคัมภีร์สารัมภ์ จนเกิดเป็น “ปฏิทินปักษคณนา” ขึ้น⁴³ (ภาพที่ 22)

⁴² Thongchai Winichakul, *Siam Mapped A History of the Geo - Body of a Nation*, 42 - 43.

⁴³ พิพัฒน์ สุขทิต, “ขยายความพระบรมราชาธิบาย” ใน *พระบรมราชาธิบาย อธิกมาส อธิกวาร และปักษคณนาวิธี*, (พระนคร: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาบริรักษ์เวชชการ (บริรักษ์ ติตติรานนท์), 2511), 71 - 73.

ภาพที่ 22 กระดานปักขณนา อุปกรณ์ที่ใช้ในการคำนวณแบบจารีต
ที่มา: สาลิน วิรุบุตร, บรรณาธิการ, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่ง
วิทยาศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ใน คราสและควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ พิพัฒน์ พสุธารชาติ ได้แสดงความเห็นเพิ่มเติมเกี่ยวกับการศึกษาโหราศาสตร์และดาราศาสตร์ของรัชกาลที่ 4 ว่า หากศึกษาพระราชประวัติของรัชกาลที่ 4 โดยไม่พยายามปฏิเสธต่อการกระทำที่มีลักษณะไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ก็พบว่าโลกทัศน์ของพระองค์ไม่ได้มีความเป็นเหตุเป็นผลแบบตะวันตก หรือเป็นวิทยาศาสตร์อย่างชัดเจนตามคำอธิบายของนักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่⁴⁴ และได้มีข้อโต้แย้งแนวคิดของธงชัย วินิจจะกูล ในประเด็นข้างต้นว่า ไม่เห็นด้วยกับการตีความของธงชัย วินิจจะกูล เพราะในประกาศการทำนายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่จะเกิดขึ้นของรัชกาลที่ 4 แม้ว่าพระองค์จะทรงอธิบายถึงการเคลื่อนที่ของดาวหางว่าเป็นเรื่องของธรรมชาติ แต่พระองค์ก็ยังคงให้ความสนใจต่อการทำนายทายทักอันเป็นคุณลักษณะของวิชาโหราศาสตร์ไทย⁴⁵

⁴⁴ พิพัฒน์ พสุธารชาติ, “ความเป็นเหตุเป็นผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน คราสและควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เข้าถึงเมื่อ 11 สิงหาคม พ.ศ.2558, เข้าถึงได้จาก http://www.academia.edu/5153629/หนังสือ_วิจารณ์_ปากไก่_และใบเรือ_ของ_นิธิ_เอียวศรีวงศ์_, 182.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 189.

ตั้งคำทำนายประกาศดาวหางปีระกาตรีศกในปี พ.ศ.2404

ในปีระกาตรีศกนี้จะมีดาวหางมากคล้ายกันกับปีมะเมียสัมฤทธิ...เพราะฉะนั้นถ้าใครเห็นอย่าได้ตกใจว่ากระไรร่วนวายไป วิสัยของประหลาดในอากาศมีมาถ้าจะโทษก็เคยเห็นให้เกิดเหตุสองอย่าง ให้ฝนแล้งในฤดูฝนหรือจะให้ฝนตกมากเกินปกติไปอย่างหนึ่ง จะให้เกิดความไข้ต่างๆ แก่คนหรือช้างม้าโคกระบืออย่างหนึ่ง เหมือนเช่นดาวหางซึ่งมีมาเมื่อปลายปีมะเมียสัมฤทธิศกนั้น ก็เกิดเหตุกระบือตายมากอย่างหนึ่งแล้ว ในฤดูฝนปีมะแมฝนก็แล้ง ครั้นปลายปีมะแม แลต้นปีวอกก็มีความไข้ลง ก็ถ้ากลัวเหตุอย่างนี้ ก็ให้เตรียมตัวต่อสู้เหตุอย่างนี้คือว่ากลัวฝนแล้ง เมื่อฝนยังมีอยู่ที่ให้รีบทำนาเสีย...ถ้ากลัวความไข้ว่าเลือกฝัดายจะชุม ตัวใครและบุตรหลานใครยังไม่ได้ออกฝัดายก็ให้รีบพามาปลุกฝัดายที่โรงทานนอกก็ดี⁴⁶

และอีกหนึ่งแนวคิดของพิพัฒน์ พสุธารชาติ ว่า “ในมุมมองของวิชาโหราศาสตร์ การที่รัชกาลที่ 4 ทรงอธิบายถึงความผิดพลาดหรือความไม่รู้ของบรรดาโหรในสมัยนั้น ก็ได้หมายความว่าพระองค์จะไม่เชื่อถือในเรื่องการพยากรณ์ของวิชาโหราศาสตร์”⁴⁷

จากความข้างต้นผู้วิจัยอาจอนุมานได้ว่าการที่รัชกาลที่ 4 ไม่ทรงปฏิเสธความรู้แบบจารีตเพราะองค์ทรง “เลือกใช้” ความรู้ดาราศาสตร์แบบจารีตเฉพาะที่พระองค์สามารถพิสูจน์ได้ว่าเป็นชุดข้อมูลที่ถูกต้องและแม่นยำ และหากเป็นไปได้ในกรณีนี้ก็จะไม่อาจติเตียนพระองค์ได้ว่า ถ้าพระองค์ทรงยอมรับความรู้แบบจารีตชุดหนึ่งแล้ว แต่ไม่ได้หมายความว่าพระองค์จะทรงยอมรับความรู้ดาราศาสตร์แบบจารีตทั้งหมด หากเป็นเช่นนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่ารัชกาลที่ 4 ทรงเลือกรับความรู้ดาราศาสตร์แบบตะวันตกเช่นเดียวกันกับวิธีการเลือกรับความรู้ดาราศาสตร์แบบจารีตข้างต้นเช่นกัน

จากการศึกษาดาราศาสตร์ของพระองค์ นำมาสู่พระปรีชาสามารถในการทรงคำนวณเหตุการณ์ทางดาราศาสตร์ล่วงหน้าที่จะเกิดขึ้นได้ อาทิ การคำนวณสุริยุปราคาในปี พ.ศ.2400⁴⁸,

⁴⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2528), 205 - 208. อ่านเพิ่มเติมใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ, “ความเป็นเหตุเป็นผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน **คราสและควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์**, 190.

⁴⁷ พิพัฒน์ พสุธารชาติ, “ความเป็นเหตุเป็นผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน **คราสและควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์**, 192.

⁴⁸ วัน 6 ๓15 10 ค่า ปีมะเส็งนพศก มีสุริยุปราคาเห็นที่กรุงเทพฯ นี้ จัปทิศพายัพเวลาเช้า 4 โมง 6 บาท คือ 10 นาฬิกา กับ 38 นาทีแต่เที่ยงคืน จัปมากกว่าที่เคยเห็นมาแต่ก่อนทุกครั้ง แสงแดงเมื่อกลางคราสนั้นอ่อน เย็นไม่ร้อนเลยเหมือนแดดเวลาบ่ายเย็นทีเดียว ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), 244 - 245.

ประกาศสุริยุปราคาฝ่ายเหนือ ณ วัน 1 1๗ 2 ค่ำ⁴⁹ ประกาศจันทรอุปราคา⁵⁰ และการคำนวณกำหนดวันจันทรอุปราคา⁵¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ที่สร้างชื่อเสียงให้แก่พระองค์เป็นอย่างมากในทางดาราศาสตร์ คือ ทรงทำนายเหตุการณ์สุริยุปราคาว่าจะมีขึ้นเมื่อปีมะโรง พ.ศ.2411 ที่ตำบลหัววาน อำเภอหัวท้อ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ (ภาพที่ 23) ดังความว่า “รัชกาลที่ 4 ทรงคำนวณไว้แต่เมื่อปีชลาธัฐศกว่า ในปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช 1230 จะมีสุริยุปราคาจับหมดดวงเมื่อเดือน 10 ขึ้น ค่ำ 1...ที่ตำบลหัวท้อแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตรงเกาะจวนเข้าไปเป็นท่ามกลางที่มีดหมดดวง”⁵²

เมื่อเกิดปรากฏการณ์สุริยุปราคานั้น ได้มีหลักฐานเอกสารบันทึกใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 19 จดหมายเหตุหอศาสตราคม กับจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคา ปีมะโรง พ.ศ.2411 ความว่า ในขณะที่พระจันทร์กำลังเคลื่อนบังดวงอาทิตย์เกือบหมดทั้งดวง หากมองดวงอาทิตย์ด้วยกล้องโทรทรรศน์ จะเห็นเพียงขอบของดวงอาทิตย์ที่ถูกดวงจันทร์บดบังจนกลายเป็นเงามืด แต่ถ้ามองด้วยตาเปล่า จะเห็นดวงจันทร์กำลังโอบรัดดวงอาทิตย์จนมีลักษณะคล้ายดวงดาวและหายไป เหลือเพียงสีขาวสลัวคล้ายเมฆขาวล้อมรอบวงดำ จนกระทั่งดวงจันทร์บดบังดวงอาทิตย์เต็มดวง ทำให้สถานการณ์ตอนนั้นมีมืดเหมือนเวลากลางคืน จนมองไม่เห็นอะไร แต่ในที่สุดเมื่อเวลา 11 นาฬิกา กับ 43 นาที 7 วินาที ดวงอาทิตย์ก็ได้โผล่พ้นออกมา ซึ่งเป็นเวลาที่ตรงกับกรณคำนวณปรากฏการณ์สุริยุปราคาในครั้งนี้ได้อย่างแม่นยำ⁵³

⁴⁹ “เรื่องสุริยุปราคาฝ่ายเหนือ ณ วัน 1 1๗ 2 ค่ำ”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1225, เลขที่ 121, หอสมุดแห่งชาติ.

⁵⁰ วันพฤหัสบดี เดือนสาม ขึ้นสิบห้าค่ำ ปีมะเมียสัมฤทธิศก จะมีจันทรอุปราคา เป็นสรรพครารจับสิ้นดวง แต่เวลาจับแลเวลาสิ้นดวงนั้น ในกรุงเทพฯ นี้ จะไม่เห็นได้เพราะพระจันทร์ยังไม่ขึ้นจับมาแต่เวลาบ่าย 3 โมง 4 บาท ต่อเวลาบ่าย 5 โมงกับ 8 บาทพระจันทร์จะขึ้น ถึงขึ้นก็จะอยู่ในเงามืด เป็นแต่เงาดวงแดงอยู่ไม่เห็นดวงชัด คนดูต้องปีนขึ้นไปสูงที่เดียวจึงจะเห็นได้ ใน **ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4** (กรุงเทพฯ: สำนักกราชเลขาธิการ, 2537), 174.

⁵¹ “ว่าด้วยการคำนวณกำหนดวันจันทรอุปราคา”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 181 ม.17, หอสมุดแห่งชาติ.

⁵² “จดหมายเหตุเสด็จหัวท้อ ปีมะโรง พ.ศ.2411,” ใน **ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ทรงพระประชวรและสวรรคต**, 1.

⁵³ ครันดวงพระอาทิตย์ลับหายไป นาฬิกาคนถือดูก็ไม่เห็น มีดเหมือนกลางคืน ครันไปประมาณนาที่ 1 ฤยังไรไม่แน่...ครันล่วงมาสัก 5 นาทีเศษ เห็นเป็นพื้นเลื้อยที่วงดำน้อยๆ ข้างทิศประจิมค่อนเหนือในดวงดำนั้น ครันแล้วพระอาทิตย์ผุดออกมา มีรัศมีเป็นแสงสว่างเห็นนาฬิกาได้ ขณะนั้นนาฬิกาได้ 11 นาฬิกา กับ 43 นาที 7 วินาที ถูกต้องกับที่ทรงพยากรณ์ไว้ไม่คลาดเลย ใน “กระแสรบสั่งรัชกาลที่ 4 เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2411 ต้นฉบับของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ” ใน **ประชุมพงศาวดารภาค 19 จดหมายเหตุหอศาสตราคมกับจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคา ปีมะโรง พ.ศ.2411**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2463), 52 - 53.

อีกทั้งพระองค์ยังได้ทรงคำนวณการชมสุริยุปราคาครั้งนี้ในกรุงเทพฯ ไว้ด้วยว่า จะเห็นคราสเมื่อเวลา 10 นาฬิกา 7 นาที แต่ถ้าพนักงานนาฬิกาไม่ใส่ใจต่อการทำหน้าที่กรรมนาฬิกาในพระบรมมหาราชวัง เพื่อคอยนับเวลาแจ้งแก่ประชาชน ประชาชนก็จะไม่ได้รับชมเหตุการณ์ดังกล่าวนี้

ภาพที่ 23 รัชกาลที่ 4 เสด็จทอดพระเนตรเหตุการณ์สุริยุปราคาที่ อ.หว้ากอ จ.ประจวบคีรีขันธ์
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ NAT - P000001.jpg

เหตุการณ์สุริยุปราคาในครั้งนี้ น่าจะมีส่วนเปลี่ยนแปลงความเชื่อของชนชั้นสูงบางพระองค์ รวมถึงบรรดาโหรในพระราชสำนักที่ไม่เชื่อถือในการทำนายครั้งนี้⁵⁵

⁵⁴ ที่กรุงเทพฯ ทรงคำนวณกะการแล้วเป็นแน่ ว่าเห็นจะจับทิศพายัพ เวลา 10 นาฬิกา กับ 7 นาทีเศษ แล้วคราสจะค่อยเร็วไปทิศประจิม ทิศหรดิจนทิศทักษิณ จะจับมากที่สุด...การนี้เป็นแต่การทรงคำนวณไม่ได้เห็น แต่ที่จะเป็นก็คงจะไม่คลาดกำหนดนี้นัก แต่ผู้อนุรักษ์พระนครรักษาพระราชวัง ใจสกรปรกหม่นหม่นไม่ละการใจไพร่...ไม่เอาใจใส่พอใจพูดถึงแต่เวลาจับ ว่าจับโมงนั้นบาทนี้...ก็พูดโง่ๆเซอะๆด้วยเหตุสองประการ ใน “เรื่องสุริยุปราคาและรายพระนามกับนามขุนนาง”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1229, เลขที่ 84, หอสมุดแห่งชาติ. และแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของหอนาฬิกาอีกอย่างหนึ่งคือ สามารถแจ้งเวลาการชมปรากฏการณ์ทางดาราศาสตร์ได้อย่างเที่ยงตรง

⁵⁵ มีพระราชดำรัสแถลงแก่พวกโหรไทยในสมัยนั้น ก็มีใครมีใครเห็นพ้องด้วย เพราะผิดกับที่กล่าวไว้ในตำราครั้งนั้นว่า ไม่เคยเห็นสุริยุปราคาเต็มคราสในประเทศสยาม...สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชปรีชาฯ ได้ตรัสเล่าเมื่อภายหลังว่า แม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...หากเกรงพระราชอัธยาศัย ก็รับตามเสด็จไปดูด้วย ใน สุริยุปราคา พ.ศ.2411, 2418, 2472 (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2477. พิมพ์ขึ้นในงานพระราชทานเพลิงศพ พระนครอภิบาล (พัน รักษิตประจิด), 2477), 1.

แต่เมื่อรัชกาลที่ 4 ได้เสด็จกลับยังพระนคร ได้มีพระบรมราชโองการรับสั่งแก่บรรดาโหรในพระราชวังถึงเหตุการณ์สุริยุปราคาที่ตำบลหว่ากอ แต่กลับไม่มีโหรคนใดตอบคำถามของพระองค์ได้อย่างถูกต้อง เป็นเหตุให้พระองค์ทรงกริ้วและมีพระราชดำรัสให้ลงโทษเหล่าโหร โดยการให้ไปขังศิลาที่วังสราญรมย์อยู่ 1 วัน แล้วให้ทำทัณฑกรรมด้วยการนำลูกประคำหอยโข่งมาสวมคอ และให้กินข้าวน้ำด้วยกะลาาบหมากเป็นภาชนะใส่กับข้าวอยู่ 8 วัน ภายใต้ห้องอาลักษณ์จึงพ้นโทษ⁵⁶

เหตุการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่า รัชกาลที่ 4 ทรงคาดหวังว่าบรรดาโหรหลวงจะสนใจสังเกตปรากฏการณ์สุริยุปราคาครั้งนี้ แม้ว่าการคำนวณของพระองค์จะมีวิธีการที่แตกต่างไปจากวิธีการที่เหล่าโหรหลวงใช้ก็ตาม แต่อย่างไรก็ตาม นับว่าการคำนวณเหตุการณ์ในครั้งนี้ ยังคงเป็นส่วนหนึ่งของวิชาโหราศาสตร์⁵⁷

ซึ่ง พิพัฒน์ พสุธารชาติ อ้างถึงการให้ความสำคัญในการทำนายเหตุการณ์สุริยุปราคาที่หว่ากอของรัชกาลที่ 4 ว่ามีส่วนมาจากการศึกษาด้วยพระองค์เองตามตำราโหราศาสตร์ดังที่กล่าวในข้างต้น สอดคล้องไปกับความเห็นของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ให้ความสำคัญกับตำราทางโหราศาสตร์ที่รัชกาลที่ 4 ทรงใช้ในการคำนวณเหตุการณ์และยังได้กล่าวถึงเนื้อหาในตำราดาราศาสตร์แบบตะวันตกว่า แม้ว่าจะมีเนื้อหาที่ตรงกันกับตำราโหราศาสตร์ แต่ตำราดาราศาสตร์แบบตะวันตกไม่ได้มีความถูกต้องเหนือไปกว่าตำราโหราศาสตร์แต่อย่างใด⁵⁸ ซึ่งแย้งกับความเห็นของ ชงชัย วินิจจะกูล ที่เชื่อว่าความสำเร็จของเหตุการณ์สุริยุปราคาที่หว่ากอเกิดมาจากความรู้ทางดาราศาสตร์ตะวันตกของรัชกาลที่ 4⁵⁹

อีกประเด็นของการเกิดสุริยุปราคาที่หว่ากอ รัชกาลที่ 4 ได้ทรงเสด็จทรงมูรธาภิเษก⁶⁰ ดังความ “เวลาเช้า 4 โมง 3 นาที เสด็จออกทรงกล้อง แต่ท้องฟ้าเป็นเมฆฝนคลุมไปในด้านตะวันออกไม่เห็นอะไรเลย ต่อเวลา 4 โมง 16 นาที เมฆจึงจางสว่างออกไปเห็นดวงพระอาทิตย์ไรๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้ว จึง

⁵⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2**, 250.

⁵⁷ พิพัฒน์ พสุธารชาติ, “ความเป็นเหตุเป็นผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน **คราสและควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์**, 208 - 209.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, 205 - 206.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 205.

⁶⁰ ตามธรรมเนียมการทรงมูรธาภิเษกและแจกเงินขณะเกิดอุปราคา เป็นธรรมเนียมได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู การกระทำเช่นนี้เพื่อชำระล้างความมัวหมอง เพราะพระอาทิตย์และพระจันทร์มีสถานะเปรียบเหมือนกษัตริย์ เมื่อเกิดความมัวหมองจึงต้องชำระล้างพระองค์เพื่อความบริสุทธิ์ และอีกความเชื่อหนึ่งเชื่อว่า ในช่วงเวลาเกิดอุปราคา จะมีทั้งพระอาทิตย์ พระจันทร์ และราหูมาชุมนุมกัน จึงต้องมีการรดน้ำมนต์เพื่อความบริสุทธิ์และอาม่าจักร และมีการแจกทานเพื่อส่งเสริมพระบารมีของกษัตริย์ อ่านเพิ่มเติมใน อารี สวัสดิ์ และ วรพล ไม้สน, **ดาราศาสตร์ราชสำนัก**, หนังสือชุดอารยธรรมดาราศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยดาราศาสตร์แห่งชาติ (องค์การมหาชน), 2556), 141 - 142.

ประโคน เสด็จสรองมูธาภิเชก...พระราชทานเงินแจกพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย”⁶¹ ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า รัชกาลที่ 4 ยังทรงให้ความสำคัญกับความเชื่อแบบจารีตอยู่

พิพัฒน์ พสุธารชาติ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ และเป็นประเด็นที่ได้แย้งความเห็นของธงชัย วินิจจะกูลว่า เขาไม่สามารถตอบคำถามข้อนี้ได้ตามมุมมองแบบวิทยาศาสตร์ที่ถือว่าการเกิดสุริยุปราคาเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ (ตามความเห็นของธงชัย วินิจจะกูล) เนื่องจากการทำพิธีสรองมูธาภิเชกของรัชกาลที่ 4 มีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศาสนาแบบพราหมณ์ จึงอาจตีความได้ว่ารัชกาลที่ 4 ไม่ได้ทรงมองเหตุการณ์สุริยุปราคาครั้งนี้ว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ แต่พระองค์จะต้องทรงมองเห็นความหมายบางอย่างของเหตุการณ์ผ่านมุมมองทางศาสนาพราหมณ์ อันมีความเกี่ยวข้องกับสถานะความเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์⁶²

ดังนั้นจากแนวคิดของพิพัฒน์ พสุธารชาติ จึงสามารถสรุปได้ว่า โลกทัศน์ของรัชกาลที่ 4 ไม่ได้มีความเป็นเหตุเป็นผลตามแบบวิทยาศาสตร์ที่ชัดเจน เพราะพระองค์ยังทรงมีความเชื่อในไสยศาสตร์อยู่ จึงมองว่าไม่ใช่เรื่องแปลกอะไร ในเมื่อความรู้ทางวิทยาศาสตร์ไม่สามารถตัดขาดจากความเชื่อทางไสยศาสตร์ได้อย่างสมบูรณ์⁶³

จากเหตุการณ์สุริยุปราคาในครั้งนี้ จึงสามารถวิเคราะห์ได้ว่า รัชกาลที่ 4 ทรงใช้ความรู้จากทั้ง “โหราศาสตร์” และ “ดาราศาสตร์” ในการคำนวณครั้งนี้ โดยความรู้ทางโหราศาสตร์นั้น เป็นการศึกษาโดยใช้ตำราคนละประเภทกับตำราจารีตโบราณที่เหล่าโหราจารย์ในราชสำนักใช้กัน เหตุการณ์สุริยุปราคาในครั้งนี้ จึงถือเป็นเครื่องพิสูจน์พระปรีชาสามารถของพระองค์ให้ปรากฏต่อบรรดาโหราจารย์ในราชสำนักที่พระองค์ทรงดูถูกว่ามีความรู้หย่อนยานกว่าพระองค์ได้เป็นอย่างดี

การใช้ความรู้จากทั้ง 2 ศาสตร์นี้ในการคำนวณ ยังแสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 4 ไม่ได้ทรงให้ความสำคัญกับความรู้ดาราศาสตร์แบบตะวันตกมากไปกว่าความรู้ทางโหราศาสตร์ แต่พระองค์กลับทรงใช้ความรู้ทั้ง 2 ศาสตร์นี้เป็นเครื่องมือในการสำรวจเทวดลบนฟ้าฟ้า เพื่อการเข้าถึงความจริงทางดาราศาสตร์ โดยไม่ได้ทรงมองว่าตำราประเภทใดดีกว่ากัน ตำราที่พระองค์ทรงใช้จึงมีความหลากหลาย อาทิเช่น ตำราโหราศาสตร์โบราณ ตำราดาราศาสตร์แบบตะวันตก ตำราสารัมภ์ของมอญ เป็นต้น ขึ้นอยู่กับว่าตำราใดจะใช้ได้ผลมากกว่ากันในสถานการณ์หนึ่งๆ

ซึ่งการกระทำต่างๆของพระองค์ในด้านดาราศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาจากตำราดาราศาสตร์แบบตะวันตก การคำนวณเหตุการณ์ดาราศาสตร์แบบตะวันตก หรือการสร้างหอดูดาวเพื่อใช้เป็นที่สังเกตปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ล้วนแล้วแต่ไม่ใช่กิจกรรมที่เหล่าโหราจารย์ในราชสำนักพึงกระทำกัน จึงแสดงให้เห็นว่าการเข้าถึงดาราศาสตร์ในวิธีการของพระองค์เป็นสิ่งที่ดีกว่าวิธีการแบบเดิม

⁶¹ “จดหมายเหตุเสด็จหัวากอ ปีมะโรง พ.ศ.2411,” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ทรงพระประชวรและสวรรคต, 4 - 5.

⁶² พิพัฒน์ พสุธารชาติ, “ความเป็นเหตุเป็นผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน คราสและควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์, 204.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, 209.

จากที่กล่าวมาทำให้สามารถนำไปสู่เหตุผลของการสร้างงานสถาปัตยกรรมรูปแบบใหม่อย่าง “หอดูดาว” ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมรูปแบบใหม่ของชนชั้นนำสยาม เนื่องจากไม่มีความจำเป็นในการสร้างงานสถาปัตยกรรมขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมด้านโหราศาสตร์แต่อย่างใด “หอดูดาว” จึงสร้างขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมการสังเกตปรากฏการณ์บนท้องฟ้า ซึ่งเป็นกิจกรรมโปรดของรัชกาลที่ 4 การสร้าง “หอดูดาว” ยังแสดงให้เห็นว่าการเลือกรับวิทยาการจากตะวันตกไม่ได้ทำให้สยามสูญเสียความรู้ หรือความเชื่อในแบบจารีตไป เพราะชนชั้นนำสยามสามารถนำความรู้แบบใหม่และวิทยาการจากตะวันตกมากลืนเข้ากับองค์ความรู้ของสยาม ซึ่งไม่ได้เข้ามาแทนที่หรือเปลี่ยนกระบวนการความคิดแบบจารีตของสยามให้กลายเป็นตะวันตกไปทั้งหมดแต่ประการใด

กระบวนการการเลือกรับความรู้จากภายนอกของชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 4 จึงสอดคล้องกับข้อสรุปที่โสรัจจ์ หงส์ลดารมภ์ ได้กล่าวไว้ว่า ชนชั้นนำสยามรู้จักที่จะเลือกรับสิ่งที่เป็นประโยชน์จากตะวันตก และต้องเป็นสิ่งที่ไม่คุกคามต่อเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมสยาม โดยเฉพาะพุทธศาสนา และต้องไม่มีการต่อสู้ทางความคิดและอุดมการณ์ระหว่างความรู้แบบเดิมและความรู้แบบใหม่เกิดขึ้น⁶⁴

หากพิจารณาในแง่นี้ หอดูดาวจึงมีความหมายในฐานะเป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งเช่นเดียวกับอุปกรณ์สมัยใหม่ทางดาราศาสตร์ของตะวันตกทั้งหลายที่รัชกาลที่ 4 ทรงมีไว้ครอบครองเพื่อการสังเกตปรากฏการณ์บนท้องฟ้าได้อย่างละเอียดและแม่นยำขึ้น แต่ในขณะเดียวกันหอดูดาวก็เป็นงานสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องพิสูจน์ “ความสมัยใหม่” ในรูปแบบของพระองค์

เนื่องจากปรากฏหลักฐานขั้นต้นที่เกี่ยวข้องกับอาคารหอดูดาวไม่มากนัก ต่อไปนี้จึงจะเป็นการพิจารณาหลักฐานที่หลงเหลืออยู่พอให้ศึกษาได้นั้นคือ หลักฐานของสถาปัตยกรรมหอดูดาวที่เหลืออยู่ โดยมุ่งศึกษาประวัติความเป็นมาและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมก่อน จากนั้นจึงจะพยายามวิเคราะห์บทบาทงานสถาปัตยกรรมหอดูดาวให้สัมพันธ์ไปกับความรู้โหราศาสตร์และดาราศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังกรณีศึกษาต่อไปนี้

⁶⁴ โสรัจจ์ หงส์ลดารมภ์, *วิทยาศาสตร์ในสังคมและวัฒนธรรมไทย* (กรุงเทพฯ: ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), 161.

3. งานสถาปัตยกรรมดาราศาสตร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4

3.1 งานสถาปัตยกรรมหอดูดาว

3.1.1. พระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทร์เกษม

ประวัติความเป็นมา

จาก ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13 กล่าวถึงประวัติของพระราชวังจันทร์เกษมว่า เดิมเป็นวังหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยาที่สร้างขึ้นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา⁶⁵ เมื่อราวปีวอก พ.ศ.2115 โดยมีสมเด็จพระนเรศวรเมื่อครั้งเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก เสด็จลงมาเฝ้าพระราชบิดายังกรุงศรีอยุธยา จึงลงมาประทับที่วังใหม่⁶⁶

จนกระทั่งในปีวอก พ.ศ.2127 สมเด็จพระนเรศวรได้ประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นแก่หงสาวดีอีกต่อไป และได้กวาดต้อนผู้คนมายังกรุงศรีอยุธยา พระองค์จึงเสด็จลงมาประทับ ณ วังจันทร์เกษมเป็นต้นมา⁶⁷

ครั้งพระมหาธรรมราชาเสด็จสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงได้เสด็จขึ้นครองราชย์แทน และได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังหลวง ส่วน “วังหน้า” หรือ “วังใหม่” นั้น ได้ปรากฏชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “วังจันทร์เกษม”⁶⁸ และเรียกว่า “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล”⁶⁹ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

วังหน้า หรือวังจันทร์เกษมแห่งนี้ ได้เป็นที่ประทับของทั้งพระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราชหลายพระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเอกาทศรถ เจ้าฟ้าสุทัศน์ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระเจ้าเสือ พระเจ้าท้ายสระ และพระเจ้าบรมโกษฐ์ ซึ่งในรัชกาลสุดท้ายนี้เอง

⁶⁵ พระราชวังในกรุงศรีอยุธยามีจำนวน 3 แห่ง ได้แก่ พระราชวังหลวง วังหน้า (วังจันทร์เกษม) และวังหลัง (วังสวนหลวง) ใน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาภาพ, **เที่ยวตามทางรถไฟ** (กรุงเทพฯ: สุทธิสารการพิมพ์, 2509. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร่องอำมาตย์โทขุนสมานมธุรพจน์ (อัมพันธ์ สมานมธุรพจน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 19 กุมภาพันธ์ 2509), 12.

⁶⁶ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) สันนิษฐานว่า วังจันทร์เกษม มีอีกชื่อเรียกหนึ่งว่า วังใหม่ เนื่องจากเป็นวังที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับในกรุงศรีอยุธยา ใน **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13** (พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2509. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทพระยาตรีสรราชภักดี ป.ช.,ป.ม.,ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาวัดเทพศิรินทราวาส 17 มีนาคม 2509), 2 - 3.

⁶⁷ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาภาพสันนิษฐานว่า ในสมัยสมเด็จพระนเรศวร น่าจะเกิดการเรียกชื่อ “วังฝ่ายหน้า” หรือ “วังหน้า” เกิดขึ้น โดยทรงมีเหตุผล 2 ประการคือ พระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวร และที่ตั้งของวังหน้าที่ตั้งอยู่ทางด้านหน้าของพระราชวังหลวง ใน เรื่องเดียวกัน, 3.

⁶⁸ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาภาพกล่าวว่า น่าจะเรียกตามชื่อพระราชวังจันทร์ที่เมืองพิษณุโลก ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงเคยประทับเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ครองเมืองพิษณุโลก ใน เรื่องเดียวกัน, 4.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, 5 - 6.

ได้เกิดเพลิงไหม้พระราชวังจนอาคารต่างๆได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งในสมัยกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์จึงได้สร้างพระราชวังแห่งนี้ขึ้นใหม่อย่างที่พอจะประทับใจได้เท่านี้ เมื่อสิ้นรัชกาลนี้ วังจันทร์เกษมจึงได้ถูกปล่อยให้เป็นที่ทิ้งร้างทรุดโทรมเรื่อยมา จนถูกรื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงพระนครในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 และรื้อเอามาสร้างวัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3⁷⁰

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังจันทร์เกษมขึ้นใหม่ เพื่อใช้สำหรับเป็นที่ประทับเวลาเสด็จประพาสอยุธยา โดยโปรดฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นแม่กอง⁷¹ และกรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนายช่าง⁷² พระองค์ทรงมีพระราชดำริให้สร้างพระที่นั่งพิมานรัตยา และพระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ (หอสูง) ตามแนวรากฐานของเดิม⁷³ และวังหน้าหลังเดิมนั้น มีขนาดกว้างกว่าแนวกำแพงวังที่ก่อสร้างใหม่มา⁷⁴

⁷⁰ **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13** (พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2509. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทพระยาศรีสรรหารชภักดี ป.ช.,ป.ม.,ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาวัดเทพศิรินทราวาส 17 มีนาคม 2509), 2 - 11.

⁷¹ ที่วังจันทร์เกษมนั้นโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นแม่กอง ขึ้นไปทำวังขึ้นใหม่ ก่อกำแพงทำที่ประทับขึ้นไว้ ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), 234.

⁷² **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25** ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง, 557.

⁷³ ยังเหลือแต่แนวผนัง รัชกาลที่ 4 โปรดฯให้ก่อสร้างผนังขึ้นไปตามแผนผังของเดิมจนถึงชั้นยอด แล้วพระราชทานนามว่า พระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ ใน เรื่องเดียวกัน, 428. และ กรมขุนราชสีหวิกรมทรงเป็นผู้ก่อสร้างพระราชวังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้แก่ วางแผนผังการก่อสร้าง, พระที่นั่งพิมานรัตยา (ตามที่ตั้งเดิม), วางแนวเขตกำแพงวังใหม่, พลับพลาที่ประทับมีฐานไพที และพระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ (ตามหอสูงที่สร้างไว้เดิมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ในหนังสือถาวรวัตถุประวัติและประชุมประกาศราชชนิดิ, 45. อ้างจาก โชติ กัลยาณมิตร, **ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย**, 42.

⁷⁴ **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13**, 12. และ กำแพงวังเดิมเข้าใจว่าคงกว้างกว่าที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 เพราะเคยพบรากพระที่นั่งยังมีโคนเสา และบัวปลายเสาหักจมอยู่ในที่ๆเป็นโรงเรียนมณฑล...ก็มีรากอิฐอยู่ในบริเวณกำแพงเรือนจำก็หลายแห่ง ใน **อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ 2** (พระนคร: โรงพิมพ์ชาวพาณิชย์, 2496. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยานรราชสุวัจน์ (ทองดี นรราชสุวัจน์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 23 พฤษภาคม 2492), 47 - 48.

โดยแนวกำแพงที่ก่อขึ้นใหม่⁷⁵ มีลักษณะเป็นใบเสมาล้อมรอบพระราชวังทั้ง 4 ด้านๆ หนึ่งยาว 4 เส้น มีประตูซุ้ม 4 ประตู และโปรดให้สร้างพระที่นั่ง, พลับพลา, ตำหนัก ตลอดจนโรงเรือนสำหรับเจ้าพนักงานให้ครบ⁷⁶

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นเป็นที่ประทับเวลาเสด็จแปรพระราชฐาน จึงไม่ได้ใช้งานวังจันทรถมแห่งนี้ อีก เมื่อได้จัดการรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑลอยุธยาแล้ว พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานวังจันทรถมให้เป็นที่ทำการของเทศาภิบาลอยุธยา⁷⁷

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมหอพิสัยคัลลักษณ์ พระราชวังจันทรถม กรุงศรีอยุธยา

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ได้บรรยายถึงที่ตั้งของบรรดาอาคารต่างๆภายในพระราชวังจันทรถมแต่เดิมว่า

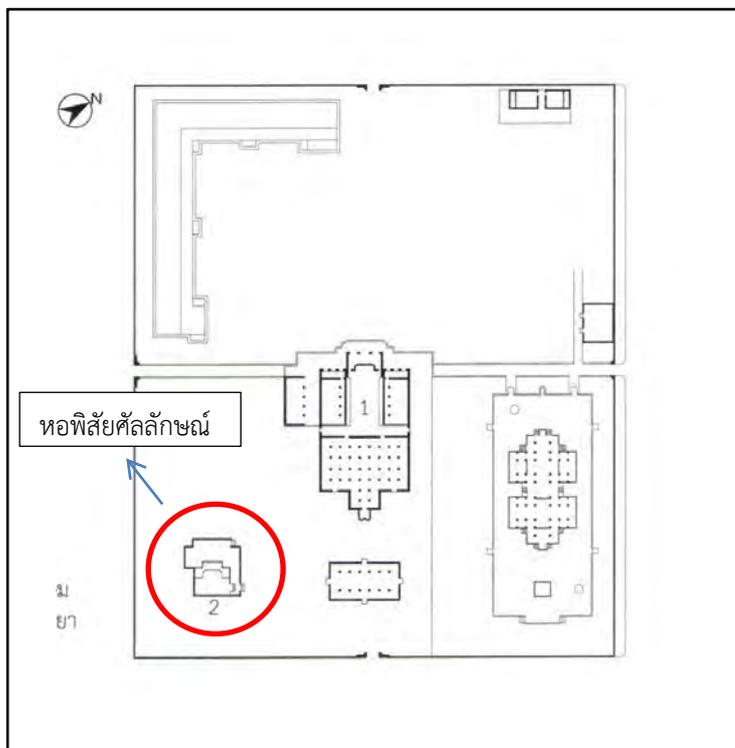
มีกำแพง 2 ชั้นเหมือนวังหลวง กำแพงชั้นนอกสูง 7 คอก มีชานสำหรับพลทหาร ประจำหน้าที่หนา 2 คอก วัดแนวกำแพงโดยรอบได้ 24 เส้น มีประตูใหญ่ขนาดกว้าง 4 คอก 6 ประตู ประตูน้อย 2 ประตู รวม 8 ประตู ส่วนพระราชมณเฑียรของพระมหาอุปราช ข้างหน้า มีห้องพระโรงสำหรับเป็นที่เฝ้าหลัง 6 (ต่อห้องพระโรงเข้าไป) มีพระวิมาน 3 หลัง อยู่ทางทิศเหนือหลัง 1 ทิศใต้หลัง 1 ทิศตะวันออกหลัง 1 หลังตะวันออกตะวันตกยาวตามเหนือไปได้ อีกหลัง 1 นั้น ยาวตะวันออกไปตะวันตก หลังตะวันออกตะวันตก 2 หลัง หลังคาทำเป็น 2 ชั้น แต่หลังใต้นั้น หลังคาทำเป็น 3 ชั้น ที่ประทับพระมหาอุปราชทุกหลังนี้สลักปิดทอง แต่ภายในทาดัง ตำหนักหลังใต้ เรียกว่าพระที่นั่งพิมานรัตยา หลังตะวันตกตะวันออก เรียกพระปรีศวร ตั้งราชบัลลังก์ที่พระที่นั่งพิมานรัตยา ที่ชลาข้างหน้ามีทิมพัก 2 หลัง มีคลังหลัง 1 โรงช้าง 2 หลัง โรงม้า 2 หลัง สระน้ำสระ 1⁷⁸ (ภาพที่ 24)

⁷⁵ “ถึงผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า ให้เจ้าพนักงานจ่ายน้ำอ้อย น้ำมันยาง มอบให้หลวงพรหมคุมขึ้นมา ให้เจ้าเมืองกรุงเก่าก่อกำแพงวังจันทรถม มาณวัน 5 13ฯ 4 คำ ปีมะเส็งนพศก”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219, เลขที่ 68, หอสมุดแห่งชาติ.

⁷⁶ อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ 2, 45.

⁷⁷ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง, 557.

⁷⁸ หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, คำให้การชาวกรุงเก่า ใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร: กรมศิลปากรมอบให้สำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์จำหน่าย, 2507), 221.

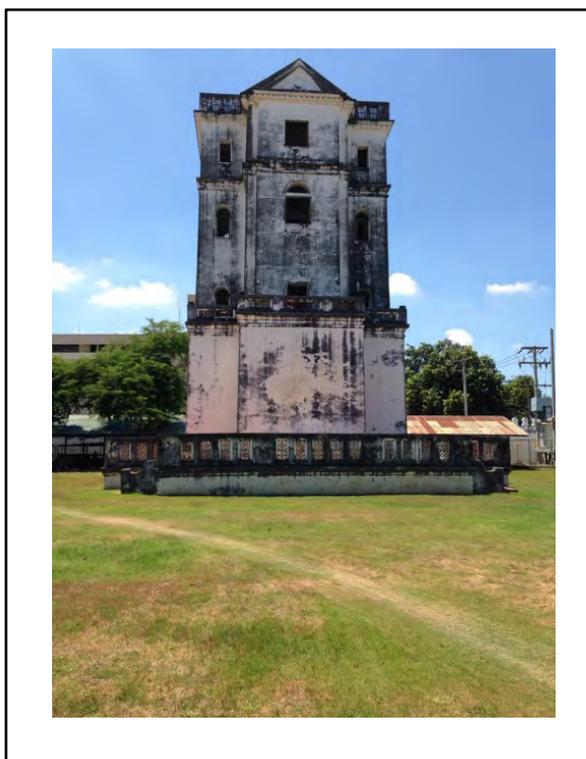

ภาพที่ 24 ผังบริเวณพระราชวังจันทร์เกษม พระนครศรีอยุธยา
 ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
 (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 43.

กล่าวถึงหอพิสัยศีลลักษณ์ หรือ “หอสูง” ถูกสร้างขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นหอดูดาว โดยอาคารตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระราชวังจันทร์เกษม มีลักษณะเป็นอาคารหอคอย (Tower) สูง 4 ชั้น มีหลังคาด้านบน เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ผนังอาคารเรียบเกลี้ยง ไม่มีการประดับตกแต่งใดๆ

อาคารแบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกได้แก่ มุขยื่นออกมาด้านหน้าอาคารทางทิศตะวันออก มีระเบียงล้อมอาคาร 3 ด้าน ราวระเบียงกรุด้วยช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้าประดับลาย หนาด้วยบันไดทางขึ้นขนาดเล็ก 2 ข้าง ด้านข้างของอาคารทางทิศใต้ มีบันไดทางขึ้นสำหรับเข้าไปภายในอาคาร ส่วนที่สองเป็นตัวอาคาร ได้แก่ ชั้น 1, 2 และ 3 ผนังอาคารสอบเข้า โดยบริเวณชั้น 1 ทางด้านทิศใต้ของอาคารเจาะช่องประตูทางเข้าแบบคานโค้ง (Arch) เหนือช่องประตูทำช่องแสงแบบคานโค้ง พอให้แสงลอดเข้าได้ และส่วนที่สาม คือ ชั้น 4 เป็นผนังอาคารสอบเข้า มี cornice กั้นระหว่างชั้น 3 และชั้น 4 ด้านบนสุดเป็นหลังคาแบน (ภาพที่ 25 และภาพที่ 26)

ซึ่งสมชาติ จิ่งสิริอารักษ์ กล่าวเปรียบเทียบลักษณะหลังคาแบบนี้กับหลังคาของสถาปัตยกรรมคลาสสิกไว้ว่า “หลังคาแบนล้อมด้วยพนักขอบหลังคาเจาะเป็นช่องๆ กรูด้วยกระเบื้องปรูดินเผาเคลือบแบบจีน มีจั่วหน้า (Pediment) แบบบริหารกรีกและมีคานเครื่องบน (Architrave) ประดับด้วยเต้าปูนเล็กๆ เรียกว่า เดนทิลส์ (Dentils) ในสถาปัตยกรรมคลาสสิก”⁷⁹

ภาพที่ 25 หอพิสัยศีลลักษณะ พระราชวังจันทรถเคซม
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557)

⁷⁹ สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480 (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 45.

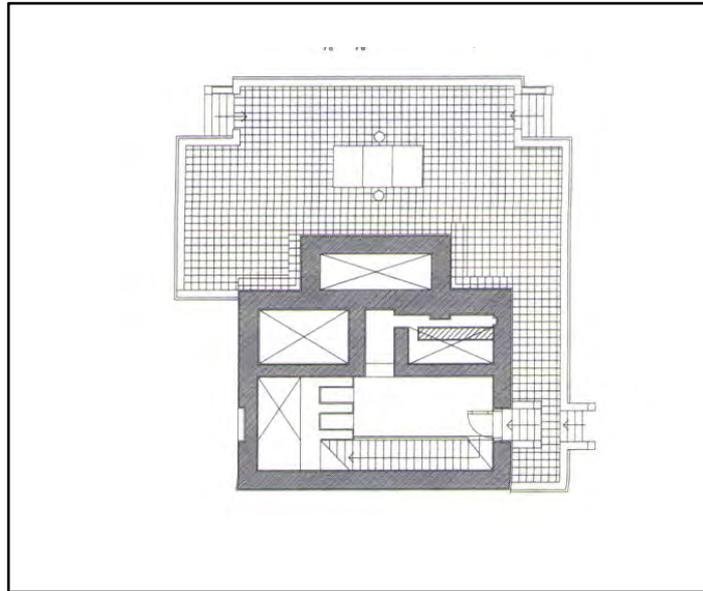

ภาพที่ 26 ภาพด้านข้างของหอพิสัยศีลลักษณ์ พระราชวังจันทร์เกษม
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

จากหลักฐานทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ผู้วิจัยไม่พบหลักฐานการใช้สอยภายในอาคาร และไม่ทราบได้อย่างแน่ชัดว่าอาคารได้รับการบูรณะซ่อมแซมหรือต่อเติมขึ้นอีกหรือไม่ ดังนั้นผู้วิจัยจะพิจารณาจากผังพื้นของอาคารที่ รศ.สมชาติ จึงสิริอารักษ์ได้เข้าไปทำการรังวัดเขียนแบบระหว่างปี พ.ศ.2533 - 2534 ดังนี้

ผังพื้นที่ 1: ทางเข้าหลักตั้งอยู่ด้านข้างอาคาร ภายนอกอาคารทางด้านทิศเหนือได้ทำช่องหลอกเป็นช่องหน้าต่างและช่องแสง ด้านทิศตะวันตกมีช่องแสงรูปวงโค้ง 3 ช่อง ส่วนภายในอาคารเป็นพื้นปูน มีห้องขนาดเล็ก (ไม่สามารถเข้าไปภายในห้องได้) โดยผนังทางด้านทิศเหนือได้ทำช่องหลอกเป็นช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายแหลม 2 ช่อง และด้านล่างเจาะช่องแบบคานโค้ง 2 ช่อง และมีบันไดยาวฉาบปูนสำหรับขึ้นไปชั้น 2 (ภาพที่ 27 - ภาพที่ 29)

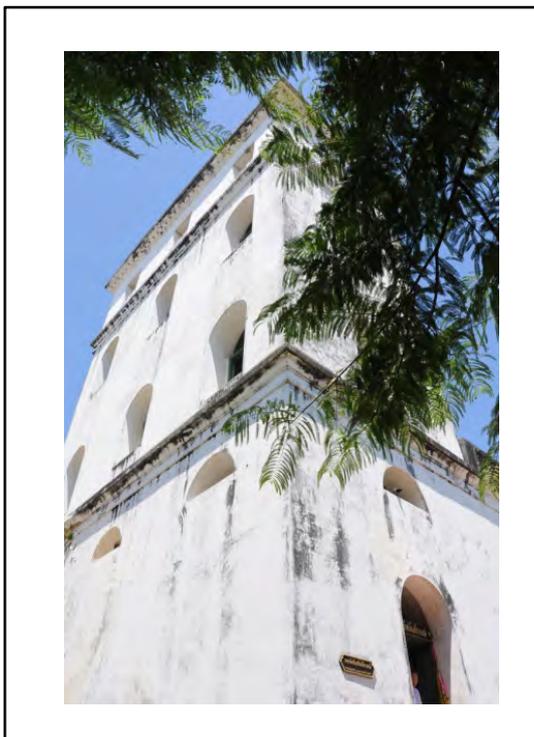
เมื่อเข้ามาภายในอาคาร สันนิษฐานว่าบริเวณนี้น่าจะเป็นที่อยู่ของเหล่าราชวงศ์ที่มีหน้าที่ตรวจตราความเรียบร้อย และเฝ้าระวังความปลอดภัยให้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ ยืนยันสมมติฐานนี้ จึงอาจเป็นห้องสำหรับกิจกรรมอย่างอื่นก็เป็นได้

ภาพที่ 27 ผังพื้นชั้นล่าง หอพิสัยศลลักษณ์ พระราชวังจันทร์เกษม
ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
(กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 46.

ภาพที่ 28 ประตูทางเข้าอยู่ด้านข้างของอาคาร
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

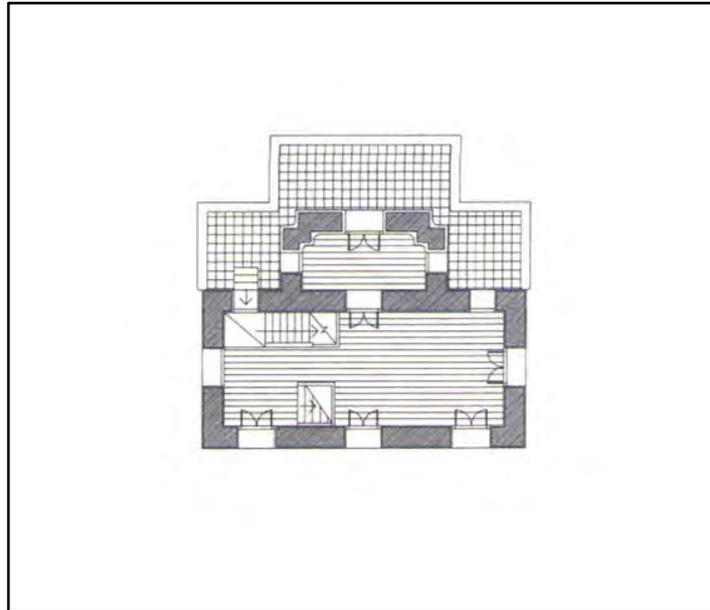
ภาพที่ 29 ด้านหลังของหอพิสัยศัลลักษณ์ ที่มีการใช้วงโค้งครึ่งวงกลมในการประดับอาคาร
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

ผังพื้นที่ชั้นที่ 2: มีลักษณะเป็นห้องในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ที่มีการกั้นเป็นห้องย่อยๆด้วยผนังเบาที่บาทสี ทำช่องประตูเป็นซุ้มคูลา⁸⁰ ทำเป็นผนังกันตก พื้นไม้ เจาะช่องหน้าต่างแบบคานโค้งขนาดใหญ่จำนวน 5 ช่อง เจาะช่องประตูแบบคานโค้งขนาดเล็กจำนวน 2 ช่อง ช่องประตูสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่เชื่อมเป็นช่องเปิดไปยังห้องขนาดเล็กด้านหน้าทางทิศตะวันออกของอาคาร เจาะช่องหน้าต่างแบบคานโค้งขนาดเล็กจำนวน 2 ช่อง มีช่องประตูสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่เชื่อมไปสู่ระเบียงด้านนอก และมีบันไดฉาบปูนจำนวน 3 ชั้น และบันไดไม้นำขึ้นไปสู่ชั้น 3 (ภาพที่ 30 - ภาพที่ 33)

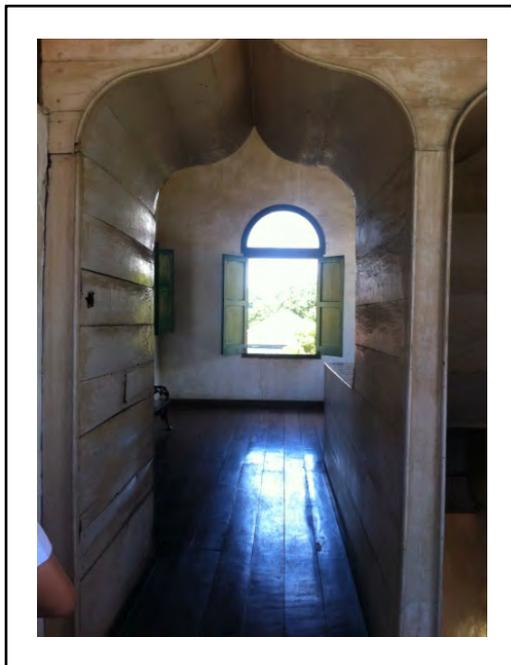
ผังของชั้นนี้สันนิษฐานว่าเป็นห้องทรงพระสำราญของรัชกาลที่ 4 เนื่องจากห้องมีการถ่ายเทอากาศและแสงที่เพียงพอ และการตกแต่งภายในห้องน่าจะมีการประดับตกแต่งด้วยผ้าม่าน รวมทั้งมีระเบียงขนาดใหญ่ที่สามารถออกไปชมบริเวณโดยรอบของพระราชวังได้ สอดคล้องไปกับพระ

⁸⁰ ไม่ปรากฏในอาคารหลังอื่นที่สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 สัมภาษณ์ รองศาสตราจารย์ สมชาติ จึงสิริอารักษ์, อาจารย์ประจำภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 17 ตุลาคม พ.ศ.2557.

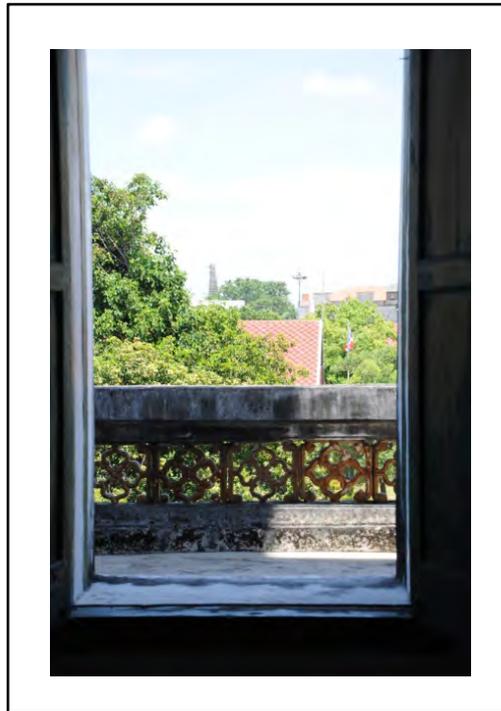
ราชนิยมแบบใหม่ของพระองค์ที่ทรงเสด็จประทับแรมเป็นการส่วนพระองค์ยังพระราชวังต่างๆนอก
เขตพระนคร

ภาพที่ 30 ผังพื้นชั้น 2 หอพิสัยศาลลักษณะ พระราชวังจันทร์เกษม
ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
(กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 46.

ภาพที่ 31 ผังพื้นชั้นที่ 2 การกั้นห้องด้วยผนังเบาทึบ ทำเป็นช่องซุ่มคูหา
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

ภาพที่ 32 ช่องประตูสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่เชื่อมไปสู่ระเบียงด้านนอกอาคาร
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

ภาพที่ 33 ช่องหน้าต่างแบบคานโค้งขนาดเล็ก และบันไดทางขึ้นสู่ชั้น 3
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

ผังพื้นที่ชั้นที่ 3: มีลักษณะคล้ายกับผังพื้นที่ชั้นที่ 2 ต่างกันเพียงมีช่องหน้าต่างแบบคานโค้งขนาดใหญ่จำนวน 6 ช่อง และช่องหน้าต่างคานโค้งขนาดเล็กจำนวน 4 ช่อง โดยมีช่องประตูสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่จำนวน 1 ช่อง และมีบันไดไม้พาดบนผนังกันตกรันขึ้นไปสู่ชั้น 4 (ภาพที่ 34 และภาพที่ 35)

ลักษณะของผังชั้นนี้ สันนิษฐานได้ว่าเป็นห้องทรงพระอักษรของรัชกาลที่ 4 เนื่องจากหอนี้มีจุดประสงค์สร้างขึ้นเพื่อดูดาว จึงจำเป็นที่จะต้องมีสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับให้พระองค์ทรงพระคำนวณเหตุการณ์ทางดาราศาสตร์ รวมทั้งยังเป็นที่เกี่ยวข้องกับอุปกรณ์เครื่องมือดาราศาสตร์ของพระองค์เพื่อสำหรับนำมาใช้เมื่อเกิดปรากฏการณ์ทางดาราศาสตร์ได้ด้วย

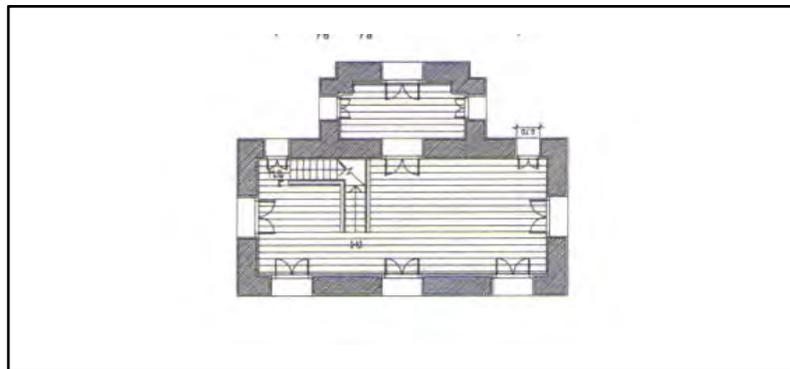
ภาพที่ 34 ผังพื้นที่ชั้น 3 หอพิสัยศีลลักษณะ พระราชวังจันทรถกษม
ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
(กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 46.

ภาพที่ 35 บันไดทางขึ้นสู่ชั้น 4
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

ผังพื้นที่ชั้นที่ 4: มีลักษณะคล้ายกันกับผังพื้นที่ชั้นที่ 2 และผังพื้นที่ชั้นที่ 3 ต่างกันเพียงมีช่องหน้าต่างจำนวน 6 ช่อง และช่องหน้าต่างสี่เหลี่ยมขนาดเล็กจำนวน 4 ช่อง โดยมีประตูสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่จำนวน 1 ช่อง และมีบันไดไม้ยาวขนาดเล็กจำนวน 2 ช่วง พาดสำหรับขึ้นไปลานคาดฟ้าชั้นบน (ภาพที่ 36 และภาพที่ 37)

สันนิษฐานว่าเป็นห้องพระบรรทม เมื่อรัชกาลที่ 4 เสด็จมาประทับชั่วคราวเพื่อเตรียมทอดพระเนตรเหตุการณ์ทางดาราศาสตร์ที่จะมีขึ้น และตามหลักของการวางตำแหน่งห้องพระบรรทมแล้ว อาคารที่อยู่ในแนวแกนราบ มักจะวางตำแหน่งให้ห้องพระบรรทมอยู่ด้านในสุด เพื่อความเป็นส่วนตัว (Private) แต่ในกรณีนี้ อาคารตั้งอยู่ในแนวแกนตั้ง ห้องพระบรรทมจึงจำเป็นต้องอยู่ลำดับบนสุด

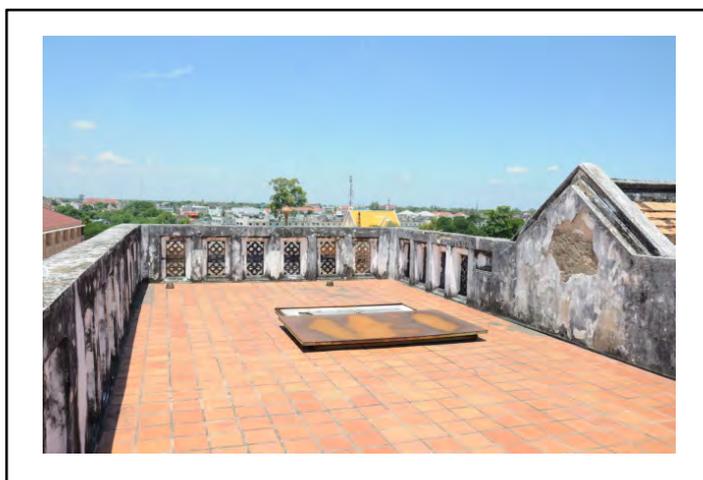

ภาพที่ 36 ผังพื้นที่ชั้น 4 หอพิสัยศีลลักษณะ พระราชวังจันทรถเกษม
ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
(กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 46.

ภาพที่ 37 บันไดไม้ที่ใช้ขึ้นไปสู่ชั้นคาดฟ้า
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

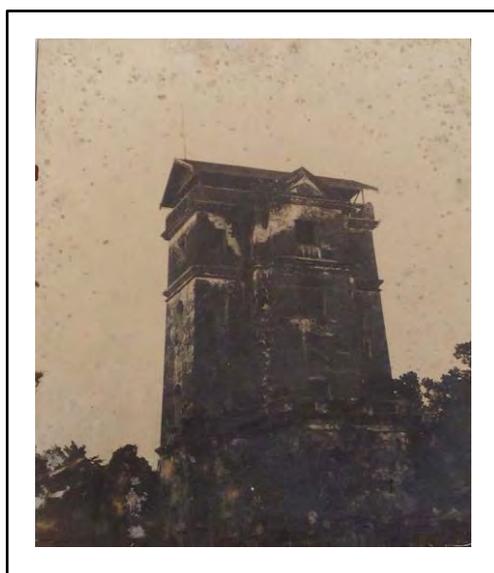
ผังพื้นที่ชั้นดาดฟ้า : มีลักษณะเป็นหลังคาตัด พื้นคอนกรีตปูกระเบื้อง โดยมีราวระเบียงกันตกล้อมที่ราวระเบียงกรุสาย ซึ่งเหมาะแก่การประกอบกิจกรรมอันเป็นความรู้แบบใหม่อย่าง “การดูดาว” ที่เกิดขึ้นในชุมชนชั้นนำสยามหัวสมัยใหม่ (ภาพที่ 38)

ภาพที่ 38 ชั้นดาดฟ้าของอาคารที่เป็นหลังคาตัด

ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

จากหลักฐานภาพเก่าปรากฏให้เห็นหลังคาที่สร้างคลุมดาดฟ้านี้ ซึ่งสาเหตุการสร้างหลังคานี้ อาจเป็นไปได้ว่าสร้างขึ้นเพื่อกันฝนรั่วไหลลงอาคาร แต่อย่างไรก็ตาม หากมีหลังคานี้อยู่บนดาดฟ้าอาคารแบบถาวร จะไม่สามารถประกอบกิจกรรมดูดาวได้ เนื่องจากหลังคาจะบดบังท้องฟ้า ดังนั้นหลังคานี้จึงน่าจะเป็นเพียงการสร้างขึ้นในครั้งหลังเพื่อกันฝนก็เป็นได้ (ภาพที่ 39)

ภาพที่ 39 ภาพถ่ายเก่าแสดงให้เห็นถึงการสร้างหลังคาตั้งอยู่บนชั้นดาดฟ้าของหอพิสัยศีลลักษณ์
ไม่ระบุปีพ.ศ.

ที่มา : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจันทรเกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

และตัวอย่างการสังเกตปรากฏการณ์ทางธรรมชาติของรัชกาลที่ 4 อย่าง “การดูดาว” ที่หอดูดาวแห่งนี้ ดังหลักฐานความว่า

กรุงเก่าฝนตกสามครั้ง...วัน 4 ๖12 5 คำ เวลาอย่าคำมีผีพุ่งไต้ใหญ่โตสีสว่างเหมือนดอกไม้เทียน พุ่งอุตุมาแต่ทิศพายัพแล่นไปทิศอาคเนย์ มีหางยาวไม่มีประกาย ดวงผีพุ่งไต้ขึ้นไปทิศอาคเนย์ก็แตกกระจายเป็นสองดวงสามดวงเลื่อนหายไปบนฟ้า แต่ทางหนั้นจับเมฆเรื่องเห็นอยู่ในตำบลหนึ่ง ยาวสัก 30 องศา พุดด้วยเรื่องฟ้าต้องนับด้วยองศา คือตั้งแต่เห็นสุดฟ้าข้างตะวันตกกับตะวันออกหรือทิศอื่นๆ ที่ตรงกัน แบ่งออก 180 ส่วน ส่วนเหล่านี้เรียกว่าองศา ทางเป็นทางเรื่องอยู่นั้นเห็นอยู่บนฟ้าประมาณ 6 - 7 นาที่หรือประมาณยাত্রานาฬิกาหนึ่งเศษ จึงอันตรธานหายไป คนเป็นอันมากได้ดูได้เห็นพร้อมกัน⁸¹

แสดงให้เห็นถึงการรับรู้ประสบการณ์แบบใหม่ที่นำตื่นตื่นเมื่อได้เห็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อันเป็นกิจกรรมแบบใหม่ของคนชั้นนำสยาม มากไปกว่าการรับรู้ถึงความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติในทางที่ส่งผลเสียแก่มนุษย์

สมชาติ จิงสิริอารักษ์ ซึ่งเป็นผู้ลงมือทำการรังวัดแบบบูรณะอาคารหลังนี้ระหว่างปลายปี พ.ศ.2533 ถึงต้นปี พ.ศ.2534 ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับหอพิสัยศีลลักษณ์ว่า ชั้นดาดฟ้าของอาคารมีลักษณะหลังคาตัดพื้นคอนกรีตมาตั้งแต่แรก จึงเชื่อว่าเป็นอาคารหลังคาตัดหลังแรกที่ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 และสันนิษฐานว่าในบริเวณชั้น 1 ของอาคาร และดาดฟ้าที่ระดับคานเครื่องบนนั้น น่าจะเป็นไวยากรณ์ที่มีมาตั้งแต่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะลักษณะของไวยากรณ์เช่นนี้ไม่เคยปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะในบริเวณชั้น 1 น่าจะเป็นการสร้างขึ้นบนฐานรากเดิมของอาคารตามหลักฐานชั้นต้นที่กล่าวในข้างต้น อีกทั้งลักษณะการใช้ห้องในแต่ละชั้นได้สันนิษฐานว่า น่าจะมีเพียงชั้น 4 เท่านั้นที่ใช้เป็นห้องพระบรรทม และห้องสวดมนต์ของรัชกาลที่ 4 ส่วนห้องในชั้นอื่นๆ ไม่สามารถสันนิษฐานได้ เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐาน⁸²

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมของอาคารหลังนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะที่ตั้งทางกายภาพของอาคารว่าสร้างขึ้นภายในพระราชวังสำหรับเสด็จแปรพระราชฐานนอกหัวเมืองของรัชกาลที่ 4 โดยหอพิสัยศีลลักษณ์เป็นอาคารที่ถูกสร้างขึ้นบนฐานรากอาคารเดิมบนพื้นที่ราบ หอมีความสูง 4 ชั้น โดยด้านบนสุดของหอ เป็นลานดาดฟ้าเปิดโล่ง สามารถมองเห็นได้รอบทิศ ท่าเลที่ตั้งของพระราชวังจันทร์เกษมตั้งอยู่ใกล้ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ติดกับตลาดหัวรอ ซึ่งอาจสัมพันธ์กับการเลือกที่ตั้งของพระราชวังแห่งพระมหาอุปราชาที่ต้องเลือกอยู่ใกล้แม่น้ำ เพื่อคอยเฝ้าระวังข้าศึกโจมตีและสะดวกในเรื่องการสัญจรทางน้ำเป็นหลักในขณะนั้น ซึ่งทัศนวิสัยของการมองเห็นจากชั้นดาดฟ้าของหอพิสัยศีลลักษณ์ อาจมองได้เพียงในระยะมุมกว้างที่จำกัดตามแนวระนาบของที่ตั้ง (ภาพที่ 40 และภาพที่ 41)

⁸¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2, 141 - 142.

⁸² สัมภาษณ์ รองศาสตราจารย์สมชาติ จิงสิริอารักษ์, อาจารย์ประจำภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 17 ตุลาคม 2557.

ภาพที่ 40 ภาพถ่ายมุมสูงที่ถ่ายจากหอพิสัยศาลักษณ์
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

ภาพที่ 41 ภาพถ่ายพาโนรามาที่ถ่ายจากหอพิสัยศาลักษณ์
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2557

หอพิสัยศาลักษณ์เป็นโครงสร้างก่ออิฐถือปูน ผนังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้วยลักษณะของผนังสี่เหลี่ยมผืนผ้าจึงทำให้ข้างสยามน่าจะมีความคุ้นชินกับการออกแบบและก่อสร้าง และค้ำึงถึงประโยชน์ใช้สอยที่นอกเหนือจากการดูดาว ดังเห็นได้จากภายในของหอพิสัยศาลักษณ์ที่ปรากฏฉากกั้นห้อง ช่องเปิดจำนวนมาก และระเบียงขนาดใหญ่ และสันนิษฐานผนังแต่ละชั้นในข้างต้นว่าสามารถใช้ประกอบกิจกรรมใดได้บ้าง โดยแต่ละกิจกรรมนั้นเป็นกิจกรรมที่กระทำได้เพียงคนเดียว ในที่นี้หมายถึงกิจกรรมส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 4 (Private) เช่น ชั้น 3 เป็นห้องทรงพระอักษรที่มีไว้สำหรับให้รัชกาลที่ 4 ทรงใช้คำนวณเหตุการณ์ทางดาราศาสตร์ เป็นต้น

นอกจากนั้นแล้ว วิธีการก่อสร้างหอแห่งนี้ยังมีรูปแบบเดียวกันกับการวิเคราะห์ในเรื่องหอสูงประเภท “หอนาฬิกา” คือ รูปแบบอาคารภายนอกสร้างเลียนแบบงานสถาปัตยกรรมตะวันตก แต่กรรมวิธีการก่อสร้างยังคงใช้วิธีการก่อสร้างแบบสยามโบราณ

ซึ่งวิธีการก่อสร้างดังกล่าวน่าสังเกตด้วยว่าช่างผู้ออกแบบเป็นบุคคลคนเดียวกับผู้ออกแบบหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทิศในย ในพระบรมมหาราชวัง และหอนาฬิกาที่ทิมดาบ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม⁸³ ผู้สันตติในการช่างมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งได้ทรงรับตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมช่างสิบหมู่และช่างศิลาในรัชกาลที่ 4 ต่อจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ โดยงานสถาปัตยกรรมสำคัญที่ทรงสร้าง เช่น พระบรมบรรพตหรือภูเขาทอง พระพุทธปรารค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม⁸⁴ จึงเป็นประโยชน์ที่จะกล่าวถึงบทบาทของกรมขุนราชสีหวิกรมที่มีต่อการออกแบบหอดูดาวไว้ ณ ที่นี้ด้วย

พัสวีสริ เปรมกุลนันท์ ให้ความเห็นเกี่ยวกับกรมขุนราชสีหวิกรมว่า ความสำเร็จจากการออกแบบหอนาฬิกาพระที่นั่งภูวดลทิศในยในพระบรมมหาราชวัง ส่งผลให้กรมขุนราชสีหวิกรมสามารถพัฒนาการออกแบบหอดูดาวสำหรับหอดูดาวในเขตพระราชฐานที่ประทับอื่นอีก⁸⁵

จากหลักฐานเอกสารที่มีค่อนข้างจำกัด จึงทำให้มีข้อสันนิษฐานถึงแนวคิดและวิธีการก่อสร้างหอดูดาวของกรมขุนราชสีหวิกรมหลายประการ เช่น โชติ กัลยาณมิตร (2523 - 2525) กล่าวไว้ว่า กรมขุนราชสีหวิกรมอาจได้รับการศึกษาจากสถาปนิกชาวตะวันตกที่เข้ามาก่อสร้างอาคารแบบตะวันตกในสยามขณะนั้น⁸⁶ แต่อย่างไรก็ตามยังไม่ปรากฏหลักฐานโดยตรงว่า กรมขุนราชสีหวิกรมทรงเคยพบปะแลกเปลี่ยนประสบการณ์ความรู้ทางการช่างกับช่างหรือสถาปนิกชาวตะวันตกแต่อย่างใด⁸⁷

โชติ กัลยาณมิตร (2525) ยังให้ความเห็นต่อไปอีกว่า หากมีช่างชาวตะวันตกเข้ามาประกอบอาชีพจริง แต่อาจไม่ได้มีการบันทึกไว้เป็นหลักฐาน หรือในอีกทางหนึ่ง การที่รัชกาลที่ 4 ทรง

---

⁸³ ตามพระราชประวัตินั้น ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ 21 ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาेमใหญ่ ธิดาพระยาพจนานิมล (ทองอยู่) หรือพระวันรัต ประสูติในรัชกาลที่ 2 เมื่อวันพุธ เดือน 4 แรม 10 ค่ำ ปีชวด พ.ศ.2359 ก่อนพระราชบิดาจะเสด็จขึ้นเถลิงราชสมบัติ แล้วทรงดำรงฐานันดรศักดิ์ตามประเพณี เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าชุมสาย ในรัชกาลที่ 3 ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนราชสีหวิกรม เมื่อปีเถาะ พ.ศ.2410 โปรดให้กำกับกรมช่างศิลาและกรมช่างสิบหมู่ และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 4 เมื่อวันศุกร์ เดือน 11 ขึ้น 9 ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ.2411 ใน สุขุม และ เมทิง ชุมสาย ณ อยุธยา, **วังท่าพระ และเรื่องพิศดารบางเรื่องเกี่ยวกับกรมขุนราชสีหวิกรม และหม่อมเจ้าในกรมบางองค์** (พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์, 2514. จัดทำขึ้นเพื่อแจกญาติมิตรและผู้รักเคารพ), 15.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, 16.

⁸⁵ อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับชีวประวัติและผลงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรมได้ ใน พัสวีสริ เปรมกุลนันท์, **พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม กับงานช่างหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4** (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555), 19.

⁸⁶ โชติ กัลยาณมิตร, “นายช่างเอกในรอบ 200 ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” **วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร** 4 - 5, ฉบับพิเศษ (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525): 50.

⁸⁷ โชติ กัลยาณมิตร, “อิทธิพลสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,” **หน้าจั่ว**, ฉบับพิเศษ (2525): 59.

ส่งช่างสยามไปดูแบบการก่อสร้างอาคารรูปแบบตะวันตกในประเทศอาณานิคมของตะวันตก เช่น สิงคโปร์ น่าจะเป็นผลทำให้ช่างชาวสยามได้เห็นสถานที่จริง และดูแบบอย่างเพื่อนำมาสร้างในสยามก็เป็นได้ (แต่อย่างไรก็ตาม ยังคงให้น้ำหนักกับการศึกษาจากช่างชาวตะวันตก เพราะเชื่อว่าหากกรมขุนราชสีหวิกรมได้รับการฝึกฝนมาจากช่างชาวตะวันตก พระองค์ก็จะทรงพระปรีชาสามารถในการสร้างหอสูงได้หลายชั้น)⁸⁸ ส่วน สมชาติ จिंगสิริอาร์ักษ์ (2553) กล่าวว่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังไม่มีการเรียนวิชาการก่อสร้างหรือการออกแบบ ดังนั้นความรู้ในการออกแบบและการก่อสร้างย่อมต้องมาจากการฝึกปฏิบัติจริง ซึ่งผู้มีความรู้ความสามารถในด้านการช่างสมัยนั้น คือ พระ เจ้านาย และขุนนางในกรมต่างๆ ที่มีหน้าที่หลักในการซ่อมสร้างอาคาร อีกทั้งไม่ปรากฏบันทึกว่าช่างสยามไปเรียนรู้ลักษณะรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกมาจากที่ใด มีเพียงการสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการเรียนรู้ด้วยตนเองจากการดูรูปภาพ หรือฟังจากคำบอกเล่าของผู้ที่เคยเดินทางไปต่างประเทศมา⁸⁹

และจากหลักฐานภาพถ่ายเก่าที่กรมขุนราชสีหวิกรมทรงประทับยืนถือวงเวียนไว้ในมือ (ภาพที่ 42) แสดงให้เห็นว่าทรงรู้จักวิธีการใช้อุปกรณ์แบบตะวันตกอย่างที่ไม่เคยปรากฏในสยามมาก่อน⁹⁰ และแสดงให้เห็นว่าตนมีบทบาทและหน้าที่เป็น “ผู้ออกแบบ” ตามธรรมเนียมตะวันตก และการใช้อุปกรณ์อย่างวงเวียน น่าจะช่วยในเรื่องการเขียนแบบให้ดีขึ้น

ภาพที่ 42 พระรูปกรมขุนราชสีหวิกรม

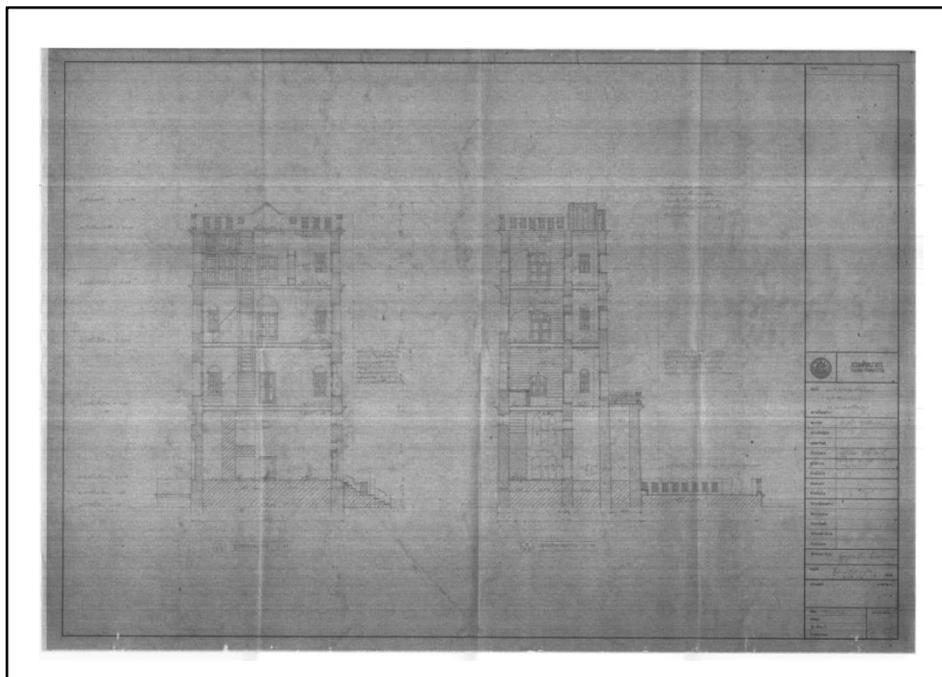
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.001 หวญ.4-1

⁸⁸ โชติ กัลยาณมิตร, “อิทธิพลสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้าจั่ว, ฉบับพิเศษ (2525): 59.

⁸⁹ สมชาติ จिंगสิริอาร์ักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480, 31.

⁹⁰ โชติ กัลยาณมิตร, “อิทธิพลสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้าจั่ว, ฉบับพิเศษ (2525): 60.

จึงอาจกล่าวได้ว่า การสร้างหอพิสัยศัลลักษณ์ที่บนฐานอาคารเดิมเป็นผลมาจากความสามารถของช่างที่มีความคุ้นเคยกับการสร้างอาคารผังสี่เหลี่ยมได้สูงมากกว่า 2 ชั้นขึ้นไป แต่เมื่อสร้างผังกลมกลับมีขีดจำกัดและเทคนิคในการก่อสร้างอาคาร เนื่องจากไม่มีองค์ความรู้ทางสถาปัตยกรรมรูปแบบตะวันตกที่ถูกต้อง จึงไม่สามารถสร้างอาคารในรูปแบบผังกลมได้สูงมาก เทียบเท่ากับอาคารในรูปแบบผังสี่เหลี่ยม⁹¹

ภาพที่ 43 รูปด้านหอพิสัยศัลลักษณ์ พระราชวังจันทร์เกษม
ที่มา : ได้รับความอนุเคราะห์จากรองศาสตราจารย์สมชาติ จิงสิริอารักษ์ อาจารย์ประจำภาควิชา
ศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

⁹¹ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าแม้จะปรากฏการสร้างงานสถาปัตยกรรมประเภทศาสนสถานมาตั้งแต่ในอดีตแล้วก็ตาม แต่ด้วยเทคนิคการก่อสร้างและองค์ความรู้ในเชิงช่างเป็นคนละประเภทกับการก่อสร้างหอสูงในรูปผังกลม เนื่องจากงานสถาปัตยกรรมประเภทศาสนสถาน เช่น เจดีย์กลม จะมีฐานรากรูปกากบาทเป็นแกนอาคารและก่อที่บตันทั้งองค์ ทำให้ไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ภายในได้

3.1.2 หอขั้วवालเวียงชัย พระนครคีรี (ภาพที่ 44 และภาพที่ 45)

ประวัติความเป็นมา

จากการเสด็จประพาสเพชรบุรีครั้งแรกในปี พ.ศ.2401 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงเสด็จประพาสเขามหาสมณเป็นที่แรก และทรงโปรดที่แห่งนี้ จึงเป็นเหตุให้ทรงมีพระราชดำริสร้างพระราชวังบนเขามหาสมณนี้ เพื่อเป็นที่ประทับสำหรับเสด็จประพาสนอกเมือง⁹²

หลักฐาน พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้บันทึกการพระราชทานชื่อพระราชวังที่เมืองเพชรบุรี พระราชทานนามว่า “พระนครคีรี” และรายชื่อของผู้มีส่วนร่วมในการก่อสร้างพระนครคีรี เมืองเพชรบุรีไว้ดังนี้

เมื่อปีมะแม เอกศก ที่เมืองเพชรบุรีนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม พระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์⁹³ ปลัดเป็นนายงาน ทำวังขึ้นที่เขามหาสมณะแห่ง 1 เขามหาสมณะนั้นเปลี่ยนชื่อว่าเขามหาสวรรค์ ที่เขามหาสวรรค์นั้นมี 3 ยอด⁹⁴ ให้ชื่อว่าพระนครคีรียอด 1 มีพระที่นั่ง ที่ประทับและตึกประเทียบป้อมศาลามีประตูกำแพงวัง ให้ชื่อประตุนารีประเวศ 1 ชื่อประตูวิเศษราชกิจ 1 ชื่อประตูราชฤทธิแรงปราบ 1 ชื่อประตูอนุภาพเจริญ 1 ชื่อประตูดำเนินทางสวรรค์ 1 ชื่อประตูจันทร์แจ่มจรัส 1 ชื่อประตูสุรย์แจ่มจรัส 1 พระที่นั่งเพ็ชรภูมิไพโรจน์ 1 พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์ 1 พระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาท 1 พระที่นั่งราชธรรมสภา 1 ตำนกสถนฐานคารสถาน 1 หอพิฆานเพ็ชรเมศวรร 1 หอพระจตุเวทประดิษฐพจน์ 1 ซุ้มตะเกียงชื่อหอขั้วवालเวียงไชย 1 แล้วให้สร้างป้อมขึ้น 5 ป้อม⁹⁵

อีกทั้งภายนอกพระราชวังมีป้อมตั้งตามไหล่เขา 5 ป้อม ได้แก่ ป้อมธรรฐป้อมปก ป้อมวิรุฬหกบริรักษ์ ป้อมวิรุฬหกษป้อมกัน ป้อมเวสสุวรรณรักษา และป้อมวัชรินทราภิบาล⁹⁶

⁹² อ่านเพิ่มเติมใน เบนจวรรณ ทศนสีลพร, “การออกแบบพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543), 175 - 176.

⁹³ เดิมเป็นจมีนราชามาตย์ (ท้วม) ซึ่งเคยไปประเทศยุโรปกับราชทูตที่ไปเมืองอังกฤษ เลื่อนเป็นพระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ ตำแหน่งปลัดเมืองเพชรบุรี เป็นนายงานก่อสร้างพระนครคีรี ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง, 440.

⁹⁴ ยอดเหนือโปรดให้สร้างพระเจดีย์วิหาร ยอดกลางมีพระเจดีย์อยู่แต่เดิม โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์ ยอดข้างใต้นั้นโปรดให้สร้างพระราชวัง ใน เรื่องเดียวกัน, 440 - 442.

⁹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2, 208 - 209.

⁹⁶ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง, 440 - 442.

ภาพที่ 44 ตำแหน่งที่ตั้งของหอซัवालเวียงชัย ในพระนครคีรี (เขาวัง) จ.เพชรบุรี
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.กสท.1.22/2

ภาพที่ 45 ภาพถ่ายเก่าพระนครคีรี แสดงให้เห็นถึงตำแหน่งที่ตั้งของหอซัवालเวียงชัย
ที่อยู่บนยอดเขา
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ NAT - P005160.jpg

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมหอซัवालเวียงชัย พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี

กล่าวถึงซุ้มตะเกียงซ้อหอซัवालเวียงชัย สร้างขึ้นเพื่อเป็นหอดูดาวและประภาคาร เป็นอาคารที่สร้างเลียนแบบอาคารแบบคลาสสิกแบบฝรั่งเศส สมชาติ จึงสิริอารักษ์ กล่าวว่ามึลักษณะคล้ายโบสถ์เทมปิเอ็ตโต (Tempietto) ของสถาปนิกบรามานเต (Bramante) ในสมัยศตวรรษที่ 16⁹⁷ อาคารตั้งอยู่ด้านหน้าทางทิศตะวันออกของพระที่นั่งราชธรรมสภาในแนวแกนเดียวกัน และทางด้านหน้าของอาคาร ยังมีเสาธงสูงไว้สำหรับชักธงมหาราช อันเป็นธงประจำพระองค์ที่จะชักขึ้นเมื่อเสด็จมาประทับที่พระนครคีรี⁹⁸

หอซัवालเวียงชัย (ภาพที่ 46 - ภาพที่ 54) มีลักษณะอาคารเป็นหอในฝรั่งเศส สูง 2 ชั้น

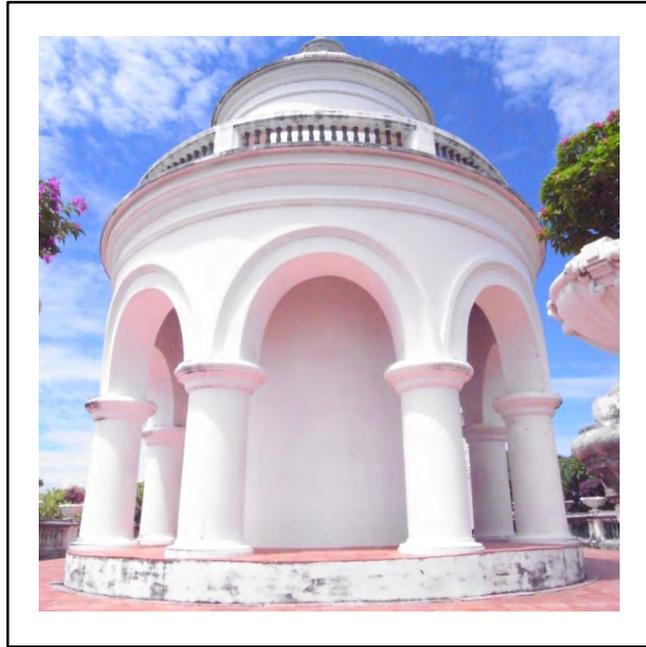
ชั้นที่ 1 : เป็นอาคารในฝรั่งเศส 2 วงซ้อนกัน วงนอกเป็นระเบียงกลมล้อมรอบอาคาร โดยระเบียงที่ล้อมสร้างเป็นวงโค้งครึ่งวงกลม 8 วงที่มีผนังรองรับพื้นระเบียงของชั้นที่ 2 ส่วนวงในเป็นห้องกลม ด้านในก่อกำแพงสร้างเป็นบันไดเวียนสำหรับขึ้น-ลงอาคาร ราวจับบันไดทำด้วยเหล็กเส้นกลม

ชั้นที่ 2 : เป็นอาคารในฝรั่งเศส วงในกำแพงเจาะช่องเปิดเป็นวงโค้ง 4 วง เปิดออกไปภายนอกที่เป็นระเบียงทางเดินกลมล้อมรอบ มีผนังกระเบื้องกันตอกอยู่รอบนอก

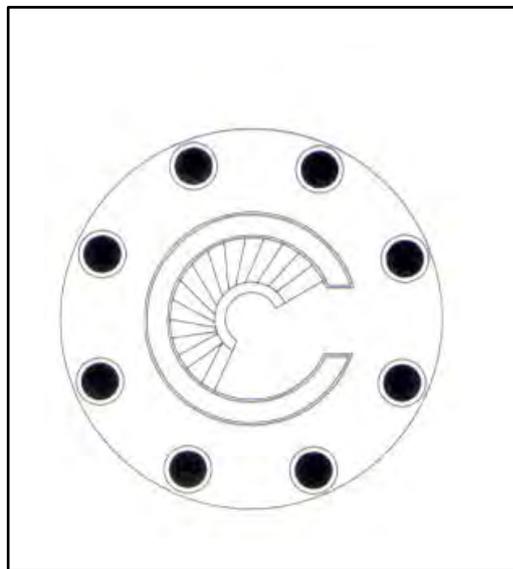
---

⁹⁷ สมชาติ จึงสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480, 53 - 55.

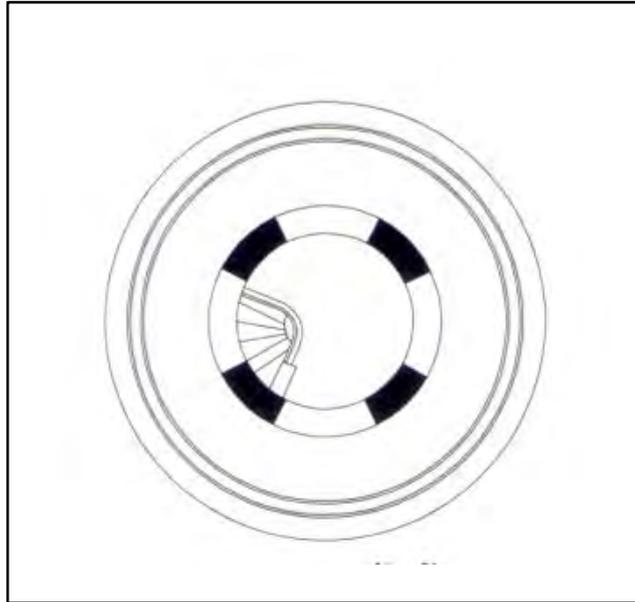
⁹⁸ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชดำรัสให้ทำเสาธงขึ้นทั้งในวังหลวงและวังหน้า โดยเสาธงวังหลวงให้ชักธงตราพระมหามงกุฎ และเสาธงวังหน้าให้ชักธงจุฬามณี คนทั้งหลายก็เข้าใจกันว่าเสาชักธงนั้นเป็นเครื่องหมายพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลต่างประเทศ มีกงสุลนานาประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ และได้ตั้งเสาชักธงชาติของตนขึ้นตามสถานกงสุล คนทั้งหลายที่ไม่รู้ประเพณีฝรั่งก็พากันตกใจโงะกันว่าพวกกงสุลจะเข้ามาตั้งแข่งพระราชานูภาพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริให้เจ้านายต่างกรมและขุนนางผู้ใหญ่ทำเสาธงข้างขึ้นตามวังและที่บ้าน เพื่อให้คนทั้งหลายหายตกใจ ใน สมเด็จพระบรมราชาธิราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: หอสมุดกลาง 09, 2513), 307 - 308.

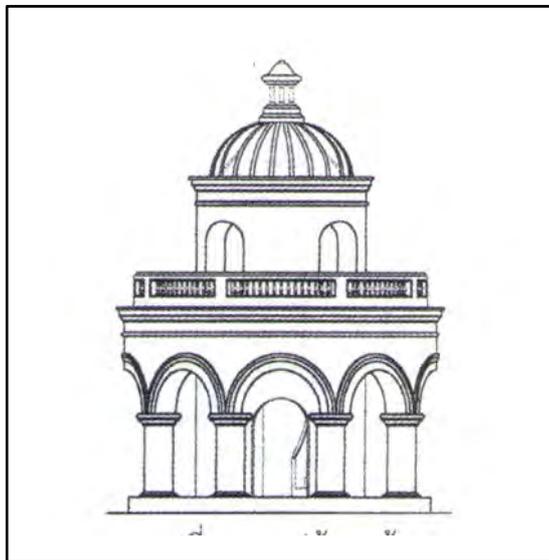
ภาพที่ 46 หอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี ที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2557

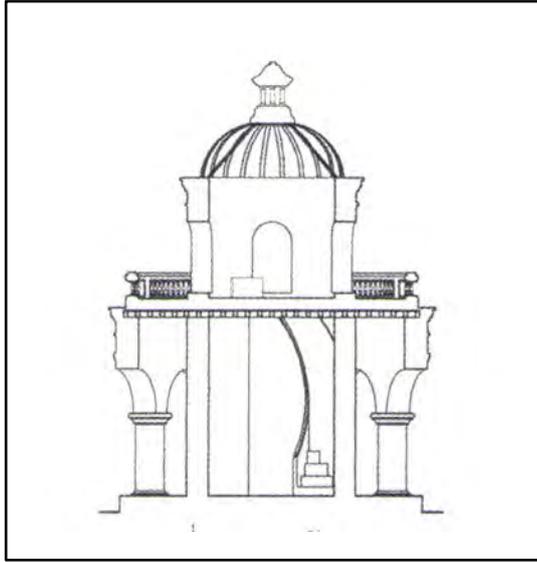
ภาพที่ 47 ผังพื้นที่ 1 หอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี
ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
(กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 54.

ภาพที่ 48 ผังพื้นที่ชั้นที่ 2 หอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี
 ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
 (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 54.

ภาพที่ 49 รูปด้านหน้าหอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี
 ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
 (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 54.

ภาพที่ 50 รูปตัดขวางหอชัชวาลเวียงชัย พระนครคีรี
 ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480
 (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 54.

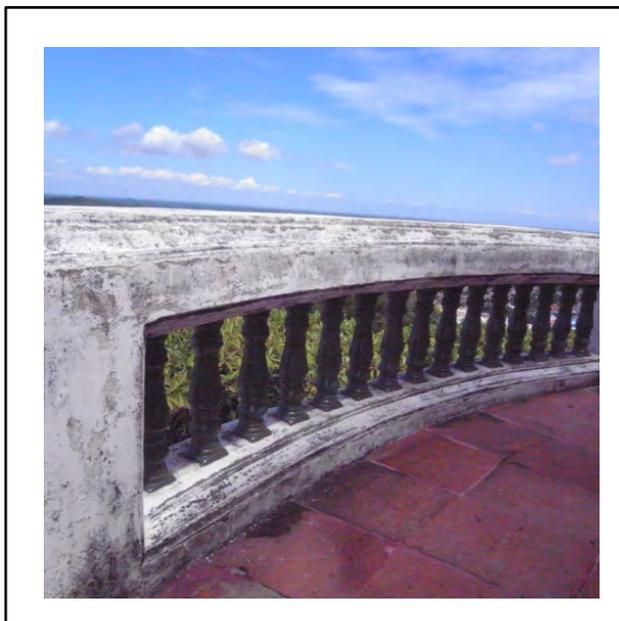
ภาพที่ 51 ทางขึ้น - ลงหอชัชวาลเวียงชัย
 ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2557

ภาพที่ 52 บันไดเวียนและผนังกันตกของหอชัชวาลเวียงชัย
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2557

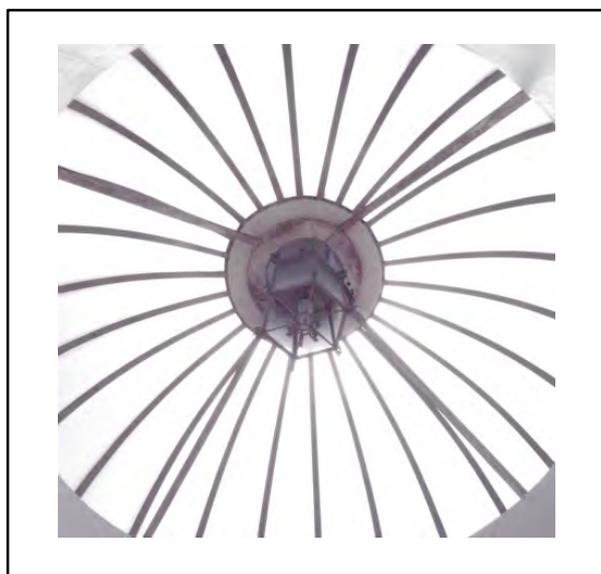
ภาพที่ 53 โครงสร้างไม้รับพื้นบริเวณชั้น 2 ของอาคาร
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2557

ภาพที่ 54 ระเบียงและพนักกระเบียงกันตกของหอชัชวาลเวียงชัย
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2557

เบญจวรรณ ทศนสีลพร กล่าวถึงในส่วนของหลังคาอาคารว่า มีลักษณะเป็นรูปโดมมุงด้วยกระจกแผ่นเล็กๆ เรียงซ้อนกันในรอบเหล็กเส้นแบน เหนือยอดโดมทำซุ้มขนาดเล็กก่ออิฐฉาบปูนวางบนคานรูปวงแหวน และมีการค้ำยันยึดกับขอบผนังห้องกลมด้วยเหล็กเส้นแบนในแนวทแยง 4 ทิศ ตัวซุ้มเล็กนี้เจาะช่องเปิดขนาดเล็ก ลักษณะโดยรวมของยอดโดมคล้ายกับซุ้มตะเกียงที่ใช้จุดประทีปตามทางเดิน ต่างกันตรงที่มีการทำเสากลมคล้ายเสาหอนขนาดเล็กโดยรอบเพิ่มขึ้น⁹⁹ (ภาพที่ 55)

⁹⁹ เบญจวรรณ ทศนสีลพร, “การออกแบบพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี”, 328 - 329.

ภาพที่ 55 หลังคาโดมมุงกระจกหอซัवालเวียงชัย
ที่มา: จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2557

ตัวอย่างการประสบการณ์การดูดาวของรัชกาลที่ 4 ณ หอดูดาวแห่งนี้ ปรากฏในหลักฐานจดหมายเหตุหมอบรัดเลความว่า “12 พฤศจิกายน พ.ศ.2404 ปีระกา จ.ศ.1223 ดาวพระพุธเข้าดวงพระอาทิตย์¹⁰⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรที่เขาวังเมืองเพชรบุรี”¹⁰¹

หอซัवालเวียงชัย แม้จะเป็นหอที่มีความสูงเพียงแค่ 2 ชั้น แต่ระดับการมองไปด้านหน้ากลับสามารถมองเห็นได้รอบทิศในมุมระยะที่กว้างและไกล หรืออาจกล่าวได้ว่า “มองได้ไกลสุดลูกลูกตา” และยังสามารถทอดสายตาจากจุดหนึ่งไปยังอีกจุดหนึ่งได้เป็นอย่างดี แต่ในขณะเดียวกัน หากมองในมุมเงยจากระดับพื้นดินไปยังหอซัवालเวียงชัย จะไม่รู้สึกว่าอาคารมีความสูงมากไปกว่าอาคารหลังอื่นๆ ที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกัน ทำให้สามารถมองเห็นได้จากมุมสูง (bird eye’s view) ไล่ลงตามระดับลาดชันของภูเขา แสดงให้เห็นว่า การเลือกพื้นที่ตั้งของอาคารย่อมมีความสัมพันธ์ไปกับการสร้างอาคารขึ้นตามประโยชน์ใช้สอยที่เหมาะสม ซึ่งการเลือกตำแหน่งที่ตั้งที่ดีที่สุดเพื่อสร้างหอซัवालเวียงชัย อาจกล่าวได้ว่าเป็นอาคารที่มีความสำคัญแก่พระนครคีรีเป็นอย่างมาก เพราะพระราชวังพระนครคีรีเปรียบเสมือนตัวแทนในความพยายามสร้างพระราชวังตากอากาศนอกเมืองพระนครตามรูปแบบ

¹⁰⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2, 214 - 215.

¹⁰¹ ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 12 เรื่องจดหมายเหตุของราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ และจดหมายเหตุของหมอบรัดเล ในรัชกาลที่ 4 ที่ 5, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2462. พิมพ์ในงานศพ แจงแหวีรัชเวชกิจ ปีมะแม 2462), 50.

สถาปัตยกรรมตะวันตกเป็นแห่งแรกในสยาม หอชัชวาลเวียงชัยนอกจากจะมีรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกแล้วนั้น การใช้สอยภายในอาคารยังเป็นการสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองกิจกรรมรูปแบบใหม่ที่จะส่งผลให้เกิดความรู้แบบใหม่ๆ ขึ้นในหมู่ชนชั้นนำสยามอีกด้วย

ดังที่กล่าวในข้างต้นเกี่ยวกับขีดความสามารถในการสร้างหอสูงรูปแบบผังกลมของช่างสยามนั้น หอดูดาวชัชวาลเวียงชัยถือเป็นรูปแบบหอดูดาวอีกประเภทหนึ่งที่น่าจะมีความคล้ายคลึงกันกับหอดูดาวในรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกมากกว่าหอดูดาวพิสัยศีลลักษณ์ แต่ด้วยขีดจำกัดทางเทคโนโลยีและความเข้าใจของช่างสยามในการออกแบบ ทำให้ไม่สามารถสร้างหอสูงในรูปแบบผังกลมได้มากเกินไปกว่า 2 ชั้น การเลือกทำเลที่ตั้งทางกายภาพบนภูเขาจึงน่าจะเป็นตัวตอบคำถามการสร้างหอดูดาวแห่งนี้ได้ดี เพราะการสร้างบนภูเขาไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงการสร้างอาคารที่สูงมาก เนื่องจากมีการเลือกทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมสำหรับอาคารหลังนี้แล้ว

จากกรณีศึกษาหอดูดาวทั้ง 2 แห่ง แสดงให้เห็นถึงมูลเหตุการเกิดขึ้นของหอดูดาวในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ว่า การสร้างงานสถาปัตยกรรม “หอดูดาว” เป็นหนึ่งในกระบวนการเลือกรับอิทธิพลจากตะวันตกโดยทำให้เข้ากับระบบความเชื่อและความคิดของสังคมสยาม เพราะความเชื่อในระบบแบบจารีตสมัยรัชกาลที่ 4 ยังคงปรากฏเป็นพื้นฐานทางความคิด งานสถาปัตยกรรมหอดูดาวจึงเปรียบเสมือนเครื่องมือหรือสถานที่ที่พิสูจน์พระปรีชาสามารถของรัชกาลที่ 4 ในการเลือกใช้ชุดความรู้ทางดาราศาสตร์แบบตะวันตกมาผสมกับชุดความรู้ทางโหราศาสตร์ของสยาม หากมองว่างานสถาปัตยกรรมหอดูดาวเปรียบเหมือน “สิ่งทันสมัย” เช่นเดียวกับอุปกรณ์ทางดาราศาสตร์ที่พระองค์ทรงครอบครองแล้ว การสร้างหอดูดาวทั้ง 2 กรณีนี้ จึงเป็น “ความทันสมัย” ในแบบเฉพาะของสยามที่รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชดำริให้สร้างขึ้นเช่นกัน

บทที่ 4 อาคารสูงกับการพาณิชย์กรรม

จากบทที่ผ่านมาเกี่ยวกับหอนาฬิกาและหอคูดาว ได้เห็นแล้วว่าสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ ทั้ง 2 ประเภท ได้กลายเป็นเครื่องมือในการสร้างภาพลักษณ์และแสดงออกถึงความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำสยาม ในบทนี้จะได้ศึกษาต่อไปอีกว่า นัยความหมายเช่นนี้เกิดขึ้นกับอาคารสูงยุคแรกด้วยหรือไม่ เพื่อแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่มีผลต่อการสร้างงานสถาปัตยกรรมอย่าง “อาคารสูง” สมควรกล่าวถึงกระบวนการ “ตัดถนน” เสียก่อน เนื่องจากเป็นสาธารณูปการสำคัญที่นำไปสู่การสร้างตึกแถวริมถนนในย่านการค้าของกรุงเทพฯ ซึ่งวิวัฒนาการของการก่อสร้างตึกแถว จะเริ่มจากการสร้างตึกแถวอาคารชั้นเดียว จนพัฒนาไปสู่การสร้างอาคารสูง 7 - 9 ชั้น ดังที่จะได้เห็นต่อไปนี้

1. การตัดถนนแรกเริ่มในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5

พีรศรี โปวาทอง ได้กล่าวในบทความ “ถนนราชดำเนิน : ประวัติการก่อสร้าง” ไว้ว่า เมื่อสยามกำลังก้าวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ที่มีความศิวิไลซ์ตามมาตรฐานตะวันตกเป็นเกณฑ์ชี้วัดแห่งความเจริญ ถนนก็ย่อมเป็นองค์ประกอบสำคัญขององค์ประกอบหนึ่งในการสร้างเสริมภาพลักษณ์แห่งความศิวิไลซ์ อย่างไรก็ตาม ถนนยังเป็นเครื่องมือสำคัญที่ชนชั้นนำสยามใช้กระตุ้นระบบเศรษฐกิจเมืองให้เจริญเติบโต พร้อมๆกับการเสริมสร้างฐานะทางเศรษฐกิจของตน ด้วยการลงทุนทางอสังหาริมทรัพย์อย่างเป็นระบบ คู่ขนานไปกับการตัดถนนต่างๆ ในพระนคร¹

ณัฐวุฒิ ปรียานิตย์ แสดงข้อคิดเห็นในบทความ “การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม” ว่า ถนนมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อความเป็นชุมชนเมือง เพราะถนนไม่เพียงแต่เป็นเส้นทางสัญจร แต่ยังเป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นการค้าขาย การพบปะ การสนทนา การเคลื่อนไหวทางการเมือง เป็นทางเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ ภายในเมือง ทำหน้าที่เป็นสื่อในการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คน และทรัพยากรจากจุดหนึ่งไปอีกจุดหนึ่ง เป็นตัวนำในการพัฒนาพื้นที่ที่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์แบบเมืองและขยายเขตเนื้อเมืองออกไป และที่สำคัญ ถนนยังเป็นโครงสร้างทางกายภาพที่จำเป็นอย่างยิ่งยวดต่อการดำรงอยู่ของเมืองอีกด้วย²

---

¹ พีรศรี โปวาทอง, “ถนนราชดำเนิน : ประวัติการก่อสร้าง,” เมืองโบราณ 33, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2550): 33.

² ณัฐวุฒิ ปรียานิตย์, “การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม” ใน วารสารหน้าจั่ว : ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสิ่งแวดล้อม 28(กันยายน 2556 - สิงหาคม 2557), 347.

หรือข้อคิดเห็นของ วีระยุทธ ปีสาลี ใน กรุงเทพฯยามราตรี ว่า ถนนได้รับการให้คุณค่า และความหมายแตกต่างกันไปตามสำนักของแต่ละชนชั้น ซึ่งนำไปสู่วิธีการใช้ถนนที่ต่างกัน โดยใน สำนักของคนชั้นสูง ช่างถนนเป็นพื้นที่ของคนชั้นต่ำที่ไม่ควรเข้าไปเกะกะก่กั่ว อะไรก็ตามที่อยู่ข้างถนน ถือเป็นสิ่งน่ารังเกียจ แต่ในขณะเดียวกัน ถนนก็เป็นพื้นที่ที่คนชั้นสูงสามารถใช้เพื่อแสดงความเหนือกว่า ไม่ว่าจะเป็นการอำนาจ สถานะ และความมั่งคั่งให้คนระดับต่ำกว่าได้เห็น เช่น การชักรถกินลม เล่นยานราชวงศ์ของกลุ่มคนชั้นสูงและคนชั้นกลางทั้งคู่เก่าและรุ่นใหม่ ภายหลังจากชมภาพยนตร์จบ และจะไปรับประทานอาหารหรือไอศกรีมต่อ เป็นต้น³ ส่วนสำนักของคนชั้นกลาง ถนนมีหน้าที่เป็น ทางสัญจรไปกลับระหว่างบ้าน ที่ทำงาน และสถานที่พักผ่อนหย่อนใจของเมือง แต่หากเป็นคนชั้น กลางระดับสูงที่ร่ำรวย ก็มักเลียนแบบวิถีชีวิตของคนชั้นสูง และสำหรับคนชั้นกลาง ถนนกลายเป็นสิ่งที่ สำคัญมาก เพราะเป็นทั้งเส้นทางสัญจร พื้นที่ทำมาหากิน ตลอดจนที่พักอาศัยสำหรับคนไร้บ้าน ดังนั้น ถนนจึงเป็นพื้นที่ที่เกิดการปะทะกันระหว่างวัฒนธรรมต่างชนชั้น⁴

นอกจากนี้การตัดถนนยังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม อันมีผล ต่อวิถีชีวิตของชาวสยามในพระนคร เนื่องจากการต้องย้ายถิ่นฐานจากเรือนแพบนน้ำมาสู่การสร้างที่อยู่อาศัยบนบก เป็นขั้นตอนหนึ่งของการเปลี่ยนโฉมหน้าจากสังคมเดิมมาสู่สังคมแบบ “ศิวิไลซ์” ซึ่งมี เพียงสร้างผลกระทบต่อวิถีชีวิต หากยังส่งผลกระทบต่อมนต์ชีพของชาวสยามในพระนครอย่างลึกซึ้ง อีกด้วย

การตัดถนนในกรุงเทพฯ เริ่มต้นขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ตามพระบรมราชาธิบายของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถนนสร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องประดับสำหรับพระราชวัง และแสดงถึงความภาคภูมิใจของบ้านเมือง โดยถนนที่ถูกตัดขึ้นใหม่ในระยะนี้ต้องเป็นไปตามธรรมเนียม ของการตั้งพระราชวังด้วยจุดประสงค์ 3 ประการ ได้แก่ ประการแรก ถนนเป็นที่แบ่งเขตพระราชวัง ให้ห่างจากบ้านเรือนราษฎร และในกรณีเกิดเพลิงไหม้ ถนนก็จะช่วยป้องกันไม่ให้เพลิงไหม้ลามมาถึง พระราชวังได้ ประการที่สอง ถนนสามารถใช้เป็นทางป้องกันหากข้าศึกจะเข้าปล้นโจมตีพระราชวัง และประการที่สาม ถนนเป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีสำหรับพระมหากษัตริย์ทั้งในทาง ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนเป็นสถานที่สำหรับการประกอบกิจกรรมต่างๆ อาทิ การ ฝึกหัดทหาร, การจัดแสดงมหรสพ ฯลฯ⁵ (ภาพที่ 56)

ถนนที่สร้างล้อมรอบพระราชวังเหล่านี้ ปูพื้นด้วยอิฐรูแผ่นใหญ่ ทำให้ถนนเป็นพื้นผิว ขรุขระ⁶ ดังนั้นเมื่อมีกระบวนแห่ตามพิธีทางศาสนา เช่น แห่เลียบเมือง แห่พระศพ เป็นต้น จึงต้อง

³ วีระยุทธ ปีสาลี, กรุงเทพฯยามราตรี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 30.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 176 - 177.

⁵ “เรื่องถนนใหญ่ที่ท้องสนามหน้าพระบรมมหาราชวัง”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 121, หอสมุดแห่งชาติ.

⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ส.ธิตี บุณนาค, ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 เมษายน 2522), 146.

เกณฑ์ไพร่หาทรายมากลี่ยถนน โดยที่ไพร่จะเสียเงินเป็นค่าซื้อทราย และค่ากลี่ยทรายให้กับเจ้าขุนมูลนายที่ตนสังกัด จากนั้นเจ้าขุนมูลนายจะส่งเงินต่อไปให้กับเจ้าพนักงานของรัฐอีกทอดหนึ่ง⁷

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการตัดถนนขึ้นเป็นสายแรกชื่อว่า “ถนนตรง” เนื่องจากชาวตะวันตกได้เข้าซื้อที่ดินขอร้องให้มีการตัดถนน⁸ และในเวลาต่อมา พระองค์ก็ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการตัดถนนสายสำคัญขึ้นอีกสายหนึ่ง โดยทรงมีพระราชดำริว่า สร้างถนนเส้นนี้เพื่อให้บ้านเมืองมีความงดงามและเป็นที่ยอมรับตามากยิ่งขึ้น ทั้งยังจะได้ไม่เป็นที่ขายหน้าแก่ชาวตะวันตก⁹

แต่อย่างไรก็ตาม ถนนที่ตัดขึ้นใหม่นั้น ตัดขึ้นในย่านที่พักอาศัยของชาวต่างชาติ ซึ่งอยู่ห่างไกลจากพระบรมมหาราชวัง พระองค์จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนขึ้นอีก 3 สาย ได้แก่ ตัดถนนเจริญกรุงตอนใน¹⁰ ถนนบำรุงเมือง¹¹ และถนนเฟื่องนคร¹² โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวขึ้นตลอดทั้ง 2 ฟากถนน เพื่อให้มีราษฎรมาเช่า¹³ โดยตึกแถวเหล่านี้ได้ถ่ายแบบมาจากตึกแถวที่เมืองสิงคโปร์ เมื่อครั้งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ไปตรวจงานราชการที่เมืองสิงคโปร์ และได้้นำแบบอย่างการสร้างตึกแถวเข้ามาด้วย¹⁴ (ภาพที่ 56 - ภาพที่ 58)

⁷ “เรื่องการพระศพ เกณฑ์ไพร่ขนทรายกลี่ยถนน”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, รัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 328, หอสมุดแห่งชาติ.

⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่ม 1 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), 184 - 185.

⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), 6 - 7.

¹⁰ ตั้งแต่มุมพระบรมมหาราชวังที่หน้าวัดพระเชตุพนมาจนถึงสะพานเหล็กริมวังเจ้าเขมรเชื่อมต่อกับถนนเจริญกรุง (ตอนนอก) โดยให้เจ้าพระยายมราช (ครุฑ) และพระพรหมบริรักษ์เป็นแม่กอง ถนนกว้าง 4 วา ยาว 25 เส้นเศษ มีทอริมถนนและขอบถนน ใน เรื่องเดียวกัน, 29 - 30.

¹¹ ตั้งแต่ป้อมสัญญาณใจวิงไปจนถึงประตูสำราญราษฎร์ออกวัดสระเกษ มีขนาดยาว 29 เส้น 14 วา 3 คอก กว้าง 3 วา มีถนนก่ออิฐกันข้าง มีทอ ใน เรื่องเดียวกัน, 47 - 48.

¹² ตั้งแต่กำแพงพระนครด้านทิศใต้ที่มุมวังกรมหลวงเทเวศร์วชิรธรรมมาจนถึงกำแพงพระนครด้านทิศตะวันออกวัดบวรนิเวศ มีขนาดยาว 50 เส้น กว้าง 10 คอก ใน เรื่องเดียวกัน, 48.

¹³ เรื่องเดียวกัน, 29 - 30.

¹⁴ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สารานุกรมสมเด็จ เล่ม 22 (พระนคร : กรมศิลปากร, 2499), 73 - 74.

เมื่อสร้างตึกแถวเสร็จ รัชกาลที่ 4 ทรงได้พระราชทานตึกแถวแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาทุกพระองค์ ดังพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ “และมีอสังหาริมทรัพย์ได้พระราชทาน 2 แห่ง คือตึกแถวที่ริมถนนเจริญกรุง 2 ห้อง ได้ค่าเช่าห้อง 1 เดือนละ 4 บาท”¹⁵

ซึ่งการกระทำดังกล่าวของพระองค์ แสดงให้เห็นถึงแรงจูงใจในการตัดถนนที่ต้องการนำถนนไปผูกโยงกับธุรกิจการสร้างอสังหาริมทรัพย์แบบทันสมัย ดังเช่น ตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ที่นับได้ว่าเป็นโครงการอสังหาริมทรัพย์โครงการแรกในพระนคร¹⁶

จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ภายหลังจากการเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และปัตตาเวียใน พ.ศ.2413 พระองค์ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงถนนบำรุงเมืองให้ได้แนวถนนตรงกับวัดสุทัศน์เทพวราราม และให้ขยายถนนออกไปอีก 6 ศอก เนื่องจากแนวถนนเดิมคับแคบ คดโค้ง และมีขนาดกว้างใหญ่ไม่เท่ากัน พร้อมกันนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้รื้อตึกแถวตลอด 2 ฟากถนนที่อยู่ในสภาพทรุดโทรมและมีขนาดเหลี่ยมล้ำไม่เท่ากัน เพื่อสร้างตึกแถวขึ้นใหม่ โดยให้สร้างตามแบบอย่างของหลวงที่พระยาราชสงครามทำขึ้นเป็นตัวอย่างไว้¹⁷ ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ทรงกล่าวถึงตึกแถวแห่งนี้ว่า “ตึกถนนบำรุงเมืองแลเพื่อนนครเมื่อแรกทำในรัชกาลปัตยุบันนี้ ก็เป็นแบบที่คิดว่าดีเพราะถ่ายอย่างมาจากเมืองฝรั่งเศส”¹⁸ โดยมีข้อตกลงเบื้องต้นว่าเจ้าของที่ดินต้องลงทุนปลูกสร้างตึกแถวกันเอง แต่ปรากฏว่าไม่มีเจ้าของที่ดินริมถนนบำรุงเมืองรายใดปลูกตึกแถวขึ้นเอง เนื่องจากไม่มีทุนทรัพย์ที่เพียงพอ ดังนั้น รัฐจึงต้องเป็นผู้สร้างตึกแถวเองทั้งหมด เจ้าของที่ดินจะมีสิทธิ์รับผลประโยชน์จากตึกแถวบนที่ดินของตนเต็มทีก็ต่อเมื่อเจ้าของที่ดินได้ชำระเงินที่รัฐลงทุนก่อสร้างตึกแถวจนครบถ้วน หรือในอีกความหมายหนึ่ง รัฐทรงจ่ายเงินค่าก่อสร้างตึกแถวให้เจ้าของที่ดินก่อน แล้วจึงให้เจ้าของที่ดินผ่อนชำระเงินค่าก่อสร้างเป็นงวดๆ จนครบ โดยมีเจ้าพนักงานพระคลังข้างที่เป็นผู้รับผิดชอบจัดการให้เช่าและเก็บค่าเช่าห้องทุกคูหาของตึกแถว แต่ผลปรากฏว่า เจ้าของที่ดินได้รับเงินส่งจากพระคลังข้างที่ในจำนวนที่น้อยกว่าที่กำหนดไว้มาก ผลประโยชน์เกือบทั้งหมดตกอยู่ในมือของพระคลังข้างที่¹⁹ จึงกล่าวได้ว่าการปรับปรุงและพัฒนาชุมชนเมือง รวมถึงที่ดินริมถนนนั้น ทำขึ้นเพื่อสร้างรายได้แก่รัฐ

¹⁵ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย, 2509), 7.

¹⁶ ญัฐวุฒิ ปรีทยานิตย์, “การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม” ใน วารสารหน้าจั่ว : ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสิ่งแวดล้อม 28 (กันยายน 2556 - สิงหาคม 2557), 354.

¹⁷ “สร้างห้องแถวริมถนนบำรุงเมือง ฯลฯ”, สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, รัชกาลที่ 5, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 98/13, หอสมุดแห่งชาติ.

¹⁸ “ที่ดินริมถนนราชดำเนิน,” 26 กุมภาพันธ์ 119 - 4 กรกฎาคม 122, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เล่ม 1, ก ร.5 ค 4/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁹ ญัฐวุฒิ ปรีทยานิตย์, “การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม” ใน วารสารหน้าจั่ว : ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสิ่งแวดล้อม 28 (กันยายน 2556-สิงหาคม 2557), 354 - 355.

ในขณะนั้นงานทำถนนเป็นหน้าที่รับผิดชอบของกรมพระนครบาล²⁰ จนกระทั่งก่อตั้งกรมโยธาธิการขึ้นในปี พ.ศ.2432 รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้โอนย้ายงานทำถนนไปขึ้นกับกรมโยธาธิการ ซึ่งมีหน้าที่ครอบคลุม “ตรวจการก่อสร้างทำถนน ขุดคลองและการช่างทั่วไป ทั้งการไปรษณีย์และโทรเลขหรือรถไฟซึ่งจะมีสืบไปภายหลัง”²¹ รวมทั้งทรงโปรดให้ทำการปรับปรุงถนนแบบเก่าที่สร้างขึ้นจากวัสดุไม่มีคุณภาพ ไม่เหมาะสมกับสภาพพื้นดิน ตลอดจนวิธีการทำถนนที่ไม่ถูกต้องมาเป็นวิธีการที่ดียิ่งขึ้น²²

ความสำคัญของการตัดถนนในรัชกาลนี้ กล่าวคือต้องการตัดถนนในย่านที่ยังไม่เจริญ เพราะจะกระทำการได้ง่าย แต่หากย่านใดที่เจริญแล้ว ก็ควรเร่งทำการตัดถนนทันที เพื่อความไม่ยุ่งยาก จึงได้ก่อให้เกิดการตัดถนนสายต่างๆขึ้น อาทิเช่น ถนนชนะสงคราม (ถนนข้าวสาร) ถนนสนามควาย ถนนสำเพ็ง ถนนอนุวงศ์ ถนนบูรพา ถนนจักรวรรดิ เป็นต้น ตามคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนริศราชนูวัตติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ความว่า “แต่การซึ่งจะตัดถนนใหม่เพิ่มเติมขึ้นให้พอต้องการนั้นย่อมทำได้ง่ายในที่ยังไม่เจริญ ย่อมทำได้ยากในที่ยังเจริญแล้ว...แลที่ซึ่งเจริญแล้วนั้นก็ยังไม่เจริญขึ้นเสมอ ถ้ายิ่งเข้าไปก็จะยิ่งติดขัดลำบากมากขึ้นทุกที เพราะฉะนั้นที่ใดเจริญอยู่ก็ควรรีบจัดการตัดถนนเสียโดยทันทีตามที่ควรจะทำได้”²³

²⁰ ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกรมพระนครบาลเป็นผู้กำกับดูแลงานถนน แต่ต่อมาเมื่อการตัดถนนมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกงานทำถนนออกมาเป็นหน่วยงานเฉพาะ โดยมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เป็นผู้กำกับการ และมีนายอัลเฟรด ลอฟตัส (Alfred J. Loftus หรือพระนิเทศชลธิ) ช่างโยธาและช่างสำรวจทำแผนที่ชาวอังกฤษเป็นผู้ช่วย และในปีเดียวกันนั้น จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้โอนงานทำถนนไปขึ้นกับกรมพระนครบาล โดยมีนายเฮนรี อาลาบาสเตอร์ (Henry Alabaster) ชาวอังกฤษ เป็นข้าหลวงถนนคนแรก ขึ้นตรงต่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาล และยังโปรดเกล้าฯ ให้ว่าจ้างวิศวกรโยธาชาวอังกฤษ ชื่อ นายเพย์ มาเป็นผู้ช่วยข้าหลวงถนนอีกด้วย อ่านเพิ่มเติมใน พีรศรี โปวาทอง, “ถนนราชดำเนิน : ประวัติการก่อสร้าง,” *เมืองโบราณ* 33, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2550): 34.

²¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน” ใน *เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็น จัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน* (กรุงเทพฯ: จันวณิชย์, 2526), 104.

²² “เรื่องมอญสี่เออเดอลามโฮเตียตรวจการทำถนนท่อน้ำ แลวิธีถ่ายเทน้ำโสโครกในกรุงเทพฯ,” 21 ตุลาคม 121 - 26 มีนาคม 125, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ก.ร.5 ยธ./23, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²³ “เรื่องการตัดถนนสายต่างๆ,” 27 มีนาคม 118 - 25 เมษายน 111, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ก.ร.5 ยธ./21, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ซึ่งสาเหตุของการเร่งตัดถนนนั้น มาจากการยกเหตุผลอ้างประโยชน์ที่ราษฎรจะได้รับ ทั้งในเรื่องของการเป็นที่ตั้งแหล่งค้าขาย การคมนาคมที่สะดวก และความปลอดภัยจากโจรผู้ร้าย แต่อย่างไรก็ดี รัฐเองย่อมได้รับผลประโยชน์จากการตัดถนนเช่นเดียวกัน เพราะเมื่อทำการตัดถนนในที่กร้างทั้ง 2 ฟากถนนแล้ว ถนนก็จะกลายเป็นแหล่งชุมชน รัฐก็จะได้รับผลประโยชน์จากการสร้างตึกแถวให้ราษฎรเช่าอย่างต่อเนื่อง และเมื่อราษฎรมาตั้งแหล่งค้าขายในย่านชุมชน ก็จะทำให้ที่ดินมีราคาเพิ่มสูงขึ้น รัฐก็ย่อมได้รับผลประโยชน์มากขึ้นเช่นกัน²⁴

เป็นไปดังที่ณัฐวุฒิ ปรียวณิชย กล่าวไว้ว่า การตัดถนนแล้วสร้างตึกแถวริมถนนขึ้นนั้น แสดงให้เห็นการมองถึงความสำคัญของผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการให้เช่าตึกแถว ซึ่งในที่นี้พระมหากษัตริย์เป็นผู้เข้าจับจองพื้นที่เพื่อพระราชทานให้เป็นทรัพย์สินแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา จึงนับได้ว่าอาจเป็นอีกทางเลือกหนึ่งสำหรับการเพิ่มรายได้ให้แก่พระราชวงศ์ และการลงทุนเช่นนี้ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ย่อมมีบทบาทและเป็นพื้นฐานต่อแนวคิดการตัดถนนสายใหม่ๆ ขึ้นในพระนครเพื่อการลงทุนในรัชกาลต่อไป

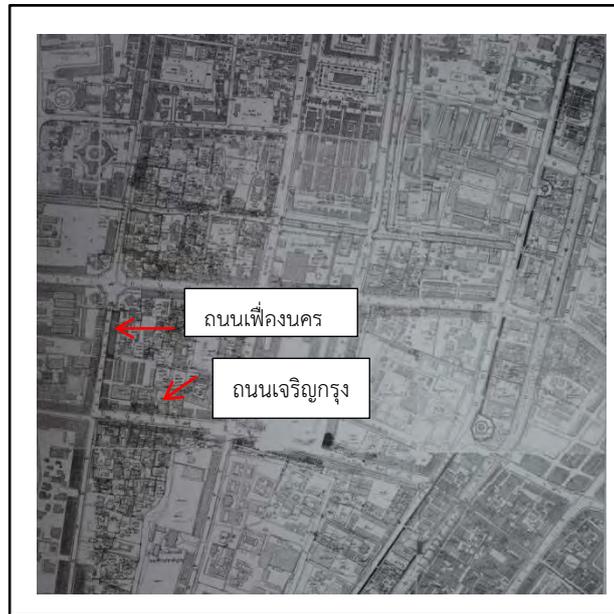

ภาพที่ 56 ถนนที่ได้สร้างขึ้นรอบพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นการขยายเมืองออกจากศูนย์กลางพระนคร

ที่มา: บัณฑิต จุลาสัย, เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร และพีรศรี โปวาทอง, **แผนที่กรุงเทพฯ**

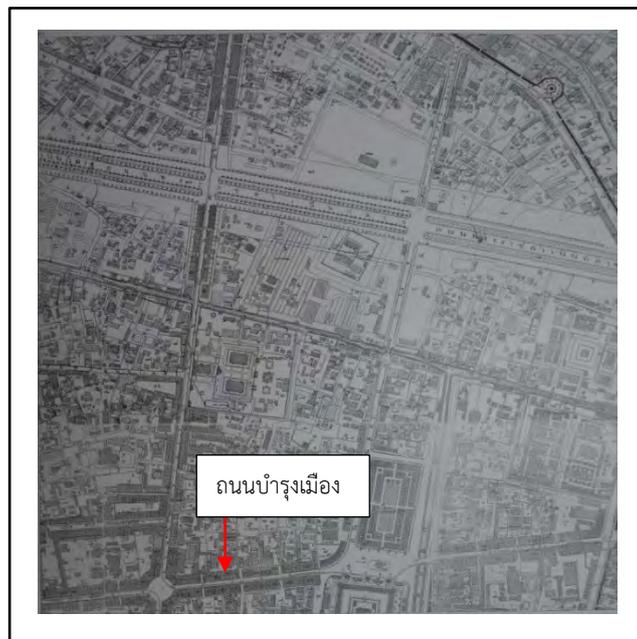
พ.ศ.2450 - 2550 (กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2550), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

²⁴ สยมพร ทองสารี, “ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2523) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), 46 - 48.

ภาพที่ 57 ถนนเจริญกรุงตอนใน และถนนเฟื่องนครที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อพัฒนาเมืองและ
สร้างตึกเพื่อการลงทุน

ที่มา: บัณฑิต จุลาสัย, เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร และพีรศรี โปวาทอง, แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2450 -
2550 (กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2550), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภาพที่ 58 ถนนบำรุงเมือง 2 ข้างทางประกอบด้วยตึกแถวยาว เพื่อการลงทุนของรัฐ

ที่มา: บัณฑิต จุลาสัย, เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร และพีรศรี โปวาทอง, แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2450 -
2550 (กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2550), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

2. การตัดถนนเพื่อการลงทุนของชนชั้นนำสยาม

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงเป็นผู้พิจารณาหลักในการตัดถนนว่าที่ดินบริเวณใดเหมาะสมแก่การตัดถนน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มักเลือกจากแหล่งที่มีความเจริญในด้านเศรษฐกิจ มีชุมชนหนาแน่น

ดังกรณี ย่านสำเพ็ง ตามคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนครสวรรค์ศักดีพินิต เสนาบดีกรมโยธาธิการ ความว่า

ไม่มีที่แห่งใดจะเจริญมากกว่าแขวงสามเพ็ง ด้วยเป็นทำเลค้าขาย มีประโยชน์มาก ในที่นั้น แต่ประโยชน์ซึ่งมีในที่นั้นด้อยกว่าเพราะถนนมีน้อย และที่มีอยู่แล้วก็แคบเล็ก เปนที่ขัดขวางทางไปมาของการค้าขาย ไม่พอแก่การเจริญ ถ้าทำถนนใหญ่เพิ่มเติมขึ้นอีก ที่ดินเหล่านั้นคงเจริญขึ้นอีกหลายสิบเท่าโดยไม่ต้องสงสัย²⁵ (ภาพที่ 59)

แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่กระทรวงโยธาธิการและกระทรวงนครบาลเริ่มดำเนินการตัดถนนในบริเวณตำบลสำเพ็งขึ้น ปรากฏว่าได้รับอุปสรรคที่ก่อให้เกิดความล่าช้าเป็นอย่างมาก อาทิเช่น ปัญหาเรื่องการจัดจ้างว่ารัฐตัดถนนถูกแต่ที่บ้านคนยากจน แต่กลับหลบหลีกบ้านคนมีฐานะ “ด้วยที่ๆตำบลตรอกเต้านั้นเจ้าพนักงานไปวัดตัดจะทำถนน วัดปักไม้หาตรงเป็นยุติธรรมไม่ ถ้าถูกที่บ้านผู้มีบรรดาศักดิ์แล้วเจ้าพนักงานก็ไม่ทำ กลับวัดปักใหม่ ถูกแต่ที่ราษฎรทั้งสิ้น ถนนก็หาตรงไม่”²⁶ หรือ การขายที่ดินของราษฎร เมื่อทราบข่าวว่ารัฐจะมีการตัดถนนใหม่ ความว่า

การตัดถนนใหม่เช่นนี้ มักมีคำเล่าลือว่าที่ข้างถนนจะต้องเป็นของหลวงบ้าง จะสร้างตึกหลวงบ้าง ราษฎรซึ่งใจเบาก็มักพากันตกใจขายเสียโดยเร็ว แลราคาอย่างถูก โดยเข้าใจว่า จะซื้อเป็นของหลวงบ้าง หรือซึ่งขายเสียก่อนถึงได้ราคาน้อย ก็ยังดีกว่าที่จะต้องสูญเสียเปล่า การเป็นเช่นนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การตัดถนนสายนี้พระราชประสงค์จะทรงอุดหนุนให้เป็นการเจริญแก่บ้านเมือง และเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายฝ่ายเดียว ไม่ได้ตัดถนนเพราะจะต้องพระราชประสงค์ที่สองข้าง อย่าให้ชนทั้งหลายตื่นตกใจ²⁷

²⁵ “เรื่องการตัดถนนสายต่างๆ,” 27 มีนาคม 118 - 25 เมษายน 111, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ก.ร5 ยธ./21, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁶ “เรื่องตัดถนนเยาวราช,” 17 มีนาคม 111 - 9 กรกฎาคม 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ก.ร5 ยธ./21, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁷ “ประกาศกรมโยธาธิการ,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8, (30 มกราคม ร.ศ.110): 410.

ในประเด็นหลังนั้น กลับเป็นการกระทำที่ตรงกันข้าม เนื่องจากการเข้าตัดถนนย่านสำเพ็งนั้น รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงาน²⁸ ตักซื้อที่ดินไว้ก่อนล่วงหน้า เพื่อสร้างเป็นตึกแถวชั้นทั้ง 2 ฟากถนน ดังคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ที่ทรงชวนขวายเป็นซื้อที่ดิน 2 ฟากถนนให้กับกรมพระคลังข้างที่ ความว่า “ถ้าที่ใดราคาถูกควรจัดซื้อได้จะได้ซื้อเสียเพราะการซื้อที่ถ้าซื้อทีละน้อยๆไป ราคาจะได้เยา ถ้าซื้อทีเดียวมากๆ เจ้าของทราบเหตุความมุ่งหมายก็จะตั้งเอาราคาแรงขึ้น”²⁹

จะเห็นได้ว่ารัฐมองเห็นช่องทางการลงทุนแบบใหม่ที่จะสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ในระยะยาวจากการตัดถนน

ภาพที่ 59 ถนนเยาวราช ย่านการค้าสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา: บัณฑิต จุลาสัย, เทิดศักดิ์ เตชะกิจจธร และพีรศรี โปวาทอง, **แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2450 - 2550** (กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2550), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

²⁸ ในที่นี้หมายถึง กรมพระคลังข้างที่ ซึ่งมีหน้าที่เป็นหน่วยงานรักษาผลประโยชน์พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ โดยการจัดระเบียบการคลังและแยกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ตั้งแต่ พ.ศ.2433 เป็นผลให้พระคลังข้างที่ต้องมีรายจ่ายเพิ่มขึ้น จึงเป็นมูลเหตุสำคัญส่วนหนึ่งที่ต้องคิดหาวิธีเพิ่มรายได้พระราชทรัพย์ ใน ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศไทย พ.ศ.2433 - 2475” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 42.

²⁹ สุภางค์ จันทวานิช, **สำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ** (กรุงเทพฯ: ศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549. พิมพ์เนื่องในวโรกาสเฉลิมฉลอง 50 พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี 2548 ศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 7.

ชลลดา วัฒนศิริ ได้กล่าวใน พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ.2433 - 2475 ไว้ว่า การดำเนินธุรกิจเกี่ยวกับที่ดิน ตึกแถว และตลาด นับเป็นธุรกิจที่ขึ้นหน้ามากที่สุดประเภทหนึ่งของพระคลังข้างที่ และเป็นธุรกิจที่มีความเกี่ยวข้องกับการตัดถนน เพื่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งกิจการประเภทนี้มักได้รับความนิยมในหมู่ชนชั้นนำสยามที่มีโอกาสจะจับจองหรือจัดซื้อได้ก่อนผู้ใด และยังเป็นการลงทุนที่สะดวกและหวังผลได้แน่นอนกว่าการประกอบการค้าประเภทอื่น³⁰ กล่าวถึงการได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในที่ดินของพระคลังข้างที่ มีวิธีดำเนินการ 3 ประการดังนี้

31

ประการแรก เป็นที่ดินที่ได้มาโดยการจับจองและโอนที่หลวงมาไว้ในกรรมสิทธิ์ การจับจองที่ดินหมายถึง การเข้าถือครองที่ดินว่างเปล่าที่ยังไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ โดยผู้จับจองสามารถที่จะยื่นขอโฉนดแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นๆจากทางราชการได้โดยถูกต้องตามกฎหมาย

ประการที่สอง คือที่ดินที่หลุดจำนอง หลักทรัพย์ประเภทที่ดินและอสังหาริมทรัพย์ ตึกเรือนต่างๆที่พระคลังข้างที่รับจำนองไว้จากบรรดาผู้ขอกู้พระราชทรัพย์ และเมื่อหมดอายุของสัญญาผู้กู้ไม่สามารถหาเงินมาไถ่คืนได้ ทรัพย์สินเหล่านี้จึงตกเป็นของพระคลังข้างที่

ประการที่สาม เป็นที่ดินที่พระคลังข้างที่จัดซื้อเอง และยังเป็นที่ได้เลือกสรรแล้วว่าเป็นที่ทำเลดีสำหรับมาจัดหาผลประโยชน์จากค่าเช่าเพื่อให้คุ้มกับทุนที่ได้ลงไป โดยมักเป็นย่านตลาดการค้าสำคัญ และเป็นที่อยู่ริมถนนทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะพระคลังข้างที่มีวิธีการสำคัญในการเลือกซื้อที่ดินด้วยวิธีการต่างๆ เช่น รอให้ตัดถนนเสร็จ พระคลังข้างที่จึงจับจองที่ดิน 2 ข้างถนน ซึ่งเป็นวิธีการที่ปรากฏขึ้นครั้งแรกในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 4 คือการจับจองที่ 2 ฝั่งถนนเจริญกรุง แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวให้เช่าประกอบการค้าต่างๆ การดักซื้อที่ดินล่วงหน้าก่อนที่จะมีการตัดถนน เพราะพระคลังข้างที่ย่อมมีโอกาสได้ทราบก่อนผู้ใดว่าที่ดินบริเวณใดจะตัดถนนผ่าน จึงให้รับดักซื้อที่ดินบริเวณนั้นไว้ก่อน แม้จะต้องเสียเนื้อที่ไปบ้างหลังจากตัดถนนแล้ว แต่อย่างไรก็ตาม หากที่ดินผืนนั้นเป็นที่ดินริมถนน ก็ย่อมเป็นที่ๆมีราคาแพง พระคลังข้างที่ก็ยังได้รับผลประโยชน์ในภายหลังที่คุ้มค่า และพระคลังข้างที่จะใช้วิธีซื้อที่ก่อสร้างตึกแถวให้เช่าเสร็จก่อนแล้วจึงตัดถนนผ่าน ซึ่งวิธีการเช่นนี้ส่วนใหญ่เป็นพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 ที่โปรดเกล้าฯให้กระทรวงโยธาธิการตัดถนนผ่านในที่ดินหรือตึกแถวต่างๆ ที่พระคลังข้างที่ได้จัดสร้างไว้ ทั้งนี้เพื่อเปิดที่ดินส่วนที่ซื้อไว้แล้วให้เป็นที่ที่มีราคาและสามารถขยายการทำประโยชน์ได้มากขึ้น เป็นต้น

เมื่อกรมพระคลังข้างที่ตัดสินใจลงทุนใน “ย่านสำเพ็ง” เพื่อหาผลประโยชน์แล้วนั้น วิธีการต่างๆที่กรมพระคลังข้างที่จะหาผลประโยชน์จากย่านนี้มีด้วยกันหลากหลายวิธี ไม่ว่าจะเป็นการพิจารณาว่าถนนแต่ละสายในย่านสำเพ็งมีความเหมาะสมแก่การปลูกสร้างตึกแถวแบบใดเพื่อให้ราษฎรมาเช่าเพื่อทำการค้าขาย เช่น บริเวณสำเพ็ง เยาวราช และราชวงศ์จะสร้างเป็นตึกแถว 2 ชั้น ส่วนริมถนนอนุวงศ์ทั้ง 2 ฝากถนนจรดถนนราชวงศ์และตรอกพระยาไกร จะสร้างเป็นตึกแถวชั้นเดียว

³⁰ ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ.2433 - 2475”, 111.

³¹ อ่านเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 112 - 116.

สำหรับให้เช่าเป็นโกดังเก็บของ เนื่องจากเป็นทำเลที่สะดวกต่อการขนถ่ายสินค้าทั้งทางบกและทางน้ำ เพราะที่ตั้งของถนนถูกขนาบด้วยแม่น้ำด้านหนึ่งและถนนอีกด้านหนึ่ง³²

การโอนที่ดินริมถนนในย่านสำเพ็งมาไว้เป็นสิทธิ์ในกรมพระคลังข้างที่ เพื่อสะดวกต่อการนำมาเพิ่มพูนเป็นผลประโยชน์ในรูปแบบต่างๆต่อไป เช่น ใน พ.ศ.2441 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯให้โอนที่ดินริมถนนจักรวรรดิด้านฝั่งตะวันออกเรื่อยมาตามถนนเยาวราชจากกระทรวงนครบาลมาเข้าไว้ในกรมพระคลังข้างที่ พร้อมสร้างตึกแถวเป็น 4 ตอน ได้ตึกแถวจำนวนทั้งหมด 119 ห้อง³³

หรือภายหลังจากการตัดถนน 18 สายในย่านสำเพ็ง กรมพระคลังข้างที่ก็ลงทุนปลูกตึกแถวริมถนนทั้ง 2 ฟาก เพื่อให้คนจีนเช่าสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยและค้าขาย ได้แก่ ที่ดินริมถนนราชวงศ์ พระคลังข้างที่แบ่งที่ดินเป็น 5 ตอน เพื่อปลูกตึกแถว ได้ตึกแถวสามัญทั้งหมด 99 ห้อง ตึกมุม 3 ห้อง ดังนั้นพระคลังข้างที่จะได้เงินกินเปล่าจากตึกแถวทั้ง 5 ตอนริมถนนราชวงศ์เป็นเงินจำนวน 4,770 บาท เงินทุนเมื่อหักเงินกินเปล่าแล้วเป็นจำนวน 363,705 บาท อัตราค่าเช่าตึกสามัญห้องละ 16 บาท ตึกมุมห้องละ 40, 45 และ 60 บาท รายได้ค่าเช่าริมถนนราชวงศ์ทั้ง 5 ตอน พระคลังข้างที่จะเก็บได้เดือนละประมาณ 1,729 บาท³⁴

เมื่อสร้างตึกแถวริมถนนทั้ง 2 ฟาก หรือมีการโอนที่ดินมาเป็นสิทธิ์ในกรมพระคลังข้างที่แล้วนั้น สิทธิ์ของผู้เป็นเจ้าของที่ดินนั้นๆ ก็คือพระมหากษัตริย์ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริว่า ในการจัดหาผลประโยชน์เพื่อพระราชทานเป็นทุนเลี้ยงชีพพระราชวงศ์นั้น การพระราชทานพระราชมรดกในรูปของที่ดิน ตึกเรือน เพื่อให้เก็บผลประโยชน์ค่าเช่าถือเป็นนิพัตผลที่ดีที่สุดที่จะสามารถเลี้ยงดูบรรดาพระราชวงศ์เหล่านี้ได้ตลอดชีวิตและตราบชั่วบุตรหลาน³⁵

ดังปรากฏหลักฐานการพระราชทานที่ดินในย่านสำเพ็งแก่บรรดาพระโอรสและพระราชธิดา เช่น ที่ตำบลตลาดน้อย “เดิมให้กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ ว่าซื้อที่ดินของนายแชน นายพลบ จินโก เทียนยิ้ม แลอำแดงเทียม...ทำเป็นตึกแถวติดต่อกันสำหรับคนเช่าแบ่งที่เปน 3 ส่วน”³⁶ ที่ริมถนนสำเพ็งใต้ตรอกศาลเจ้าอาเนียเก็ง “เดิมเป็นของพระดรุกรักษาเทียวบอขาย พร้อมกับที่ดินที่ตึกรายอื่นของพระดรุกรักษาด้วยกันหลายราย ข้าพเจ้าได้ให้กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ซื้อที่ตึกรายนี้ไว้ด้วยเงินพระคลังข้าง

³² สุภางค์ จันทวานิช, สำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ, 7.

³³ เรื่องเดียวกัน, 6 - 7.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 9.

³⁵ ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ.2433 - 2475”, 53. และ หวังจะให้มิประโยชน์ซึ่งจะได้นอกจากเงินพระคลัง ซึ่งเป็นส่วนตัวควรจะได้ พอจะได้เป็นการเจือจานใช้สอยเลี้ยงตัวสืบไป จึงตั้งใจว่าจะหาที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งมีประโยชน์เป็นนิพัตผลสืบไปใน “พระราชทานที่ดินตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ให้เป็นสิทธิแก่เจ้าฟ้าตรีเพชรธมมธำรง,” เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ, ม ร.5 รล - พ.ศ./14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁶ “พระราชทานที่ดินตำบลตลาดน้อย ให้เป็นสิทธิแก่พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าอัยยวงค์เดชาวุธ,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ, ม ร.5 รล - พ.ศ./14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ที่”³⁷ หรือที่ทั้ง 2 ฟากถนนเยาวราช “ที่สองฟากถนนเยาวราช ข้าพเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานกรมพระคลังข้างที่จัดซื้อไว้ด้วยเงินพระคลังข้างที่ ตามราคาซึ่งราษฎรซื้อขายกัน...รวมเป็นเนื้อที่สามแปลงตามถนนเยาวราช...ข้าพเจ้ามีความประสงค์ที่จะจัดการให้เป็นที่เกิดผลประโยชน์ของลูกหลานผู้อื่นที่ควรจะให้ต่อไป”³⁸

จึงกล่าวได้ว่า การลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ในสมัยนี้ กลายเป็นที่นิยมของบรรดานักลงทุนชนชั้นนำสยาม เพราะเป็นการลงทุนที่ได้รับผลประโยชน์ในระยะยาว มีความเสี่ยงต่ำ และมีแต่จะเพิ่มมูลค่าต่อไปในอนาคต ดังคำกล่าวถึงค่านิยมในการประกอบอาชีพของคนสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า “ระหว่างการมีบ้านให้เช่า มีกำไรน้อยแต่มั่นคงตลอดไป โดยเฉพาะถ้ารู้จักทำประกันไฟ กับการทำกิจการเดินเรือขนส่งที่มีผลกำไรมาก และได้ในระยะเวลารวดเร็ว แต่เสี่ยงต่อการขาดทุน ต้องดูแลหนี้อยากตลอดเวลา คนไทยผู้คิดทำการค้าในเวลานั้นจะเลือกประการแรกก่อน”³⁹

การลงทุนในพื้นที่ “สำเพ็ง” นอกจากจะเป็นแหล่งสำหรับการแสวงหาผลประโยชน์ชั้นดีของชนชั้นนำสยามแล้ว ยังแสดงให้เห็นในอีกมุมหนึ่งว่า เปรียบเหมือนการขยายความเจริญของเมืองจากใจกลางพระนครมาสู่ย่านเศรษฐกิจที่เป็นแหล่งค้าขายขนาดใหญ่ของชาวจีนในสมัยนั้น ทำให้ความเจริญไม่ได้กระจุกตัวอยู่แต่เพียงที่เดียว หรืออาจกล่าวได้ว่า เมื่อตัดถนนในย่านใด ความเจริญของเมืองก็จะไปคู่กันกับการตัดถนน ซึ่งย่อมส่งผลต่อการใช้ชีวิตของชาวสยามที่ก่อให้เกิดกิจกรรมรูปแบบใหม่ๆ เพื่อรองรับวิถีชีวิตตามสังคมสมัยใหม่ อันแสดงให้เห็นถึงการค่อยๆ เจริญเติบโตขึ้นของเมือง โดยผ่านการรับค่านิยมและอิทธิพลทางวัฒนธรรมมาจากตะวันตก ดังจะกล่าวในหัวข้อถัดไป

3. “คลับ” กิจกรรมใหม่ของชนชั้นนำสยาม

เมื่อมีการพัฒนาถนนและสร้างที่อยู่อาศัย ตลอดจนถึงแกวสำหรับการค้าขายริมถนนต่างๆ มากขึ้นนั้น ก็ปรากฏตึกแถวริมถนนที่มีประโยชน์ใช้สอยรองรับกิจกรรมใหม่ๆ เช่น โรงภาพยนตร์ ภัตตาคาร เป็นต้น ดังบันทึกของบุคคลร่วมสมัยความว่า

³⁷ “พระราชทานที่ดินริมถนนสำเพ็งใต้ตรอกศาลเจ้าอาเนียเก็ง ให้เป็นสิทธิแก่พระองค์เจ้าหญิงอัปพันตรีปชา,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ, ม ร.5 รล - พ.ศ./14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁸ “พระราชทานที่ดินริมถนนเยาวราช ให้เป็นสิทธิแก่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุพงษ์สมโภช,” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ, ม ร.5 รล - พ.ศ./14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁹ ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ.2433 - 2475”, 76. อ้างจาก พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุณนาค), **ทรัพย์ศาสตร์** (กรุงเทพฯ: พิษณุเศศ, 2518), 195 - 198.

ผมผ่านโรงละครโรงแล้วโรงเล่า ผ่านโรงภาพยนตร์ก็หลายโรง ผ่านโรงลิเก โรงงิ้ว โรงระบำ และโรงมหรสพ ผมผ่านร้านภัตตาคารอาหารฝรั่ง ภัตตาคารอาหารจีน ภัตตาคารอาหารสยาม สนามแข่งม้า สวนสนุก ผ่านสถาบันพลาสติก(ทลูยส์ พลาสติก) ผ่านโรงพยาบาลอันตันสมัย ผ่านตึกอาคารโรงเรียน ผ่านบ้านที่ตั้งตระหง่านเรียงกันอย่างไม่มีที่สิ้นสุด บางกอกก็คือสวรรค์บนดินจริงๆของเด็กชายบ้านนอก⁴⁰

สถานที่ต่างๆ เหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงการใช้ชีวิตแบบใหม่ที่เชิญชวนให้ผู้คนออกมาทำกิจกรรมต่างๆ นอกที่อยู่อาศัยของตน คล้ายกับเป็นแหล่งพบปะสังสรรค์ รวมตัวหรือชุมนุมกันของผู้คนมากกว่า 4 - 5 คนขึ้นไป

ในที่นี้จะกล่าวถึง “คลับ”⁴¹ อันเป็นกิจกรรมทางสังคมแบบใหม่รูปแบบหนึ่งของชนชั้นนำสยาม ซึ่งเป็นหนึ่งในกิจกรรมทางสังคมที่สำคัญอันส่งผลต่อพัฒนาการการสร้างอาคารสูงในเวลาต่อมา

จากหลักฐานเอกสารใน วชิรญาณวิเศษ ได้ให้ความหมาย “คลับ” ว่า

เป็นที่ประชุมคนหลายๆ ที่นับว่าเป็นพวกกัน เพื่อประสงค์ความครึกครื้นหรือประสงค์ประโยชน์ คันทาวิชาหนังสือหนังสือหาอันใดก็มี หรือประสงค์จะอุดหนุนราชการอย่างใด ที่แสดงความเห็นออกมาปรากฏชัด หรือประสงค์เพื่อจะรวมกันกินอยู่แห่งเดียวที่จะไม่ได้เปลืองค่าใช้จ่าย⁴²

นอกจากนั้นแล้วยังปรากฏคำว่า “โซโซอติ” ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “คลับ” แต่มีลักษณะเป็นที่ชุมนุมใหญ่กว่าคลับ ได้ปรากฏขึ้นครั้งหนึ่งในกรุงเทพฯ โดยมีมิสเตอร์อาลาบาสเตอร์เป็นผู้ก่อตั้ง ชื่อว่า “ยังสยามโซโซอติ” หมายถึงเป็นที่ประชุมสำหรับคนสยามหนุ่มๆ⁴³

⁴⁰ กุมุท จันทรเรือง, **สยามในอดีต**, แปลจาก My Boyhood in Siam, แปลโดย ยอดแก้ว อักษรา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2539), 186.

⁴¹ จุดเริ่มต้นของคลับเกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศอังกฤษ ณ โรงเลี้ยงข้าวแกง โดยคนที่มีความรู้และมีชื่อเสียงมาประชุมและสนทนากันในเรื่องวิชาการต่างๆ ระหว่างมีื่อรับประทานอาหารรูปแบบเช่นนี้จึงกลายเป็นแบบอย่างให้กับการรวมตัวพบปะกันของคลับเป็นต้นมา ใน พระราชประวัติ, “คลับ” วชิรญาณวิเศษ 1 แผ่นที่ 1 (วัน 3 เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ ปีระกา สัปดาห์ 1247), 11.

⁴² พระราชประวัติ, “คลับ” วชิรญาณวิเศษ 1 แผ่นที่ 1 (วัน 3 เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ ปีระกา สัปดาห์ 1247), 10.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, 10 - 11.

ใน *The Pursuit of Pleasure* Jane Rendell ได้จัดประเภทความหมายของคลับในประเทศอังกฤษว่า เป็นสถานที่สำหรับการใช้เวลาว่างของคนเมือง อันประกอบไปด้วย ห้องสำหรับชุมนุม โอเปร่าเฮ้าส์ โรงภาพยนตร์ สวนสาธารณะ คลับ สถานที่ออกกำลังกาย สถานที่สังสรรค์ และแหล่งช้อปปิ้ง⁴⁴

สถานที่ใช้เวลาว่าง หรือสถานที่พักผ่อนสำหรับคนเมืองเช่นนี้ เป็นกิจกรรมทางสังคมใหม่ที่ยังไม่เคยปรากฏมาก่อนในสยาม เพื่อเป็นการทำความเข้าใจการเกิดขึ้นของกิจกรรมคลับในสยาม ในที่นี้จะได้พยายามย้อนกลับไปถึงต้นกำเนิดและพัฒนาการของกิจกรรมประเภทนี้ในสยาม

คลับที่ปรากฏขึ้นในสยามยุคแรกๆ ได้แก่ เยอรมันคลับ โดยกัปตันชาวเยอรมันเป็นผู้จัดตั้งขึ้น แต่ได้ยกเลิกไปในเวลาต่อมา⁴⁵ ในปี พ.ศ.2443 ชาวอังกฤษชื่อ Franklin Hurst เป็นผู้ขอพระราชทานญาติเช่าที่ดินเพื่อทำสโมสรบริเวณสระปทุมวัน โดยใช้ชื่อว่า “ราชกรีฑาสโมสร” (The Royal Sport Club) ให้บริการสำหรับสมาชิกซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวตะวันตกเพื่อการพักผ่อน และมีกิจกรรมต่างๆ ไว้คอยบริการ เช่น การแข่งม้า โปโล เทนนิส คริกเก็ต และกีฬาชนิดอื่นๆ เป็นต้น⁴⁶

ในเวลาต่อมาจึงได้มีการตั้งคลับขึ้นอีกถึง 9 แห่งด้วยกัน ได้แก่ Army and Navy Club, Bangkok St. Andrew Society, Bangkok Cricket Club, Bangkok United Club, Bangkok Race - Course and Recreation Society, Bangkok Rowing Club, German Club, Ladies' Library Association World และ Women's Temperance Union⁴⁷

---

⁴⁴ Jane Rendell, *The Pursuit of Pleasure* (London: The Athlone Press), 31. และ อังกฤษคลับ หรือสโมสรได้กลายมาเป็นลักษณะเด่นของชีวิตทางสังคมของผู้คนและเริ่มแพร่หลายมากขึ้นในระหว่างทศวรรษที่ 1820 - 1830 ใน Thomas Burke, *English Night - Life from Norman Curfew to Present Black - Out* (London : B.T. Bsatsford, 1943), 96. อ้างถึงใน วีระยุทธ ปีสาลี, *กรุงเทพฯยามราตรี*, 62.

⁴⁵ พระราชพิธี, “คลับ” ใน *วชิรญาณวิเศษ* 1 แผ่นที่ 1 (วัน 3 เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ ปีระกา สัปดาห์ 1247), 10.

⁴⁶ วีระยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, “การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2445 - 2475” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), 105.

⁴⁷ Bangkok Times, *The 1894 Directory for Bangkok and Siam* (Bangkok: White Lotus, 1996), 148 - 150. อ้างถึงใน จิรวัดน์ แสงทอง, “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ.2426 - 2475” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), 174.

นอกจากนั้นแล้วสโมสรของชาวตะวันตกที่ได้รับความนิยม คือ สโมสรอังกฤษ (British Club) ตั้งอยู่ติดกับห้องสมุดเนลสัน เฮส์ (Nelson Hays Library)⁴⁸ โดยชาวอังกฤษที่เป็นสมาชิกมักนิยมมาเพื่อดื่มกิน เล่นบิลเลียด และเล่นเทนนิส⁴⁹

การก่อตั้งคลับของชาวตะวันตกเหล่านี้มีขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมการพักผ่อนต่างๆ อย่างที่คุ้นเคย สำหรับคลับหรือสโมสรของชาวสยามในยุคแรกๆ ได้แก่ หอสมุดวชิรญาณ ซึ่งในระหว่าง พ.ศ.2427 - 2448 หอสมุดวชิรญาณมีฐานะเป็นสโมสรของชนชั้นสูงในราชสำนักสยาม⁵⁰ โดยกิจกรรมการพักผ่อนหย่อนใจที่เกิดขึ้นภายในสโมสร เช่น การอ่านหนังสือ ตำรา งานเขียนประเภทต่างๆ การจัดงานเลี้ยงสังสรรค์ การจำหน่ายอาหาร การเล่นเกมบิลเลียด การจัดนิทรรศการ เป็นต้น⁵¹ แสดงให้เห็นถึงการพยายามจำลองรูปแบบการใช้เวลาว่างเยี่ยงชาวตะวันตก เพราะเชื่อว่าเป็นการกระทำของ “ผู้ที่ศิวิไลซ์” ดังปรากฏเนื้อความหลวงสรรพยาการหรือกิจขออนุญาตตั้งสโมสรสำหรับชาวไทย โดยมีจุดประสงค์ต้องการสร้างสโมสรขึ้นให้มีลักษณะคล้ายกับหอสมุดวชิรญาณและราชกรีฑาสโมสร เพื่อให้ชาวสยามที่ไทยก็ตั้ง “คลับ” ได้⁵² ทวีปัญญาสโมสร ตั้งอยู่บริเวณพระราชวังสราญรมย์ มีจุดประสงค์เพื่อให้สมาชิกใช้เป็นสถานที่พักผ่อน หรือสโมสรสวนจิตรลดา เป็นสถานที่สำหรับใช้สังสรรค์พบปะระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 และข้าราชการบริพารที่ใกล้ชิดพระองค์ โดยปกติสมาชิกจะผลัดเปลี่ยนกันจัดเลี้ยงอาหารค่ำในวันเสาร์ โดยรัชกาลที่ 6 จะทรงประทับที่โต๊ะเสวย แล้วทอดพระเนตรการเล่นที่สมาชิกจัดหามาแสดง เช่น ละคร โขน หรือภาพยนตร์ เป็นต้น⁵³

---

⁴⁸ ห้องสมุดเนลสัน เฮส์มีจุดเริ่มต้นจากการรวมตัวกันของเหล่าภรรยาหมอสอนศาสนาชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งรักการอ่านหนังสือ จึงได้คิดตั้งสมาคมเพื่อเป็นแหล่งพบปะสังสรรค์และแลกเปลี่ยนหนังสืออ่านกันได้ สมาคมสร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ.2465 โดยมีมาริโอ ตามานโย เป็นสถาปนิกออกแบบ ใน สมชาติ จึงสิริอารักษ์, **สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480**, 420.

⁴⁹ ประทุมพร วัชรเสถียร, **สารคดีชีวิตอิงประวัติศาสตร์ชุมชนชุด ฉันทรักกรุงเทพฯ ตอน รื่นรมย์บนถนนสี่สี..** พิมพ์รวมเล่มครั้งแรก (กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์, 2547), 111.

⁵⁰ สมาชิกหอสมุดวชิรญาณต้องเป็นข้าราชการ ขุนนาง และเจ้านายเท่านั้น แสดงให้เห็นถึงการแบ่งฐานะทางชนชั้น และยังเป็นการรักษาระเบียบทางสังคมในอีกทางหนึ่ง ใน ธนพงศ์ จิตต์สง่า, “วชิรญาณ กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ.2427 - 2448” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), 33 และ 38.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 42.

⁵² ธนพงศ์ จิตต์สง่า, “วชิรญาณ กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ.2427 - 2448”, 39.

⁵³ วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, “การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2445 - 2475”, 106.

โดยลักษณะสโมสรของชาวสยาม อาจพิจารณาได้จากสโมสรของนายทหารแห่งหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะเป็นเรือนไม้ชั้นเดียวขนาดใหญ่ หลังคามุงจาก มีห้องบิลเลียด ห้องเล่นไพ่ และกีฬาในร่ม ครบถ้วน มีพื้นที่จัดงานรับรองได้ตามวาระ ห้องอาหารเป็นระเบียบโล่ง มีหลังคาคลุม ครวเปิดบริการ ตั้งแต่เช้าเย็นสมาชิกเลิกดื่มสุรา สโมสรมีร้านค้าจำหน่ายเครื่องอุปโภค เหล้ายาปลาปิ้ง ประเภทอาหาร กระป๋องขนมมเนย ล้วนเป็นสินค้านำเข้าจากต่างประเทศทั้งสิ้น⁵⁴

จึงนับได้ว่าในความคิดของชาวสยามในขณะนั้น คลับหรือสโมสรถือเป็นสถานที่แห่งใหม่ สำหรับ “กลุ่มชนชั้นนำสยาม” ผู้ซึ่งมีคุณสมบัติเหมาะสมแก่การประกอบกิจกรรมในเวลาว่าง โดยเฉพาะ หรืออาจกล่าวอย่างง่าย ๆ ได้ว่า กระแสนิยมของชนชั้นนำสยามในยุคนี้ต้องไปคลับหรือสโมสรเพื่อแสดงว่าตนเป็นผู้ทันสมัยเหมือนชาวตะวันตก

นอกจากการก่อตั้งคลับหรือสโมสรของชาวตะวันตกและชาวสยามแล้วนั้น ยังปรากฏหลักฐานเอกสารการขอตั้งคลับหรือสโมสรของชาวจีนที่อาศัยอยู่ในสยามเช่นกัน ความว่า

ด้วยพวกข้าพเจ้ามีประสงค์จะตั้งคลับแห่งหนึ่งที่ตำบลตรอกเตาริมถนนเยาวราช รวมคนจีนที่เป็นสมาชิก 39 คน กับจีนหัวหน้าอีก 4 คน การซึ่งพวกข้าพเจ้าจะตั้งคลับขึ้นนั้น โดยความเรียบร้อยสุจริตหาได้คิดให้ผิดต่อพระราชบัญญัติอันยังไม่ การที่ตั้งคลับขึ้นนี้ก็เพื่อมี ประสงค์จะมาประชุมรับประทานอาหารที่คลับ คือวันเสาร์ครั้งหนึ่ง วันอาทิตย์ครั้งหนึ่ง กับจะ ได้ช่วยกันปรึกษาคิดการค้าขายต่างๆ เช่น การรับเหมาก่อตึกทำไม้หรือการเครื่องจักรต่างๆ เป็นต้น⁵⁵

แสดงให้เห็นว่า ในช่วงเวลาหนึ่งของสังคม การริเริ่มก่อตั้งคลับหรือสโมสรได้กลายเป็น ค่านิยม นอกจากการพยายามเลียนแบบกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในคลับหรือสโมสรของชาวตะวันตก อาจมองเห็นถึงข้อดีของการตั้งคลับหรือสโมสรขึ้น เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นของการรวมตัวหรือชุมนุมเพื่อ พบปะสังสรรค์แลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างผู้คนเชื้อชาติเดียวกัน

กล่าวถึงความหมายของ “คลับ” ในอีกความหมายหนึ่ง ซึ่งเป็นความหมายและกิจกรรม ที่แตกต่างไปจากคลับ อันเป็นสโมสรหรือสมาคมของชนชั้นนำสยาม คลับในที่นี้หมายถึงสถานพักผ่อน ที่เน้นกิจกรรมสร้างความรู้สึกรื่นรมย์สนุกสนานให้ผู้ชายโดยเฉพาะ โดยในทศวรรษที่ 2420 - 2450 คำว่า “คลับ” และ “บาร์” ถูกใช้เรียกโรงโสเภณีชั้นดี กล่าวคือ คลับที่เป็นโรงโสเภณีจะมีลักษณะคล้ายกับ สถานกินดื่มสาธารณะและสถานเริงรมย์ที่มีผู้หญิงไว้อวยบริการลูกค้า และหากถูกใจก็ร่วมหลับนอน ได้⁵⁶ แต่ต่อมาในทศวรรษที่ 2460 นอกจาก “คลับ” แล้ว ยังปรากฏการเกิดขึ้นของสถานบันเทิง เริงรมย์ประเภทอื่นๆ ที่กลายเป็นที่นิยมในเวลาหลังเลิกงานของผู้คนที่มักจะแวะนั่งดื่มกินสังสรรค์ ซึ่ง

⁵⁴ สรศัลย์ แฟงสภา, **บ้านยาไฟ** (กรุงเทพฯ: สารคดี, 2545), 118.

⁵⁵ “ชาวจีนขอตั้งสโมสรชื่อ คอปาโคร์ แอนด์ สตรีวิโคร์ ที่ตรอกเตา ถนนเยาวราช,” 20 ธันวาคม 122, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล, ม - ร.5 น/317, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵⁶ วีระยุทธ ปีสาลี, **กรุงเทพฯยามราตรี**, 65.

ถือเป็นส่วนสำคัญของการใช้ชีวิตยามกลางคืนนอกบ้านในโลกสมัยใหม่ เช่น ผับ คาเฟ่ ร้านอาหาร เป็น
ต้น⁵⁷

คลับที่เป็นโรงโสมภณที่มีชื่อเสียงโด่งดัง เช่น เบลีวบาร์และสะเป่ลินติดบาร์ในย่านบาง
รัก⁵⁸ ส่วนคลับที่มีชื่อเสียงในหมู่คนไทยและคนจีนมีปรากฏในเอกสารร่วมสมัยความว่า

นี่เห็นจะเป็นโรงผู้หญิงคนชั่วชั้นแล้ว อย่างที่เรียกกันว่าช่องก็ได้ ส่วนที่ชั้นดีเรียก
กันว่าคลับ เท่าที่ข้าพเจ้าทราบ ที่มีชื่อคือคลับจางวางหม่อง ที่ถนนวรจักร ในตรอกใกล้วัด
จางวางดิส คลับเบอร์ 10 ที่ถนนเจริญกรุง อยู่เหนือวัดญวนอุภัยราชขึ้นไป และคลับ
ยี่สุนเหลืออง ตั้งอยู่ในตรอก ยายแพ่ง ตรงข้ามตรอกเต้า ด้านถนนเจริญกรุงซึ่งมีขึ้นภายหลัง
2 แห่งแรก คลับเหล่านี้ ถ้าไม่ใช่เป็น นักเลงเที่ยว ก็คงไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นสถานที่เช่นนั้นได้⁵⁹

และจากบทกลอน “ตีกระฟ้า” ที่ผู้แต่งแสดงความเห็นในเชิงลบสื่อความหมายถึงการนุ่ง
น้อยห่มน้อยของหญิงสาวยุคใหม่ที่มีอาชีพเป็น “นักรับบำไ้” ซึ่งสถานที่คงจะเป็นที่ไหนไปไม่ได้
นอกจาก “คลับ”⁶⁰

ระบำจำ, ข้านี้ที่มีจิตมุ่ง-	หมายผดุง, ศักดิ์หญิง, นิ่งไม่ไหว
ได้ไปเห็น, เป็นที่, เจริญใจ	แต่จิตใจ, แล้วเหงา, เสร์อำูรา
โ้ออนารถวาสนาณีจาเอ้ย	ไม่.....เช่นนี้หนา
เกียรติศักดิ์หญิงไทยโย.....	จึงแก่งกล้าให้สวยลดน้อยลง
โห้วชาอ่อนขาวนวลยวนสวาท	ใครถาอาจากลั่นใจไม่ไหลหลง
ใครได้เห็นถาจะเว้นไม่วงยง	มุ่งพะวงหว่าแอบแนบสุดา
แต่งอย่างอื่นไม่ได้หรือเง้อง	โยจึงต้องทำโก้โห้วทอนชา
ถ้าเด่นดีมีชื่อเสียง.....	มิใช่ที่แต่กายาหрокณะนวล
แม่นนุ่งห่มมิดชิดสนิทไว้	เจริญใจเจริญตามาเสสรवल
หญิงดูได้ชายดูดีมีมีกวน	ก่อกำเนิดเกิดยวนฤทัยเอย

⁵⁷ วีระยุทธ ปีสาลี, กรุงเทพฯยามราตรี, 93 - 94.

⁵⁸ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “โสมภณกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411 - 2503” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 25 - 26.

⁵⁹ เสถียรโกเศศ [นามแฝง], **ฟื้นความหลัง เล่ม 3**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547), 47.

⁶⁰ ปีที่ 7 ฉบับที่ 1773 วันเสาร์ที่ 13 มิถุนายน พ.ศ.2474 แรม 10 ค่ำ เดือน 7 ปีมะแม จ.ศ.1293 สยามราษฎร์, 11.

กลอนบทนี้ชี้ให้เห็นว่าในขณะที่กลุ่มคนจำนวนหนึ่ง อาจมีความรู้สึกยินดีและนิยมชมชอบกับกระแสสิ่งใหม่จากวัฒนธรรมตะวันตก แต่ในขณะที่เดียวกันกลับมีกระบอกเสียงของคนที่รู้สึกปฏิเสธต่อสิ่งยั่วยุเหล่านี้และมองว่าเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมสำหรับผู้หญิงสยาม ในมุมมองกลับกันยังแสดงให้เห็นถึงความคิดและค่านิยมของผู้หญิงสยามกลุ่มหนึ่งในยุคนั้นที่ประกอบอาชีพในคลับ ที่อาจมองข้ามถึงความเหมาะสมและขนบธรรมเนียมประเพณีของสยามที่ถูกปลูกฝังว่าผู้หญิงสยามควรรักนวลสงวนตัว

จึงกล่าวได้ว่ามีการใช้คำว่า “คลับ” ใน 2 ความหมาย โดยคลับในความหมายแรก ถูกสร้างขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมแบบใหม่ที่แสดงความศิวิไลซ์ที่ “กลุ่มชนชั้นนำสยาม” กระทำในเวลาว่าง (Hobbies) ต่างไปจากคลับในความหมายหลังที่เน้นถึงกิจกรรมในยามกลางคืนตามรสนิยมแบบใหม่ ของ “กลุ่มชนชั้นกลาง” ดังนั้นจึงไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่า “คลับ” เป็นทั้งสถานที่รองรับกิจกรรมแบบทันสมัย แต่ในขณะที่เดียวกัน “คลับ” ก็ถูกเข้าใจว่าเป็นสาเหตุของความเสื่อมโทรมทางสังคมเช่นเดียวกัน

จากบทกลอนข้างต้นยังถือเป็นหลักฐานแสดงการเกิดขึ้นของ “คลับบนตึกกระฟ้า หรืออาคารสูง” ซึ่งเป็นพัฒนาการของคลับที่ได้รับความนิยมมากยิ่งขึ้นและเติบโตไปพร้อมๆ กับการขยายตัวของเมือง โดยเฉพาะในย่านธุรกิจสำคัญ ความเจริญของเมืองที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นผ่านงานสถาปัตยกรรมประเภทอาคารต่างๆ ที่ผุดขึ้นตามริมถนน ดังกรณีย่านเยาวราชที่ปรากฏการสร้างอาคารสูงแบบตะวันตกที่มีขนาดสูงเกินกว่า 3 ชั้นขึ้นไปเป็นครั้งแรกในสยาม โดยอาคารสูงที่เกิดขึ้นในย่านนี้ ล้วนถูกสร้างขึ้นเพื่อประกอบการพาณิชย์กรรม เช่น เป็นแหล่งค้าขาย เป็นแหล่งรวมความบันเทิง หรือสถานพักผ่อนหย่อนใจ เป็นต้น และคลับก็ได้ถูกนำไปสร้างภายในอาคารสูงเหล่านี้ จนทำให้เกิดนัยยะที่สัมพันธ์กันในเรื่องความสูง - ความทันสมัยระหว่าง “คลับ” สถานที่อันทันสมัยที่ได้รับความนิยมในหมู่ชนชั้นสูง และ “อาคารสูง” งานสถาปัตยกรรมรูปแบบใหม่ที่มีพัฒนาการและการใช้งานที่หลากหลายต่างไปจาก “หอสูง” ช่วงที่ผ่านมาของสยาม หรือกล่าวได้ว่า เมื่อนำ 2 สิ่งใหม่ที่ดูน่าตื่นตาตื่นใจรวมเข้าในสถานที่เดียวกัน สถานที่นั้นๆ จึงกลายเป็นสถานที่ “นำสมัย” ที่ดึงดูดใจให้ผู้คนเข้าไปเปิดหูเปิดตาและสัมผัสบรรยากาศแปลกใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน ดังนั้นการไปที่ยวคลับบนตึกหรืออาคารสูงๆ จึงเป็นที่นิยมของผู้คนที่มีรสนิยมทันสมัยและชอบความแปลกใหม่

นอกจากนั้นแล้ว ลักษณะทางกายภาพของอาคารสูงที่ปรากฏขึ้น ยังได้สร้างความรู้สึกที่น่าตื่นเต้นแก่ผู้คนในยุคนั้นและก่อให้เกิดกิจกรรมแบบใหม่ที่เกิดขึ้นเมื่ออยู่บนอาคารสูง ดังหลักฐานเอกสารร่วมสมัยความว่า “และผมก็ตกตะลึงพิริ่งพิริตไปกับตึกสูงห้าชั้น หกชั้น เจ็ดชั้น ตึกที่สูงที่สุดผมเคยเห็นมาในชีวิตแค่เพียงสองชั้นเท่านั้น”⁶¹

⁶¹ กุมุท จันทรเรือง, สยามในอดีต, 186.

หรือการชมวิวิวทิวทัศน์บนอาคารสูง

ที่หิวมุมเคยเป็นห้างใต้ฟ้า ข้ามถนนไปเป็นตึกแถวไม่เข้าถึงปากตรอกเต้า แถวนั้นเคยมีห้างหรือร้านชื่อ “ปักจั่นเหลา” ขายอาหารต่างๆอย่างดี เจ้าของดูเหมือนจะได้เป็นหลวงชื่อ “หลวงทิพย์รสโอชา” และแถวนี้มีตึกสูงๆ เจ็ดชั้นด้วย ลักษณะดูจะเป็นตึกต่อกันขึ้นไป (ไม่ใช่สร้างทีเดียวเจ็ดชั้น) มีอาหารมีมีมรสพ ข้าวเจ้าเคยขึ้นไปถึงชั้น 7 มองเห็นถนนเยาวราชตลอด⁶²

การสร้างอาคารสูง จึงกลายเป็น “ความทันสมัย” ในยุคหนึ่งของสยาม หรืออาจกล่าวได้ว่าการสร้างอาคารสูงขึ้นในพื้นที่ย่านใด หมายความว่าต้องการสร้างให้พื้นที่นั้นๆ กลายเป็นแหล่งที่เจริญ ดังคำวิจารณ์เชิงเสียดสีในหนังสือพิมพ์สยามราษฎร์ทำนองว่า “ส่วนในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นนครหลวงแห่งประเทศสยาม ก็เจริญขึ้นตามลำดับ มีตึกรวมตั้ง 9 ชั้น 7 ชั้น ถนนหนทางกันบ้ายเกือบไม่ถ้วนแต่กลิ่นปัสสาวะก็เจริญขึ้นด้วย”⁶³ กรุงเทพฯจึงกลายเป็นเมืองที่เจริญ เพราะมีการสร้างอาคารสูง 2 - 3 หลัง แต่ระบบการจัดการขั้นพื้นฐาน เช่น ระบบสาธารณสุขปลอดภัยยังไม่มีจัดการที่ดี

ดังนั้นเมื่อคลับและอาคารสูงถูกนำมารวมกัน จึงกลายเป็นการสะท้อนให้เห็น “การสร้าง ความทันสมัย” ผ่านงานสถาปัตยกรรมรูปแบบใหม่บนพื้นที่แหล่งความเจริญเพื่อรองรับกิจกรรมแบบใหม่ที่ตอบรับ “กลุ่มชนชั้นกลาง” ที่เป็นกลไกและมีพลังขับเคลื่อนบทบาทในสังคมสยามขณะนั้น ดังกรณีศึกษาต่อไปนี้

4. งานสถาปัตยกรรมอาคารสูง

4.1 ตึก 6 ชั้น

ตึก 6 ชั้น เป็นตึกแห่งแรกที่เคยสูงที่สุดในกรุงเทพฯ เดิมเป็นของพระยาสารสิน สวามิภักดิ์ หรือ “หมอเทียนฮี้” ต้นตระกูลสารสิน (ภาพที่ 60 และภาพที่ 61)

จากข้อมูลในพิพิธภัณฑวัดไตรมิตร ศูนย์ประวัติศาสตร์เยาวราช กล่าวถึงประวัติของตึกแห่งนี้ว่า เป็นตึกสูงอันดับ 3 บนถนนเยาวราช ตึกนี้ทำเป็นโรงแรม 6 ชั้น และเป็นภัตตาคารระดับเจ้าสัวชื่อ “จวนหลี่” โดยชั้นบนสุดของตึกเป็นสถานที่สำหรับเล่นไพ่นกกระจอก พร้อมบริการอาหารและน้ำชาในบรรยากาศหรูหรา ส่วนชั้นล่างมีร้านข้าวต้มกุ๊ยชื่อดังชื่อ “ย่งหัวไถ่” และห้างสรรพสินค้าใหญ่เซาท์แปซิฟิก (ไทเพงเฮีย) หน้าห้างมีลำโพงใหญ่เปิดเพลงเสียงดังดังดุดลุด⁶⁴

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏปี พ.ศ.และวัตถุประสงค์ของการสร้างตึกหลังนี้อย่างแน่ชัด จึงอาจสันนิษฐานถึงความเป็นไปได้ของมูลเหตุการสร้างตึกหลังนี้จากประวัติของเจ้าของตึก คือหมอเทียนฮี้ สารสิน ที่ได้เคยมีโอกาสไปศึกษาต่อต่างประเทศสหรัฐอเมริกา จึงน่าจะได้พบเห็นอาคารสูงและ

⁶² กาญจนาคพันธุ์, กรุงเทพฯเมื่อวานนี้, หนังสือชุด 100 ปี ขุนวิจิตรมาตรา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2512), 247 - 248.

⁶³ ประเทศสยามเจริญขึ้นมากแล้ว แต่ยังขาดสิ่งสำคัญอย่าง 1 คือที่ถ่ายทุกข์ สยามราษฎร์ ปีที่ 7 ฉบับที่ 1911 วันเสาร์ที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2474, 8.

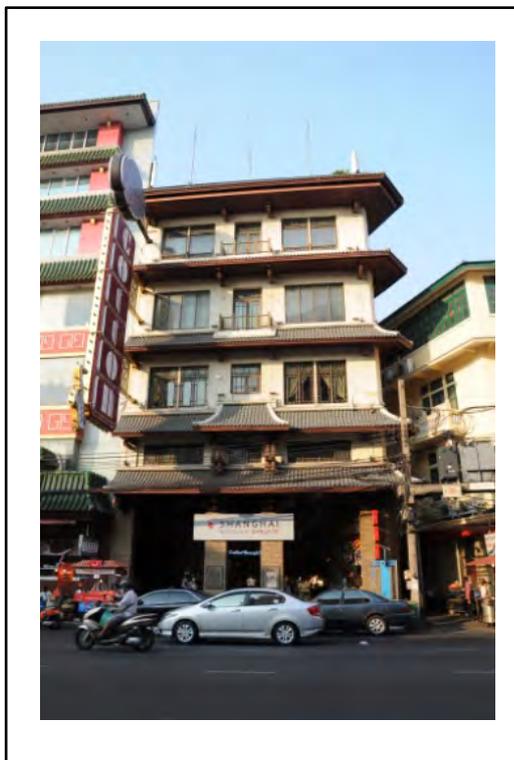
⁶⁴ ข้อมูลจากพิพิธภัณฑวัดไตรมิตร ศูนย์ประวัติศาสตร์เยาวราช จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

อาจเกิดแรงจูงใจหรือมีวิสัยทัศน์ทางการค้าที่มองเห็นช่องทางการลงทุนทำธุรกิจ จึงได้มีแนวคิดในการประกอบกิจการการค้าบนอาคารสูงหลังนี้ขึ้นเป็นแห่งแรก นับว่าเป็นการลงทุนทางการค้าบนถนนเยาวราช ซึ่งเป็นเส้นเศรษฐกิจที่สำคัญในสมัยนั้น

ในความเป็นจริงแล้ว การลงทุนสร้างตึกแถวของชนชั้นนำสยามไม่ใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด เพราะปรากฏหลักฐานการลงทุนเช่นนี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แล้ว แต่การสร้างตึกในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นเพียงแค่การสร้างตึกแถวสูง 2 ชั้น ต่างไปจากการเลือกสร้างอาคารสูง เช่น ตึก 6 ชั้น ที่มีความสูงมากเกินกว่าอาคารตึกแถวทั่วไปที่สร้างในยุคนั้น ย่อมเป็นแนวคิดที่ต้องการนำสมัยและสร้างความสนใจแก่ผู้พบเห็น และต้องการที่จะสร้างขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมแบบใหม่ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่พบได้ตามคลับหรือสโมสรของชาวตะวันตกและชนชั้นนำสยาม อีกทั้งการสร้างอาคารสูงยังแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการพัฒนาทางเทคโนโลยีและการก่อสร้างอาคารสูงที่เพิ่มขึ้นมากกว่าในยุคก่อน ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ตึก 6 ชั้น จึงเปรียบเหมือนฉากแห่งความทันสมัยแบบใหม่ที่สะท้อนความเจริญของเมืองในขณะนั้นผ่านงานสถาปัตยกรรม

ภาพที่ 60 ภาพถ่ายเก่าตึก 6 ชั้น ถนนเยาวราช ไม่ระบุปี พ.ศ.
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.002 กจช.(อ)1 - 40

ภาพที่ 61 ตึก 6 ชั้น ปัจจุบันคือโรงแรมเชียงใหม่แมนชั่นบูติกโฮเทลเยาวราช
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

4.2 ตึก 7 ชั้น

หลักฐานร่วมสมัยได้กล่าวถึงประวัติของตึก 7 ชั้น โดยมีนายลี เป็กหลุน ผู้เป็นเจ้าของตึก
ว่า

กว๊อฮั่ว ตึก 7 ชั้น หรือพิพิธพาณิชย์สถาน เป็นสถานที่สร้างขึ้นใหม่ สูงตระ
หง่านตั้ง 7 ชั้น มีเกรินไฟฟ้าใช้สำหรับขึ้นลงได้โดยสะดวกทุกชั้น สถานที่กว้างขวาง อากาศ
บริสุทธิ์ปลอดโปร่ง เหมาะสำหรับขึ้นไปตากอากาศ หรือเดินชมวิวกว๊อฮั่วอันงามในพระนคร
รอบทุกทิศ เพื่อหาความสุข และได้จัดให้มีอาหารฝรั่ง, เครื่องเย็น, ไว้อคอยรับรองท่านแล้ว
ก็มีเครื่องรับวิทยุโทรศัพท์ให้ท่านฟังเพลงต่างๆ มีกีฬาต่างๆ สำหรับออกกำลังกาย, สัตว์
แปลกๆ ให้ท่านชม, มีที่พัก, และห้องนอน, ห้องเล่นไพ่นกกระจอก...สถานที่รวมสินค้าต่างๆ
ทุกชนิด ฯลฯ ชั้นล่างเปิดแผนกสินค้าจำหน่ายด้วย เพื่อความสะดวกแก่ท่านไม่ต้องเดินไป
ซื้อที่อื่น สิ่งของทุกชนิดท่านจะหาซื้อได้จากสถานกว๊อฮั่วนี้ เชิญท่านมาเที่ยวเล่นได้ทุก
เวลา ท่านจะได้รับการรับรองอย่างดี⁶⁵

⁶⁵ ปีที่ 2 ฉบับที่ 53 วันอาทิตย์ที่ 4 สิงหาคม พ.ศ.2472 ไทยเกษมรวมข่าว, 10.

เนื้อความข้างต้นปรากฏในหน้าโฆษณาของหนังสือพิมพ์ ไทยเซชมรวมข่าว ซึ่งเป็นการอวดอ้างถึง “สรรพคุณ” ของตึก 7 ชั้น ที่มีกิจกรรมหรือสิ่งของแปลกๆ ใหม่ๆ รอต้อนรับลูกค้าทุกท่าน ไม่ว่าจะเป็นกรีนไฟฟ้าที่จะทำให้ท่านไม่ต้องเดินเมื่อยขาจากการขึ้น - ลงในแต่ละชั้นอีกต่อไป⁶⁶ การสูดอากาศบริสุทธิ์หรือการชมวิวบนชั้นดาดฟ้าของอาคาร มีอาหารฝรั่งและเครื่องปรับอากาศไว้คอยรองรับ มีวิทยุและโทรศัพท์ให้รับฟังและโทรสนทนา มีสถานที่สำหรับออกกำลังกาย มีสัตว์แปลกๆ ให้ท่านชม (อาจเป็นสัตว์นำเข้ามาจากต่างประเทศที่หาชมได้ยาก) มีห้องพักและห้องนอน⁶⁷ มีห้องสำหรับเล่นไพ่นกกระจอก และสินค้าต่างๆ ที่มีมานำเสนอแก่ลูกค้าทุกท่าน

และพบหลักฐานประวัติตึก 7 ชั้น ซึ่งปัจจุบันคือ โรงแรมไชน่าทาวน์ มีความว่าเดิมชื่อ โรงแรมฮั่วเซียง (7 ชั้น) (ภาพที่ 62) ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2469 เจ้าของคือพระยาไพบูลย์ แต่ต่อมาได้นำมาจำหน่ายไว้กับมูลนิธิมหามงกุฎราชวิทยาลัย (วัดบวรนิเวศวิหาร) ซึ่งทางมูลนิธิได้ให้พระคลังข้างที่เป็นผู้เก็บผลประโยชน์ จนกระทั่งในวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2517 ได้เกิดเพลิงไหม้อาคาร ทางมูลนิธิฯ จึงได้รื้อฟื้นสัญญา พร้อมทั้งเรียกคืนอาคารและให้ผู้เช่าเดิม คือ คุณวันชัย เอื้อศรีวงศ์ ทำสัญญาขึ้นใหม่ คุณวันชัยจึงได้ปรับปรุงโรงแรมฮั่วเซียงและได้เปลี่ยนชื่อเป็น “ไชน่าทาวน์” เมื่อปี พ.ศ. 2532 ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 ผู้บริหารได้ขายกิจการให้กับคุณอมร อภิธนาคุณ พร้อมกับเปลี่ยนคณะผู้บริหารใหม่ทั้งหมด และได้จดทะเบียนใหม่ในนาม บริษัท ไชน่าทาวน์ จำกัด อาคารหลังนี้จึงอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของบริษัทดังกล่าวตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา⁶⁸ (ภาพที่ 63 - ภาพที่ 65)

จากประวัติอ้างว่า การก่อสร้างอาคารหลังนี้ไม่ได้ใช้เสาเข็ม แต่ใช้ไม้สักปักเรียงเป็นดัดรอยทับด้วยทรายอัดแน่น คานใช้เหล็กวางรถไฟที่สั่งซื้อมาจากเยอรมนี และปูนที่สั่งซื้อมาจากประเทศอังกฤษ เดิมโรงแรมแห่งนี้เป็นโรงแรมธรรมดาติดพัดลม ไม่มีห้องส้วมในห้องพัก แต่มีห้องน้ำ แยกต้องใช้ห้องส้วมรวม อัตราค่าห้องพัก 60 บาทต่อวันสำหรับห้องเตียงเดี่ยว และ 80 บาทต่อวันสำหรับห้องเตียงคู่ หากเช่าชั่วคราวคิดราคา 20 บาท ภายในโรงแรมไม่มีร้านอาหารให้บริการ แต่ภายในห้องพักมีตู้เย็นและใบอนุญาตสะสมอาหารเพื่อบริการแก่ลูกค้า⁶⁹

ความข้างต้นสามารถสันนิษฐานได้ว่า ตึก 7 ชั้นแห่งนี้ น่าจะมีจุดเริ่มต้นมาจากชาวจีนเป็นผู้สร้าง โดยมีจุดประสงค์ต้องการสร้างเพื่อใช้สำหรับค้าขาย เป็นแหล่งสำหรับพักผ่อนหย่อนใจ เป็นแหล่งความบันเทิง ฯลฯ สำหรับชาวจีนโดยเฉพาะ ซึ่งจากการโฆษณาเชิญชวน “ของดี” ภายในตึกแห่งนี้ ทำให้เข้าใจแนวคิดในการสร้างตึกว่า ผู้สร้างต้องการให้ตึก 7 ชั้น เป็นแหล่งรวมตัวแบบใหม่ของชาวจีนตามแบบนิยมอย่างคลับชาวตะวันตก แต่จากคำโฆษณาอ้างกล่าวได้ว่าตึก 7 ชั้น มีลักษณะกึ่งๆ ห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่โดยเฉพาะของชาวจีนก็เป็นได้ (ภาพที่ 66)

⁶⁶ ผู้วิจัยเข้าใจว่าหมายถึงลิฟต์ ซึ่งเป็นเทคโนโลยีที่เกิดขึ้นภายหลังการสร้างอาคารสูงสร้างขึ้นเพื่อใช้สำหรับการย่นระยะเวลาและเป็นความสะดวกรวดเร็วในการขึ้น - ลง

⁶⁷ ผู้วิจัยเข้าใจว่าน่าจะมีทั้งห้องพักแบบรายวัน และห้องพักแบบค้างคืน

⁶⁸ ได้รับเอกสารสำเนาจำนวน 1 แผ่น เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาจากโรงแรมไชน่าทาวน์เมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2555

⁶⁹ ได้รับเอกสารสำเนาจำนวน 1 แผ่น เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาจากโรงแรมไชน่าทาวน์เมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2555

นอกจากนั้นแล้ว กิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นบนตึก 7 ชั้น ก็เหมือนการสร้างคลับหรือสโมสร สำหรับชาวจีนบนตึกสูง เพื่อแสดงถึงความทันสมัยและดูโก้หรูมากกว่าการเที่ยวคลับแบบเดิมๆ ยิ่งไปกว่านั้น ความพิเศษของตึก 7 ชั้น หรือเรียกว่า “จุดขาย” ที่สามารถดึงดูดให้ลูกค้าเข้ามาเที่ยวเล่น ภายในตึกคือ การแสดงของคณะระบำโขนายหรั่ง เรื่องนาม⁷⁰ บนชั้น 7 จนเป็นที่มาของคำกล่าวขานว่า “สวรรค์ชั้น 7” ซึ่งมีผู้บรรยายถึงลักษณะของการแสดงคณะระบำโขนายหรั่ง เรื่องนามว่า

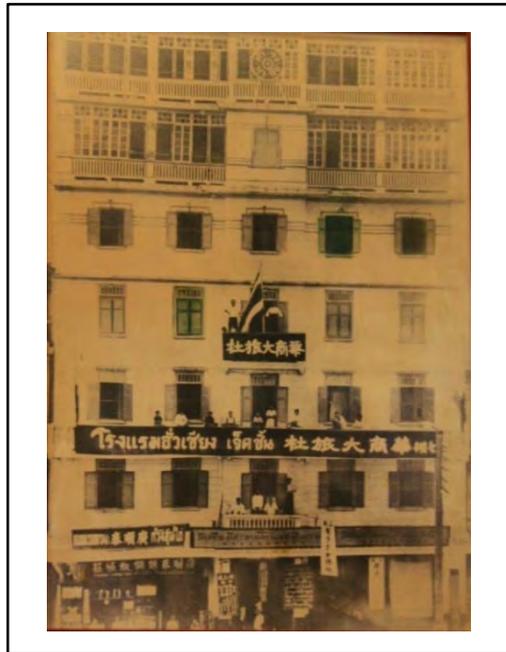
ตาหรั่ง เป็นใครมาจากไหนไม่มีใครรู้แน่ชัด รู้กันแต่ว่า ตาหรั่งเป็นเจ้าของคณะระบำโขนายหรั่ง หน้าโรงจะมีป้ายใหญ่เห็นเด่นชัดว่า ระบำคณะนายหรั่ง เรื่องนาม...คืนหนึ่งจะเล่นสามารถรอบรอบทุ่ม รอบสามทุ่ม และรอบมิดไนท์ รอบพิเศษสองยาม ห้ามผู้หญิงสาวและเด็กดู ระบำของนายหรั่งเล่นเป็นแบบรีวิว มีตลกแทรก มีเล่นกลบ้าง ชุดสุดท้ายซึ่งเป็นชุดสำคัญ นางระบำทั้งหมดจะออกมาเต้นสายคล้ายระบำฮาวาย ดนตรีแตรวงจะบรรเลงจังหวะตั้งแต่ช้าๆ ก่อน เร่งเร็วขึ้นๆ ตาหรั่งก็จะเต้นขยับรับจังหวะกับนางระบำ มือถือไม้กายสิทธิ์ซึ่งกระโปรงสั้นजूของนางระบำให้เปิดเห็นแววยาวๆ แฉกๆ เชี่ยวตรงนั้น ดีตรงนี้ ทำตลกโลนๆ เชี่ยววนไปทุกจุดยุทธศาสตร์ คนดูจะฮากันครืนๆ เชี่ยวไปเชียวมาผ้าผ่อนที่มีอยู่น้อยชิ้นค่อยๆ หลุดไปที่ละชิ้น จนเหลือแค่กางเกงใน⁷¹

การเปลี่ยนหน้าที่การใช้งานของตึก 7 ชั้น อาจวิเคราะห์ได้จากหน้าที่การใช้งานของตึก 6 ชั้น ที่ตั้งอยู่ตำแหน่งฝั่งตรงข้ามกัน ซึ่งหมายความว่าตึก 6 ชั้น และตึก 7 ชั้น ตั้งตระหง่านประชันหน้ากัน จึงกล่าวได้ว่าเจ้าของตึก 7 ชั้น มีความประสงค์ที่ต้องการสร้างตึกสูงแห่งใหม่ขึ้นฝั่งตรงข้ามเพื่อเป็นคู่แข่งชั้นทางการค้ากับตึก 6 ชั้นที่เกิดขึ้นก่อนในเยาวราช จึงจำเป็นที่จะต้องสร้างตึกให้โดดเด่นกว่า เลยสร้างจำนวนชั้นให้เพิ่มมากกว่า และน่าจะสร้างให้ตึกมีสิ่งอำนวยความสะดวกที่ครบครันยิ่งไปกว่าตึก 6 ชั้น เพื่อดึงดูดลูกค้า (ภาพที่ 67)

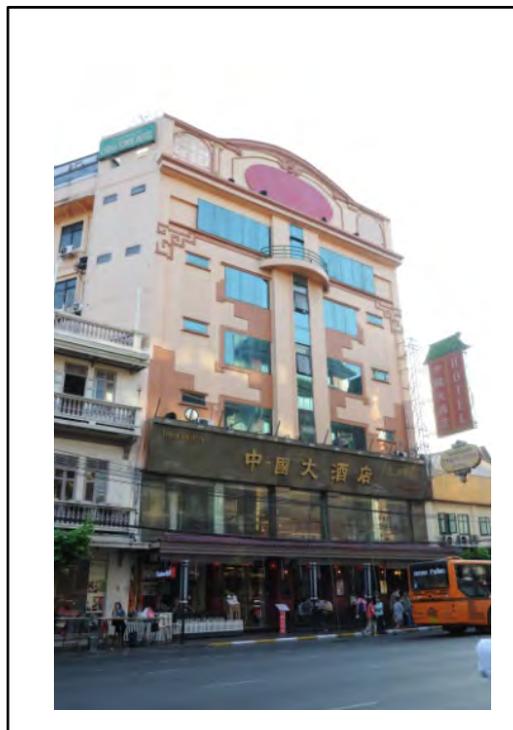
จากประวัติที่กล่าว ตึก 7 ชั้น ถูกก่อตั้งเป็นโรงแรมฮั่วเซียงในเวลาต่อมา ซึ่งการเปลี่ยนแปลงหน้าที่การใช้งานจากกึ่งๆ ห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่มาเป็นโรงแรม สะท้อนให้เห็นถึงประโยชน์ของการสร้างอาคารสูงที่มีจุดประสงค์ในการสร้างที่ต้องการจำนวนชั้นในการใช้งานที่หลากหลาย แต่ประหยัดเนื้อที่ หรือกล่าวอีกอย่างได้ว่า การใช้งานของอาคารสูงที่ถูกปรับเปลี่ยนไปตามแต่ละยุคสมัย และสามารถสร้างชั้นเพื่อรองรับการประกอบกิจกรรมหลายประเภทได้

⁷⁰ ต่อมาจึงมีระบำหญิงเป็นคณะเกิดขึ้น เป็นระบำหมู่ของนายหรั่งหัวแดง เรียกกันว่า “ระบำนายหรั่ง” เต็มเป็นแถวเข้ากับเพลงดนตรีสากล มักเล่นตามงานวัด และมีโรงเล่นที่ตลาดบำเพ็ญบุญ ซึ่งชั้นบนเป็นโรงละคร อยู่ริมถนนเจริญกรุงตรงข้ามศาลาเฉลิมกรุง ใน กาญจนาคพันธุ์, เรื่องของละครและเพลง (กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์, 2520), 65

⁷¹ จูรี โอศิริ, โลกของจูรี โอศิริ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สามสี, 2542), 109 - 111.

ภาพที่ 62 ภาพเก่าตึก 7 ชั้น เดิมชื่อโรงแรมฮั่วเซียง
ที่มา : พิพิธภัณฑวัดไตรมิตร จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

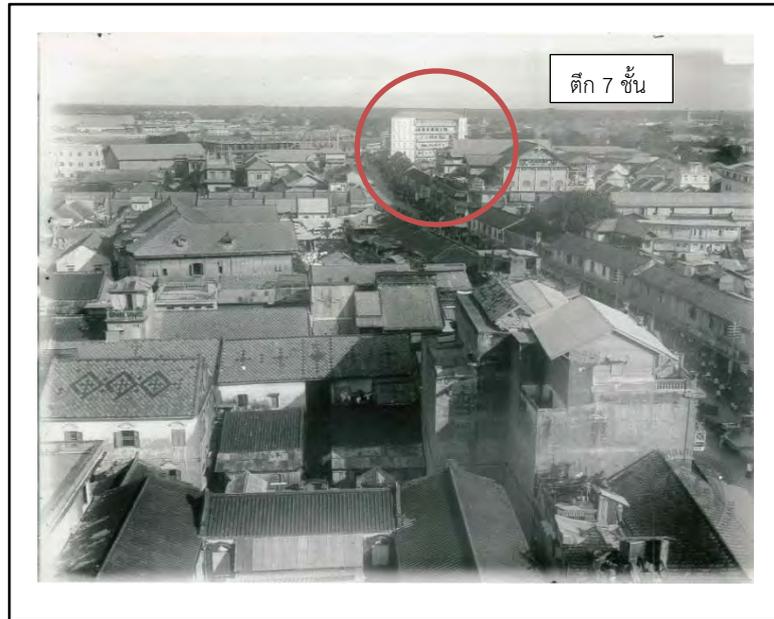
ภาพที่ 63 ตึก 7 ชั้น ปัจจุบันคือโรงแรมไชน่าทาวน
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

ภาพที่ 64 ด้านข้างของโรงแรมไชน่าทาวน
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

ภาพที่ 65 ด้านหลังของโรงแรมไชน่าทาวน
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

ภาพที่ 66 ทิวทัศน์กรุงเทพมหานครย่านเยาวราช ถ่ายจากตึก 9 ชั้น เห็นตึก 7 ชั้น (ตึกขาวกลางภาพ)
และโรงหนังเฉลิมบุรี (ด้านซ้ายของตึก 7 ชั้น)
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.รพท.10/4

ภาพที่ 67 การตั้งอาคารประชันหน้ากันบนถนนเยาวราชระหว่างตึก 6 ชั้น และตึก 7 ชั้น
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

4.3 ตึก 9 ชั้น

ฮั่วเซ่งเฮง เริ่มต้นธุรกิจค้าขายทองคำที่ถนนเยาวราชเมื่อปี พ.ศ. 2494 ตอนนั้นยังเป็นร้านขายทองคำแต่งไม่มีห้องแอร์ สำหรับความหมายของชื่อ “ฮั่วเซ่งเฮง” คือ น้ำหนึ่งใจเดียว ประสบการณ์ความสำเร็จและโชคกลาง

จากข้อมูลจากพิพิธภัณฑ์วัดไตรมิตร ศูนย์ประวัติศาสตร์เยาวราชกล่าวถึงตึก 9 ชั้นไว้ว่าเป็นตึกสูงที่สุดของเมืองไทยในยุคหนึ่ง สร้างความตื่นตาตื่นใจให้ผู้คนในยุคนั้น ตึกเป็นที่ตั้งโรงแรม 9 ชั้น มีสถานบันเทิง แหล่งพักผ่อนหย่อนใจและภัตตาคารหรู ชั้นบนสุดมีเวทีลีลาศ ยุคหนึ่งตึกนี้เคยมีการแสดงระบำวาทวิวัฒนนายหรั่ง เรื่องนามที่โด่งดังเรียกว่า ระบำเก้าชั้น⁷²

โดยตึก 9 ชั้น มีเจ้าของคือ พระยาไพบูลย์สมบัติ (สกุลขุนนาค) แต่ไม่ปรากฏปี พ.ศ.ที่แน่ชัดในการสร้างอาคาร จึงอาจวิเคราะห์ได้เพียงว่าน่าจะเกิดขึ้นจากความต้องการลงทุนทำธุรกิจในย่านเศรษฐกิจการค้าที่กำลังเฟื่องฟูในขณะนั้นของชนชั้นนำสยาม หรืออาจกล่าวว่าเป็นกระแสนิยมที่ใครๆ ต่างก็พากันมาลงทุนทำการค้าที่ถนนเยาวราชแห่งนี้ โดยเฉพาะการเลือกทำเลที่ตั้งอาคารบริเวณหัวมุมตึกตัดถนน แม้จะมีพื้นที่ใช้สอยภายในอาคารน้อยกว่าตึกแถวทั่วไป แต่พื้นที่หัวมุมตัดถนนนั้นจะสามารถเป็นที่รองรับผู้คนได้จากทั่วทุกสารทิศ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเลือกทำเลที่ตั้งในบริเวณนี้ เจ้าของอาคารไม่ได้คำนึงและไม่ประสงค์การใช้สอยพื้นที่ขนาดใหญ่ภายในอาคารในแต่ละชั้นมากนัก แต่กลับเลือกสร้างให้ตึกมีขนาดสูงถึง 9 ชั้น เพื่อเลือกใช้พื้นที่ๆ มีอย่างจำกัดในแต่ละชั้นได้อย่างคุ้มค่ามากกว่า นอกจากนั้นแล้วการสร้างตึก 9 ชั้นภายหลังตึก 6 ชั้น และ 7 ชั้นที่มีมาก่อนหน้า ก็ยังต้องสร้างตึกให้มีความสูงและความโอ่อ่ามากไปกว่าตึก 2 แห่งแรก เพื่อสร้างความน่าดึงดูดแก่ผู้พบเห็น รวมทั้งการเลือกสรรสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างอาคารสูงที่สุดในย่านนั้น ภัตตาคารอร่อยที่สุด หรือสถานบันเทิงที่ล้ำสมัยที่สุดให้มาอยู่บนตึก 9 ชั้น ย่อมเป็นการนำเสนอ “สิ่งที่เป็นที่สุด” เพื่อบริการอย่างดีที่สุดแก่ลูกค้าที่เข้ามาใช้บริการ (ภาพที่ 68 - ภาพที่ 71)

⁷²

ข้อมูลจากพิพิธภัณฑ์วัดไตรมิตร ศูนย์ประวัติศาสตร์เยาวราช จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

ภาพที่ 68 ภาพถ่ายเก่าทิวทัศน์กรุงเทพฯ ถ่ายจากตึก 9 ชั้น (วิมานนวรรตน์) และเห็นถนนเยาวราช ตั้งแต่สี่แยกวัดตึกลงมา รวมทั้งห้างสรรพสินค้าไต้ฟ้าด้วย (สันนิษฐานว่าถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 7)

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.รพท.10/11

ภาพที่ 69 ภาพถ่ายเก่าทิวทัศน์กรุงเทพฯ ถ่ายจากตึก 9 ชั้น มองเห็นถนนเยาวราช

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.รพท.10/1

ภาพที่ 70 ภาพถ่ายเก่าตึก 9 ชั้น ที่ได้เปลี่ยนเป็นกิจการห้างทองฮั่วเซ่งเฮง ถ่ายเมื่อปี พ.ศ.2494
ที่มา : ห้างทองฮั่วเซ่งเฮง เยาวราช

ภาพที่ 71 ตึก 9 ชั้น ปัจจุบันคือห้างทองฮั่วเซ่งเฮง เยาวราช
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

สิ่งที่สร้างชื่อให้กับตึก 9 ชั้นแห่งนี้คือ ระบายโป้ ซึ่งมีบริการอยู่ชั้นบนสุดของอาคาร เป็นที่รู้จักกันว่าหากใครอยากชมของดี หรือต้องการความเพลิดเพลินใจในทางกามารมณ์ก็ให้เชิญมาที่ชั้น 9 นี้ได้ ดังคำกล่าวขานว่า “ระบายโป้ 9 ชั้น โดยชื่อเสียงของระบายโป้เป็นที่โด่งดังจนถึงกับมีนักวิจารณ์ในยุคนั้นเขียนบรรยายเปรียบเทียบระหว่างตึก 9 ชั้น และคลับอีกแห่งหนึ่ง ความว่า

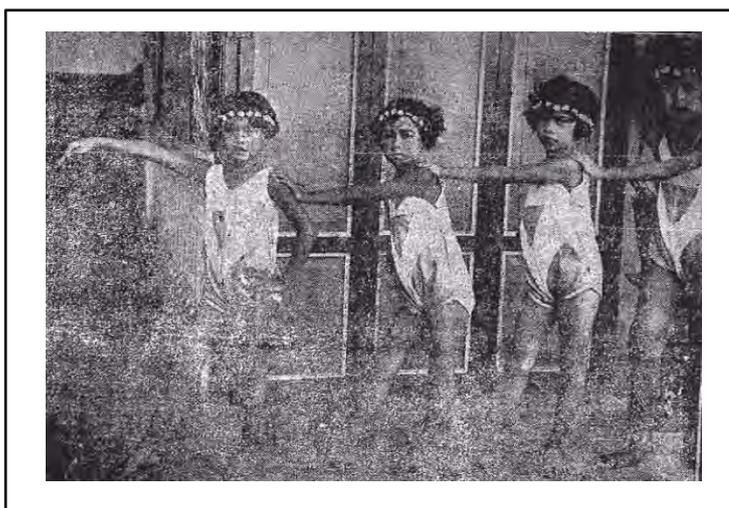
เก้าชั้นเป็นตึกสูงถึงเก้าชั้น โรสฮอลเป็นเรือนสองชั้น เก้าชั้นเป็นของสกุลในวงศ์เจ้าคุณไพบูลย์สมบัติ โรสฮอลเป็นสถานที่พระชลัมฯเข้าไปเพื่อความบันเทิงและประโยชน์ เก้าชั้นหาผลประโยชน์ด้วยการระบายตัวบลิ๊ก โรสฮอลหาผลประโยชน์ด้วยเดินรำคู่ เก้าชั้นอยู่ถนนเยาวราช โรสฮอลอยู่ถนนสุริวงค์ รสเหล้า รสเปียร์ เก้าชั้นมีเหล้าดีๆขาย เช่น แมคคัลลัม และยอนนี่ ว็อกเกอร์ โรสฮอลก็มี ราคาก็เท่าๆกัน โชคาก็เย็นเท่าๆกัน จะว่าใครวิเศษกว่าก็ไม่ได้ เก้าชั้นไม่มีเปียร์ลอยด์ขาย โรสฮอลไม่มีขายเต็มทีด้วยกันทั้งคู่ ผู้จัดการเก้าชั้นต้อนรับขับสู้คนดี โรสฮอลไม่แพ้สักก้าวเดียว (สองคนนี้จะไปศึกษามาจากวิวิธวิชาการ) สตรีของเก้าชั้นคือนักระบำ⁷³

ซึ่งเป็นไปได้ว่าเจ้าของอาคารตั้งใจ “เหมา” ชื่อพื้นที่โฆษณาหน้า 1 ของหนังสือพิมพ์สยามราษฎร์ เพื่อประกอบภาพยั่วชวนทั้งเดี่ยวและหมู่ในอิริยาบถต่างๆ กันไปของหญิงสาวจากคณะระบำเก้าชั้น พร้อมทั้งโปรยคำใต้ภาพและนำภาพนักระบำจากต่างประเทศมาเทียบว่าระบำเก้าชั้นก็มีดีไม่น้อยหน้าใคร ซึ่งถือเป็นกลยุทธ์ที่เจ้าของอาคารพยายามสร้างความแตกต่างเพื่อให้เกิดลูกเล่นใหม่ๆ ในการดึงดูดหรือเชิญชวนให้ลูกค้าเข้ามาลองสัมผัสของจริง หรือ “ตัวเป็นๆ” ได้ที่ตึกเก้าชั้น (ภาพที่ 72 - ภาพที่ 79)

⁷³ ปีที่ 7 ฉบับที่ 1834 วันจันทร์ที่ 24 สิงหาคม พ.ศ.2474 สยามราษฎร์, 11.

ภาพที่ 72 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “นี่เป็นทำนองๆของดิฉัน ท่ากระตุกกระตัก คุณเคยเห็น
แล้วหรือ” เป็นการเชิญชวนให้ผู้ชมเข้ามาดูการแสดงด้วยลีลาที่แปลกใหม่
ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1766 วันศุกร์ที่ 5 มิถุนายน พ.ศ.2474 แรม 5 ค่ำ เดือน 7 ปีมะแม จ.ศ.1293
สยามราษฎร์, 1.

ภาพที่ 73 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “ได้ดูนางระบำรุ่มสาวมานานแล้ว จงดูระบำตัวเล็กๆ
เสียบ้าง” เชิญชวนให้มาชมการแสดงระบำของนักเต้นวัยเด็ก
ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1770 วันพุธที่ 10 มิถุนายน พ.ศ.2474 แรม 10 ค่ำ เดือน 7 ปีมะแม จ.ศ.1293
สยามราษฎร์, 1.

ภาพที่ 74 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “ระบำเก่าชั้นเจ็ดชั้นควรจำแบบแต่งตัวมือหลอกอย่าง
นี้ไปแต่งตัวบ้าง” ที่แสดงให้เห็นถึงการแข่งขันทางธุรกิจอย่างเข้มข้นระหว่างตึก 7 ชั้น
และตึก 9 ชั้น

ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1837 วันพฤหัสบดีที่ 27 สิงหาคม พ.ศ.2474 ชั้น 14 ค่ำ เดือน 9 ปีมะแม
จ.ศ.1293 สยามราษฎร์, 1.

ภาพที่ 75 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “ถ้าอยากเห็นตัวจริง ก็ไป 9 ชั้นเถอะ !”

การโฆษณาชวนเชิญผู้ชมมาดูการแสดงระบำไปที่ตึก 9 ชั้น

ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1843 วันพฤหัสบดีที่ 3 กันยายน พ.ศ.2474 แรม 6 ค่ำ เดือน 9 ปีมะแม
จ.ศ.1293 สยามราษฎร์, 1.

ภาพที่ 76 ส่วนหนึ่งของชุดแต่งกายในการแสดงระบำโป๊ที่ตึก 9 ชั้น ที่เชิญชวนให้ผู้ชมมาดู
 ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1845 วันเสาร์ที่ 5 กันยายน พ.ศ.2474 แรม 8 ค่ำ เดือน 9 ปีมะแม จ.ศ.1293
 สยามราษฎร์, 1.

ภาพที่ 77 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “น.ส.สาลี ซึ่งเป็นดาราที่กำลังเปล่งรัศมีอยู่
 ณ ชั้นเวลานี้” นักแสดงระบำโป๊ที่กำลังได้รับความนิยมได้ทำการแสดงอยู่ที่ตึก 9 ชั้น
 ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1846 วันจันทร์ที่ 7 กันยายน พ.ศ.2474 แรม 10 ค่ำ เดือน 9 ปีมะแม จ.ศ.1293
 สยามราษฎร์, 1.

ภาพที่ 78 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “บอกจริงๆนะคะ ดิฉันเปิดสูงกว่านี้ก็ได้ เชิญไปชมบน
 ตึกกระฟ้า” คำโฆษณาเชิญชวนให้ผู้ชมเข้ามาชมโชว์วิ๊วๆแวมๆที่ตึก 9 ชั้น
 ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1765 วันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน พ.ศ.2474 แรม 4 ค่ำ เดือน 7 ปีมะแม
 จ.ศ.1293 สยามราษฎร์, 16.

ภาพที่ 79 คำบรรยายใต้ภาพในหนังสือพิมพ์ “แหม่มทำได้ ดิฉันก็ทำได้ แต่รู้สึกเจ็บ” นอกจากที่ตึก
 9 ชั้นที่จะมีการแสดงที่น่าตื่นตาใจแล้ว ยังมีการแสดงทำพิสดารด้วย
 ที่มา : ปีที่ 7 ฉบับที่ 1822 วันจันทร์ที่ 10 สิงหาคม พ.ศ.2474 แรม 12 ค่ำ เดือน 8 ปีมะแม
 จ.ศ.1293 สยามราษฎร์, 16.

4.4 ตึกแถวนายเลิศ เชิงสะพานพิทยเสถียร

เสวกตรี พระยาภักดีนรเศรษฐ (เลิศ เศรษฐบุตร์) เกิดวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ.2415 ที่บ้านปลายสะพานวัดบพิตรพิมุข ปากคลองโอง่าง พระนคร เป็นบุตรคนกลางของนายชื่นและนางทิพย์ เศรษฐบุตร์ มีพี่น้องร่วมบิดามารดา 2 คน คือมหาอำมาตย์โท พระยานรนิติปัญญากิจ (ลัด เศรษฐบุตร์) ซึ่งถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2484 และนางละม่อม จาติกวณิช (ถึงแก่กรรมไปหลายปีแล้ว) เมื่อนายเลิศจบการศึกษาจากโรงเรียนสวนอนันต์ ก็เข้าฝึกหัดการค้าโดยเป็นเสมียนที่ห้างสีตา แล้วย้ายมาทำที่โรงภาษี ต่อมาได้เป็นครูที่โรงเรียนสวนสุนันทา 2 ปี แล้วเปลี่ยนมาเป็นเสมียนที่ห้างสิงคโปร์สเตอร์ต (ชื่อเดิมของห้าง เฟรเซอร์แอนด์นีฟ) หลายปี ซึ่งคนงานของบริษัท สิงคโปร์สเตอร์ตมีสิทธิประกอบการค้าส่วนตัวได้ นายเลิศจึงได้เปิดร้านค้าของตนเองบ้าง ในร.ศ.113 ให้ชื่อว่า ร้านนายเลิศ จำหน่ายจักรเย็บผ้า ต่อมาเพิ่มกิจการจำหน่ายเครื่องกระป๋องและสั่งสินค้าต่างประเทศดำเนินกิจการต่างๆ ด้วยตัวเองทั้งสิ้น จากนั้นจึงเพิ่มการจำหน่ายโซดา โดยหุ้นกับบริษัทบอเนียวจำกัด แต่การค้าน้ำโซดามีกำไรดี ทำให้บริษัทบอเนียวต้องการทำการค้าแต่เพียงผู้เดียว ทำให้นายเลิศต้องวิ่งเต้นแก้ปัญหา จนในที่สุดต้องเลิกจำหน่ายโซดา และหันมาจำหน่ายน้ำมันมะพร้าวและหนังสือภาษาต่างประเทศแทน จนกระทั่งเมื่อมีทุนราว 20,000 บาท จึงหันมาค้าสังกะสี แต่ประสบปัญหาขาดทุน ซึ่งในขณะนั้นเริ่มมีความนิยมการซื้อจักรยานเกิดขึ้น นายเลิศจึงสั่งซื้อจักรยานเข้ามา แต่กว่าจะนำสินค้าเข้ามาได้นั้น ความนิยมในการซื้อจักรยานก็หมดลงเสียก่อน จึงประสบปัญหาขาดทุนอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาเมื่อรวบรวมเงินได้จำนวนหนึ่งจึงคิดสร้างโฮเต็ล ซึ่งนายเลิศเป็นคนไทยคนแรกที่ริเริ่มกิจการนี้ กิจการโฮเต็ลเจริญเป็นลำดับ ทำอยู่ราว 10 ปี จึงคิดตั้งโรงน้ำแข็ง เรือเมล์ และรถเมล์ตามลำดับ จนในที่สุดพระยาภักดีนรเศรษฐ (เลิศ เศรษฐบุตร์) ถึงอนิจกรรมด้วยโรคหลอดเลือดหัวใจแตก เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2488⁷⁴

นับว่านายเลิศเป็นคนไทยคนแรกๆ ที่มีแนวคิดในการริเริ่มทำธุรกิจต่างๆ ในสยาม โดยเฉพาะการก่อตั้งโรงแรม หรือที่เรียกว่าที่พักสำหรับเดินทาง จากคำนิยามที่ใช้จำกัดความจึงอาจวิเคราะห์ได้ว่า โรงแรมนายเลิศนี้น่าจะสร้างขึ้นเพื่อใช้สำหรับเป็นที่พักแก่บรรดาชนชั้นกลางไปจนถึงระดับชนชั้นล่าง ซึ่งเป็นไปได้ที่นายเลิศอาจได้รับแรงบันดาลใจมาจากแนวคิดการสร้างโรงแรมโอเรียนเต็ลที่ปรากฏขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 อันมีลักษณะคล้ายที่พักค้างแรมมากกว่าโรงแรมอันหรูหรา⁷⁵

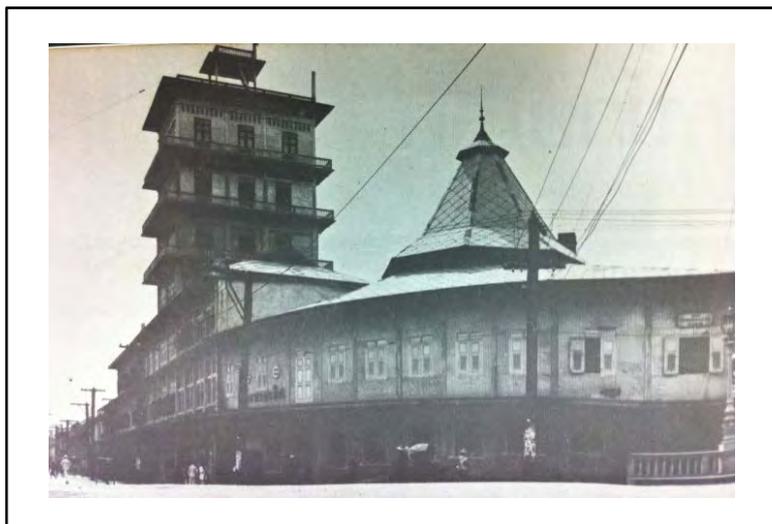
นอกจากนั้นแล้วทำเลที่ตั้งของอาคารตั้งอยู่บริเวณเชิงสะพานพิทยเสถียร ย่านสี่พระยา ซึ่งอยู่ระหว่างทั้งเขตบางรักและชุมชนตลาดน้อย และอยู่ไม่ไกลกับทางสัญจรต่างๆ ทั้งสถานีรถไฟหัว

⁷⁴ สีน ภักดีนรเศรษฐ, **อาลัยนายเลิศ** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิริยกิจ, 2489. คุณหญิงสิน, ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาภักดีนรเศรษฐ (เลิศ เศรษฐบุตร์) ณ วัดเทพศิรินทราวาส 18 เมษายน 2489), ค - ง.

⁷⁵ สมชาติ จึงสิริอารักษ์, **สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480** (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 244.

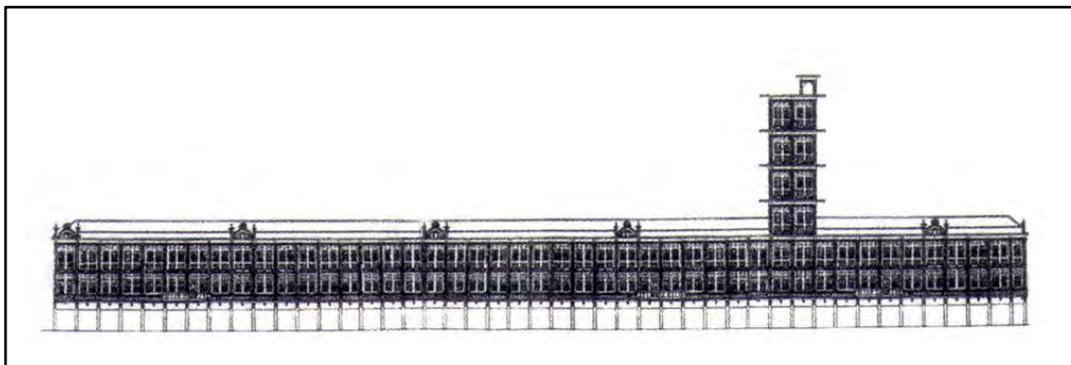
ลำโพง⁷⁶ ทำน้ำราวงค์ และคลองผดุงกรุงเกษม จึงน่าจะเป็นจุดศูนย์กลางที่ทำให้ผู้คนทั้งชาวไทยและชาวจีนที่สัญจรผ่านไปมาในย่านนั้นเข้าถึงได้ง่าย และสามารถแวะพักการเดินทางได้ โดยเฉพาะสถานีรถไฟหัวลำโพง นายเลิศน่าจะคิดสร้างโรงแรมภายหลังการสร้างสถานีเสร็จ ด้วยความที่นายเลิศเป็นผู้คิดก้าวหน้า จึงน่าจะคาดคะเนได้ว่าเมื่อสร้างสถานีรถไฟแห่งนี้เสร็จ ทางสัญจรนี้คงจะนำพาผู้คนจำนวนมากเดินทางมาได้สะดวกและรวดเร็วมากยิ่งขึ้น (ภาพที่ 80)

นอกจากนั้นแล้ว ทำเลที่ตั้งของอาคารอยู่บริเวณหัวโค้งติดกับเชิงสะพานพิทยเสถียร และเป็นอาคารชุดตึกแถวติดต่อกันหลายห้อง การสร้างอาคารตึกแถวที่สูงโดดขึ้นมา 7 ชั้น จากบรรดาชุดตึกแถวที่โค้งรับกับถนน นอกจากจะสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองประโยชน์ใช้สอยของโรงแรมที่ต้องการห้องพักจำนวนมากหลายห้อง จึงต้องสร้างอาคารให้มีความสูงจำนวนมากหลายชั้นแล้ว ความสูงที่โดดเด่นจากชุดตึกแถวนี้เอง ยังอาจกลายเป็นสิ่งที่สร้างความน่าสนใจและจุดหมายตา (Landmark) หนึ่งที่สำคัญในย่านนี้ ซึ่งการสร้างโรงแรมนายเลิศน่าจะเกิดขึ้นในช่วงราวเดียวกันกับการสร้างอาคารสูงในถนนเยาวราช หากเป็นเช่นนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่น่าแปลกใจเพราะการสร้างอาคารสูงชันในย่านใกล้เคียงกัน ย่อมสร้างขึ้นเพื่อการแข่งขันในทางธุรกิจการค้า (ภาพที่ 81)

ภาพที่ 80 ภาพถ่ายเก่าตึกนายเลิศ ที่ตั้งอยู่ริมสะพานพิทยเสถียร
ที่มา : สีน ภัคดีนรเศรษฐ, **อาลัยนายเลิศ** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิริยกิจ, 2489. คุณหญิงสิน, ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาภัคดีนรเศรษฐ (เลิศ เศรษฐบุตร์) ณ วัดเทพศิรินทราวาส 18 เมษายน 2489), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

⁷⁶ สถานีรถไฟหัวลำโพงเริ่มก่อสร้าง เมื่อปี พ.ศ.2453 และสร้างเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อปี พ.ศ.2459 ออกแบบโดยสถาปนิกของกรมโยธาธิการ คือ มาริโอ ตามานโญ ใน สมชาติ จึงสิริอาร์ักษ์, **สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480**, 440 - 441.

ภาพที่ 81 รูปด้านหน้าตึกยาว แสดงถึงตึกแถวนายเลิศซึ่งเป็นอาคารสูงตั้งอยู่โดดเด่นออกมาจากตึกแถวทั้งหมด

ที่มา : สมชาติ จิงสิริอารักษ์, **สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480** (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 581.

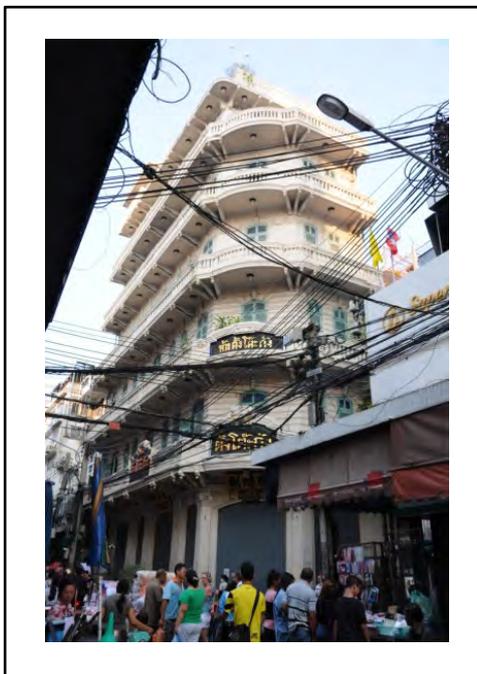
4.5 ห้างทองตั้งโต๊ะกัง

ประวัติความเป็นมาของห้างทองตั้งโต๊ะกัง (ภาพที่ 82) เริ่มขึ้นจากการอพยพของนายโต๊ะกัง แซ่ตั้ง จากอำเภอทุ่งไผ่ เขตแต่จิว ประเทศจีน มาสยามเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มแรกนายโต๊ะกังรับจ้างเป็นช่างทำเงินและเก็บเงินสำหรับเป็นทุนทรัพย์ เพราะมีความต้องการจะเปิดร้านรับจ้างทำทองเป็นของตนเอง จนกระทั่งนายโต๊ะกังสามารถเปิดร้านเล็กๆ โดยตั้งชื่อว่า “ตั้งโต๊ะกัง” มีสัญลักษณ์เป็นตราค่างวาง การประกอบกิจการร้านทองของนายโต๊ะกังยึดถือความวิริยะอุตสาหะ และมีคติในการดำเนินงานว่า เราจะอาศัยความซื่อสัตย์ ฝีมือในการทำทองและบริการเป็นกันเอง จนร้านมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักมากกว่าร้านทองร้านอื่นๆ ในย่านนั้น เมื่อนายโต๊ะกังถึงแก่กรรม นายเต็กกวง แซ่ตั้ง หรือนายตั้งเต็กกวง (นายเกษม แซ่ตั้ง) บุตรชาย จึงได้ประกอบกิจการสืบทอดต่อมา จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2464 รัชกาลที่ 6 ได้พระราชทานตราครุฑสำหรับใช้ในกิจการห้างทองตั้งโต๊ะกัง ทางร้านจึงได้ดำเนินการก่อสร้างอาคารหลังใหม่ขึ้นในบริเวณซอยวานิช⁷⁷

ห้างทองตั้งโต๊ะกังเป็นอาคารในกรณีศึกษาที่มีวัตถุประสงค์ในการใช้งานแตกต่างไปจากอาคารหลังอื่นๆ การใช้งานของอาคารไม่จำเป็นต้องใช้รูปแบบที่หลากหลายมาก อาคารถูกสร้างขึ้น 2 สมัย โดยอาคารหลังแรกตั้งอยู่บริเวณหัวมุมตึกปากซอยวานิช ซึ่งการเลือกทำเลที่ตั้งบริเวณหัวมุมตึกติดถนน ย่อมถือเป็นทำเลที่ดีเหมาะแก่การค้าขายเป็นอย่างมาก เพราะจะทำให้ร้านแลดูโดดเด่น ลูกค้านสามารถมองเห็นได้ชัดเจน บริเวณหัวมุมตึกถนนจึงถือเป็นทำเลทองสำหรับในย่านเศรษฐกิจที่ดินมีราคาสูง แต่เมื่อในยุคถัดมา การสร้างอาคารหลังที่ 2 ขึ้นในบริเวณแยกหัวมุมซอยวานิชสันนิษฐานว่าการสร้างเป็นตึกสูงขนาด 7 ชั้น เพื่อให้สมพระเกียรติแก่การรับมอบตราครุฑมาติดตั้ง

⁷⁷ สุภางค์ จันทวานิช, สำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ, 302 - 303.

ร้าน และการสร้างอาคารขึ้นภายในตรอกแคบอย่างสำเพ็ง ซึ่งเป็นพื้นที่การค้าที่สำคัญตั้งแต่ในอดีต รองจากย่านเยาวราช เท่ากับเป็นการเลือกใช้พื้นที่ใช้สอยอย่างคุ้มค่าและจำกัดอีกประการหนึ่งด้วย

ภาพที่ 82 ห้างทองตั้งโต๊ะกัง ตั้งอยู่ในตรอกสำเพ็งที่ติดกับถนนเยาวราช
ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามเมื่อวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2558

การพัฒนาพื้นที่ในเมืองเพื่อการลงทุนโดยกลุ่มชนชั้นนำสยามนำไปสู่การตัดถนนและสร้างตึกแถวริมถนน ทั้งเพื่อประโยชน์ทางพาณิชย์กรรมและความบันเทิงแบบใหม่ เป็นผลให้เกิดการสร้างตึกสูงตั้งแต่ 3 ชั้นขึ้นไป เพื่อรองรับกิจกรรมทางสังคมรูปแบบใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองความต้องการของกลุ่มชนชั้นกลางที่ถือกำเนิดขึ้น ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมดังกล่าวจึงนำมาซึ่งค่านิยมใหม่และตึกชนิดใหม่ที่เข้าใจกันว่าเป็นตัวแทนแห่งความทันสมัย

บทที่ 5 สรุปและอภิปรายผล

ปัจจัยที่ทำให้เกิดอาคารสูงยุคแรกในสยามเนื่องมาจากอิทธิพลจากชาติตะวันตกที่เข้ามาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 มีผลทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปรับตัวและเลือกรับความรู้และวิทยาการแบบใหม่ เพื่อแสดงให้ชาติตะวันตกเห็นว่าสยามเองมีความเจริญเช่นเดียวกับชาติตะวันตกด้วยกระบวนการสร้างภาพลักษณ์ความศิวิไลซ์ที่เป็นไปในรูปแบบของชาวตะวันตก เช่น เวลา ดาราศาสตร์ เป็นต้น งานสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในเวลานี้จึงเป็นอาคารที่ตอบสนองกิจกรรมแบบใหม่ คือ หอนาฬิกาและหอดูดาว แม้ว่าในสยามจะเคยปรากฏหอบอกเวลาอย่างหอกลองมาแล้วนั้น แต่หอนาฬิกาที่เกิดขึ้นใหม่นี้นับได้ว่าเป็นอาคารรูปแบบใหม่ที่ยังไม่เคยปรากฏมาก่อนในสยาม จึงกล่าวได้ว่าอาคารสูงยุคแรกในสยามเป็นหนึ่งในผลผลิตจากการรับอิทธิพลและวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยามที่เลือกรับหรือหยิบยืมวัฒนธรรมตะวันตกมาใช้ แล้วจึงนำมาประยุกต์ให้เป็นไปในรูปแบบของสยาม กล่าวคืออาคารสูงยุคแรกในสยามช่วงแรกแสดงให้เห็นถึงแนวคิดและวิธีการใช้งานที่ใช้ชุดความรู้ทั้งในแบบจารีตและความรู้แบบตะวันตกควบคู่กันไป เพราะชนชั้นนำสยามยังเชื่อในความรู้แบบจารีตว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง เพียงแต่เป็นวิธีการที่ล้ำหลังกว่าวิธีการตะวันตก จึงทำให้องค์ความรู้แบบจารีตไม่เป็นที่ยอมรับในระดับสากล เมื่ออิทธิพลตะวันตกเข้ามา ชนชั้นนำสยามจึงเลือกใช้ความรู้ทั้ง 2 ระบบ โดยนัยหนึ่งการใช้ความรู้แบบตะวันตก เพื่อแสดงออกว่าตนเป็นผู้ศิวิไลซ์ จะได้เกิดการยอมรับจากชาติตะวันตก แต่อีกนัยหนึ่งคือการใช้ความรู้แบบจารีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่ออุปกรณ์หรือเครื่องมือที่ใช้ในวิธีการแบบตะวันตกมีความผิดพลาดอยู่บ่อยครั้ง เนื่องจากไม่สามารถตอบสนองต่อการรับรู้ในภูมิปัญญาแบบจารีตของชนชั้นนำสยามได้ การใช้ความรู้แบบจารีตจึงเป็นเครื่องตรวจสอบว่าได้ผลที่ถูกต้องไม่ต่างไปจากความรู้แบบตะวันตกเช่นกัน แม้จะเป็นการกระทำตามวิธีแบบจารีตของสยามก็ตาม สะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามไม่ได้เชื่อว่าความรู้แบบตะวันตกจะดีและถูกต้องมากไปกว่าความรู้แบบจารีตแต่อย่างใด ยิ่งไปกว่านั้นชนชั้นนำสยามยังเลือกใช้ความรู้แบบจารีตตามความเข้าใจของช่างสยามในระบบการก่อสร้างอาคารสูง แต่กำหนดให้อาคารสูงมีรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก แม้จะเป็นความไม่เข้ากันและไม่เป็นที่ประสพผลสำเร็จของการใช้ความรู้ทั้ง 2 แบบในระบบการก่อสร้างก็ตาม จึงเป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงแนวคิดในการสร้างอาคารสูงขึ้นในสยามเพื่อสร้างความศิวิไลซ์ในแบบเฉพาะของชาวสยาม

ในเวลาต่อมาสยามเริ่มมีพัฒนาการในการก่อสร้างและว่าจ้างสถาปนิกชาวตะวันตก รวมถึงนำเข้าวัสดุและอุปกรณ์แบบใหม่ที่ใช้ในการก่อสร้างและใช้เทคโนโลยีแบบใหม่ที่ทำให้อาคารมีความแข็งแรงและคงทนถาวรมากยิ่งขึ้น จนกระทั่งสภาพสังคมและเศรษฐกิจของสยามได้ก้าวเข้าสู่ระบบทุนนิยมที่กำลังก่อตัวและก้าวหน้าขึ้นภายใต้สังคมสยามสมัยใหม่ พร้อมๆกับการปรากฏขึ้นของกลุ่มชนชั้นกลางที่ต้องการแสวงหาความบันเทิง จึงต้องสร้างอาคารสูงขึ้นมาในย่านพาณิชยกรรมที่กำลังได้รับความนิยมขณะนั้นอย่างถนนเยาวราช เพื่อรองรับกิจกรรมทางสังคมรูปแบบใหม่ที่เป็น

ค่านิยมการลอกเลียนการใช้ชีวิตในรูปแบบของชาวตะวันตก อาคารสูงที่เกิดขึ้นในยุคนี้จึงถือเป็นความเจริญแบบใหม่และเป็นต้นแบบให้เกิดการสร้างอาคารสูงในยุคต่อไป

ดังนั้นการสร้างงานสถาปัตยกรรมอาคารสูงยุคแรกในสยามที่แม้ภายนอกจะดูเป็น “ตะวันตก” แต่โดยเนื้อแท้แล้วถูกสร้างขึ้นมาด้วยระบบการก่อสร้างแบบโบราณของสยาม จึงเป็นเสมือนการพยายามกลืนหรือหยาบยืมวัฒนธรรมตะวันตก เพื่อสร้างให้เกิดอัตลักษณ์ของชนชั้นนำสยาม จนเกิดเป็น “อาคารสูงรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบสยาม” ที่มีความเป็นท้องถิ่นและเป็นต้นแบบให้กับตนเอง

รายการอ้างอิง

เอกสารที่ยังไม่ได้รับการตีพิมพ์

จดหมายเหตุและต้นฉบับตัวเขียน

เอกสารรัชกาลที่ 4

“เตือนสติว่าด้วยหุ่มโมง.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219 - 1230. เลขที่ 191. หอสมุดแห่งชาติ.

“ถึงผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า ให้เจ้าพนักงานจ่ายน้ำอ้อย น้ำมันยาง มอบให้หลวงพรหมคุมขึ้นมา ให้เจ้าเมืองกรุงเก่าก่อกำแพงวังจันทร์เกษม มาณวัน 5 13ฯ 4 ค่ำ ปีมะเส็งนพศก.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219. เลขที่ 68. หอสมุดแห่งชาติ.

“หุ่มยาม และเรื่องคืบ ฟุต พิต.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1219 - 1220. เลขที่ 127. หอสมุดแห่งชาติ.

“นาฬิกา.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219 - 1230. เลขที่ 187. หอสมุดแห่งชาติ.

“นาฬิกา.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219 - 1230. เลขที่ 188. หอสมุดแห่งชาติ.

“พนักงานนาฬิกา.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219 - 1230. เลขที่ 186. หอสมุดแห่งชาติ.

“พระราชบัญญัติเรื่องนาฬิกาหุ่มโมง.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219 - 1230. เลขที่ 190. หอสมุดแห่งชาติ.

“รายวันวันน้ำฝนที่โรงนาฬิกา.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1213 - 1219. ลำดับที่ 219. หอสมุดแห่งชาติ.

“เรื่องการพระศพ เถนซ์ไพโรชนทรายเกลี้ยถนน.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. ไม่ปรากฏ จ.ศ.. เลขที่ 328. หอสมุดแห่งชาติ.

“เรื่องถนนใหญ่ท้องสนามหน้าพระบรมมหาราชวัง.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. ไม่ปรากฏ จ.ศ.. เลขที่ 121. หอสมุดแห่งชาติ.

“เรื่องสุริยุปราคาฝ่ายเหนือ ณวัน 1 1ฯ 2 ค่ำ.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1225. เลขที่ 121. หอสมุดแห่งชาติ.

“เรื่องสุริยุปราคาและรายพระนามกับนามขุนนาง.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1229. เลขที่ 84. หอสมุดแห่งชาติ.

“ว่าด้วยการคำนวณกำหนดวันจันทร์ปราคา.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. รัชกาลที่ 4. ไม่ปรากฏ จ.ศ.. เลขที่ 181 ม.17. หอสมุดแห่งชาติ.

เอกสารรัชกาลที่ 5

- “ก่อสร้างหอนาฬิกาหน้าออฟฟิศไปรษณีย์ - โทรเลข.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ. มร.5 รล - พศ./29. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์สปีซที่ก่อฤกษ์ศาลสถิตยุติธรรมที่ท้องสนามหลวง.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล. ร.5 นก.17/88. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “แจ้งความมายังเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เรื่อง ปัญหาในการทำหอนาฬิกาข้างทิมแถวหน้าพระที่นั่งใหม่.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล. ม ร.5 นก.21/5. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “ชาวจีนขอตั้งสโมสรชื่อ คอปาโคร์ แอนด์ สตรีวิคอร์ ที่ตรอกเต้า ถนนเยาวราช.” 20 ธันวาคม 122. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ม - ร.5 น/317. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “ที่ดินริมถนนราชดำเนิน.” 26 กุมภาพันธ์ 119 - 4 กรกฎาคม 122. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เล่ม 1. ก ร.5 ค 4/3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “พระราชทานที่ดินตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ให้เป็นสิทธิแก่เจ้าฟ้าตรีเพ็ชรอุ้มธำรง.” เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ. ม ร.5 รล - พ.ศ./14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “พระราชทานที่ดินตำบลตลาดน้อย ให้เป็นสิทธิแก่พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าอัยยวงค์เดชาวุธ.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ. ม ร.5 รล - พ.ศ./14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “พระราชทานที่ดินริมถนนเยาวราช ให้เป็นสิทธิแก่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณพงษ์สมโภช.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ. ม ร.5 รล - พ.ศ./14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “พระราชทานที่ดินริมถนนสำเพ็งใต้ตรอกศาลเจ้าอาเนียเก็ง ให้เป็นสิทธิแก่พระองค์เจ้าหญิงอัปพันตรีปชา.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ. ม ร.5 รล - พ.ศ./14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “เรื่องการตัดถนนสายต่างๆ.” 27 มีนาคม 118 - 25 เมษายน 111. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ก.ร5 ยธ/21. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “เรื่องตัดถนนเยาวราช.” 17 มีนาคม 111 - 9 กรกฎาคม 119. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ก.ร5 ยธ./21. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- “เรื่องมองสิเออเดอลามโฮเตียตรวจการทำถนนท่อน้ำ แลวิธีถ่ายน้ำโสโครกในกรุงเทพฯ.” 21 ตุลาคม 121 - 26 มีนาคม 125. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ก.ร5 ยธ./23. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างกราบบังคมทูลขอพระราชทานซื้อนาฬิกาอย่างใหญ่ จากอังกฤษเพื่อใช้ในราชการกรมไปรษณีย์แลโทรเลข.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล. มร.5 นก.28/36. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เรื่องการต่อช่างเพิ่มเติมออฟฟิศขึ้นบน.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล. ม.ร.5 นก 39/266. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างทูลมายังพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ชี้แจงเรื่องตัวเงินในราชการกรมไปรษณีย์โทรเลข กับเรื่องนาฬิกาใหญ่สำหรับกรมไปรษณีย์โทรเลข.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล. ม.ร.5 นก 28/49. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างทูลมายังพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ เรื่องขอเบิกเงินใช้ในราชการกรมไปรษณีย์โทรเลขกับเรื่อง ของดการทำโรงนาฬิกา.” เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดหนังสือกราบบังคมทูล. มร.5 นก.28/130. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“สร้างห้องแถวริมถนนบำรุงเมือง ฯลฯ.” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอด. รัชกาลที่ 5. ไม่ปรากฏ จ.ศ.. เลขที่ 98/13. หอสมุดแห่งชาติ.

เอกสารรัชกาลที่ 7

ปีที่ 7 ฉบับที่ 1773 วันเสาร์ที่ 13 มิถุนายน พ.ศ.2474 แรม 10 ค่ำ เดือน 7 ปีมะแม จ.ศ.1293 สยามราษฎร์.

ประเทศสยามเจริญขึ้นมากแล้ว แต่ยังขาดสิ่งสำคัญอย่าง 1 คือที่ถ่ายทุกข์ สยามราษฎร์ ปีที่ 7 ฉบับที่ 1911 วันเสาร์ที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2474.

ปีที่ 2 ฉบับที่ 53 วันอาทิตย์ที่ 4 สิงหาคม พ.ศ.2472 ไทยเขมรรวมข่าว.

เอกสารที่ได้รับการตีพิมพ์แล้ว

หนังสือภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 พระราชกำหนดใหม่ 29. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.

“กระแสน้ำรับสั่งรัชกาลที่ 4 เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2411 ต้นฉบับของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ.” ใน **ประชุมพงศาวดารภาค 19 จดหมายเหตุหอศาสตราคมกับจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาปีมะโรง พ.ศ.2411.** พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2463.

กรมไปรษณีย์. **ไปรษณียาคาร สืบศักดิ์ศรีการไปรษณีย์โทรคมนาคมไทย หนังสือที่ระลึก**

120 ปี กรมไปรษณีย์โทรเลข. กรุงเทพฯ: ดาวฤกษ์ คอมมูนิเคชั่น จำกัด, 2547.

ก.ศ.ร.กุหลาบ. **สยามประเพณี เล่ม 1.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

- กาญจนาภรณ์. กรุงเทพฯเมื่อวานนี้. หนังสือชุด 100 ปี ขุนวิจิตรมาตรา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2512.
- _____. เรื่องของละครและเพลง. กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์, 2520.
- กุ่มท จันทร์เรือง. สยามในอดีต กับชีวิตวัยเยาว์ของข้าพเจ้า. แปลจาก My Boyhood in Siam. แปลโดย ยอดแก้ว อักษรา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2539.
- คณะกรรมการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. “อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของ พระยาโบราณราชธานินทร์และภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา.” ใน ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา ฉบับต่อจากที่เคยพิมพ์แล้ว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482.
- “จดหมายเหตุเสด็จหัวำกอ ปีมะโรง พ.ศ.2411.” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ทรงพระประชวรและสวรรคต. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: กรมศิลปากร, 2514. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางวาทรี หลวงจำเดิมแผ่เจดีย์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 1 พฤศจิกายน 2514).
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2528.
- _____. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2528.
- _____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.
- _____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- _____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.
- _____. สำเนาและคำแปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. แปลโดย ร.อ.หญิงลินจง เฒ่าวิบูล. กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2514. (ฉบับที่มูลนิธิจุลจักรพงษ์บุญนิรมอบให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงประกอบนิติสาร (ประกอบ บุญยั้งฐิติ) ป.ช.ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 4 กุมภาพันธ์ 2514).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประเพณีทำบุญวันเกิด. พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, 2514. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพร้อยตำรวจเอกถนอม รักเสนาะ ณ เมรุวัดใหม่อภัยาราม จังหวัดพิษณุโลก 14 พฤศจิกายน 2514).
- _____. “พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน.” ใน เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: จันวณิชย์, 2526.

- จู้รี โอศิริ. **โลกของจู้รี โอศิริ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สามสี, 2542.
- ชวนพิศ ทองแคล้ว, บรรณาธิการ. **ประชุมภาพประวัติศาสตร์แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2548. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม 2547).
- โชติ กัลยาณมิตร. **ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรรมการิการอนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรม สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์, 2546.
- दनัย ไชยโยธา. **ประวัติศาสตร์ไทย : ยุคกรุงธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2546.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **ความทรงจำ**. พระนคร: หอสมุดกลาง 09, 2513.
- _____. **ความทรงจำ**. พระนคร: โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2509.
- _____. **เที่ยวตามทางรถไฟ**. กรุงเทพฯ: สุทธิสารการพิมพ์, 2509. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โทขุนสมานมธุรพจน์ (อัมพันธ์ สมานมธุรพจน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 19 กุมภาพันธ์ 2509).
- _____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ส.ฉิติ บุญนาค, ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 เมษายน 2522.
- ตรัง, พระยา, “โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์และบทประพันธ์**. พระนคร: โรงพิมพ์ป.พิศนาค, 2507.
- กวี๋, ตาซาร์ด, บาทหลวง. **จดหมายเหตุการณ์เดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด ค.ศ.1687 - 1688**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2519.
- _____. **จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ด**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2517.
- ทิพากรวงษมหาโกษาธิบดี (ชำ บุญนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่ม 1**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- _____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- _____. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.
- _____. **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- แฮร์ริส, เทาเซนต์. **บันทึกประจำวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส**. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2515.
- ธรรมิเบศร์ไชยเชษฐสุริยวงศ์, เจ้าฟ้า. **ภาพย์หอโคลง : นิราศเจ้าฟ้าธรรมิเบศร์**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2497.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, กรมพระ. “ประดิษฐานพระสงฆ์คณะธรรมยุตินิกาย.” ใน **วชิรญาณวงศ์ 2507**. พระนคร: ไชยวัฒน์, 2507.

- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. **สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ทรง**
บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆประทานพระยาอนุমানราชธน เล่ม 4. พระนคร:
 สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506).
- _____ . **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** เล่ม 20. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.
- _____ . **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** เล่ม 22. พระนคร : กรมศิลปากร, 2499.
- นันทนา กปิลกาญจน์. **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไอ
 เดียนส์โตร์, 2547.
- แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว., **พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชานิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอม**
เกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- เปาริง, จอห์น, เซอร์. **ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 2.** ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา
 ศรีอุดม, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547.
- แบรดลีย์, วิลเลียม แอล. **สยามสามสมัย จากสายตาทอมอบรัดเล.** แปลโดย ธัญญา ผลอนันต์
 และเก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์. กรุงเทพฯ: เพื่อนชีวิต, 2527.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13.**พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2509. (พิมพ์ในงานพระราชทาน
 เพลงศพ พลโทพระยาศรีสรรหารชกัฏี ป.ช.,ป.ม.,ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาวัด
 เทพศิรินทราวาส 17 มีนาคม 2509).
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25** ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 (ภาคที่ 21 - 26) เรื่องสถานที่ต่างๆที่
 รัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 43** เรื่องจดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งครั้ง
กรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ 4. พระนคร:
 โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2470. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลงศพ นายพันเอก พระยาวิชิต
 สรสาตร์ (อำนาจ อมาตยกุล) เมื่อปีเถาะ 2470).
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14** (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 22 - 25). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุ
 สภา, 2507.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12** เรื่องจดหมายเหตุของราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาในแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์ และจดหมายเหตุของทอมอบรัดเล ในรัชกาลที่ 4 ที่ 5.
 พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2462. (พิมพ์ในงานศพ
 แจงแขววิรัชเวชกิจ ปีมะแม 2462).
- ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด.** กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4** ภาคปกิณกะภาค 1. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500.
- ประชุมพระราชหัตถเลขา ภาค 3** ตอน 2 ระหว่าง พ.ศ.2434 ถึง พ.ศ.2453. พระราชหัตถเลขา
 1 เมษายน ร.ศ.111. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513.
- ประทุมพร วัชรเสถียร. **สารคดีชีวิตอิงประวัติศาสตร์ชุมชนชุด ฉันทรักกรุงเทพฯ ตอน รื่นรมย์**
บนถนนสี่ส. พิมพ์รวมเล่มครั้งแรก. กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์, 2547.

- ประเสริฐอักษรนิติ์, หลวง. “คำให้การชาวกรุงเก่า” ใน **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. พระนคร: กรมศิลปากรมอบให้สำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์จำหน่าย, 2507.
- पालเลกัวซ์, ฌ็อง - บัปติสต์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2520.
- พจนานุกรมบาลี - ไทย - อังกฤษ ฉบับภูมิพลโลกิย เล่ม 4**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มูลนิธิโลกิย, 2531. (แพทย์หญิงอรพรรณ คุณวิศาล พิมพ์ถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 5 ธันวาคม 2530).
- พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507.
- พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์. **พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม กบงานช่างหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555).
- พิพัฒน์ สุขพิท. “ขยายความพระบรมราชาธิบาย” ใน **พระบรมราชาธิบาย อภิบาล อภิการ และปักษคณนาวิธี**. พระนคร: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาบริรักษ์เวชชการ (บริรักษ์ ติตติรานนท์), 2511).
- มอฟแพ็ท, แอ็บบอต โลว์. **แผ่นดินพระจอมเกล้า**. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520.
- ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4**. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2537.
- ลา ลูแบร์, ซีมอง เดอ. **ราชอาณาจักรสยาม เล่ม 2**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. พระนคร: ก้าวหน้า, 2510.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระประวัติตรัสเล่า**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467. (พิมพ์ในงานฉลองโรงเรียนมนุษยนาควิทยาทาน เดือนสิงหาคม 2467).
- แบรดเลย์, วิลเลียม แอล. **สยามสามสมัย จากสายตาทอมบรัดเล**. แปลโดย ัญญา ผลอนันต์ และแก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เพื่อนชีวิต, 2527.
- วิลเลชา ถาวรธนาสาร. **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.
- วีระยุทธ ปีสาลี. **กรุงเทพฯยามราตรี**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- สุนทรภู่. **พระอภัยมณี เล่ม 2 ตอนที่ 47 อภิเชกสินสมุทร**. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2544.
- สมชาติ จีงศิริอารักษ์. **สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480**. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.
- สมมตอมรพันธุ์, กรมพระ. **ประกาศการพระราชพิธีเล่ม 2**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2509. (ในงานพระศพกรมพระสมมติ ปีมะโรงอัฐศก 2459).
- สมิธ, มัลคอล์ม. **หมอฟรังในวังสยาม**. แปลโดย พิมาน แจ่มจรัส. กรุงเทพฯ: รวมทรรศน์, 2542.
- สรค์ลย์ แฟ่งสภา. **บ้านย่าไผ่**. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2545.

- สาลิน วิรูปุตร์. บรรณาธิการ. **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่ง
วิทยาศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2534.
- สิน ภัคดีนรเศรษฐ. **อภินายเลิศ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิริยกิจ, 2489. (คุณหญิงสิน, ในงาน
พระราชทานเพลิงศพพระยาภัคดีนรเศรษฐ (เลิศ เศรษฐบุตร) ณ วัดเทพศิรินทราวาส
18 เมษายน 2489).
- สุภางค์ จันทวานิช, **ลำเพ็ญ : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ: ศูนย์จีน
ศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549. (พิมพ์เนื่องในวโรกาส
เฉลิมฉลอง 50 พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี 2548
ศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).
- สมนชาติ สวัสดิ์กุล, ม.ร.ว.. **บันทึกรับสั่งสมเด็จพระยามหาราชูปราภพ ประทาน
ม.ร.ว.สมนชาติ สวัสดิ์กุล**. กรุงเทพฯ: บำรุงบัณฑิต, 2530.
- สุเมธ และ เมทินี ชุมสาย ณ อยุธยา. **วังท่าพระ และเรื่องพิสดารบางเรื่องเกี่ยวกับกรมขุนราช
สีหวิกรม และหม่อมเจ้าในกรมบางองค์**. พระนคร: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2514.
(จัดทำขึ้นเพื่อแจกญาติมิตรและผู้รักเคารพ).
- สุรียานุวัตร, พระยา, (เกิด บุนนาค). **ทรัพย์ศาสตร์**. กรุงเทพฯ: พิษณุเศศ, 2518.
- สุริยุปราคา พ.ศ.2411, 2418, 2472**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเซชม, 2477. (พิมพ์ขึ้นในงาน
พระราชทานเพลิงศพพระนครอภิบาล (พัน รักษิตประจิด), 2477).
- เสถียรโกเศศ [นามแฝง]. **ฟื้นความหลัง เล่ม 3**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547.
- โสมทัต เทเวศร์. **เจ้าฟ้าจุฑามณี**. พระนคร: แพร์พิทยา, 2513.
- โสรัจจ์ หงส์ลดารมภ์. “การรับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่จากตะวันตก.” ใน **วิทยาศาสตร์ในสังคม
และวัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2544.
- _____. **วิทยาศาสตร์ในสังคมและวัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาปรัชญา คณะ
อักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- หนังสือถาวรวัตถุประวัติและประชุมประกาศราชันตี**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพัทธ์พัฒนาการ,
2468.
- อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระ
ครั้งที่ 2**. พระนคร: โรงพิมพ์ข่าวพาณิชย์, 2496. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิง
ศพพระยานลราชสุวัจน์ (ทองดี นลราชสุวัจน์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 23
พฤษภาคม 2492).
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 -
พ.ศ.2475**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- อารี สวัสดิ์ และวรพล ไม้สน. **ดาราศาสตร์ราชสำนัก**. หนังสือชุดอารยธรรมดาราศาสตร์ไทย.
กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยดาราศาสตร์แห่งชาติ (องค์การมหาชน), 2556.
- อุดม ประมวลวิทย์. **ในราชสำนักพระนารายณ์**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2505.
- เอนก นาวิกมูล. **เครื่องกลไกคลาสสิก**. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2552.

อเนก นาวิกมูล. **รูปเก่าเมืองไทยในเมืองฝรั่ง**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2527.
Feltus, George Haws Feltus. **หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4**. แปลและเรียบเรียงจาก Samuel Reynolds House of Siam. พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 1961.

หนังสือภาษาอังกฤษ

Bangkok Times. **The 1894 Directory for Bangkok and Siam**. Bangkok: White Lotus. 1996.

Burke, Thomas. **English Night - Life from Norman Curfew to Present Black - Out**. London: B.T.Bsatsford.1943.

Rendell, Jane. **The Pursuit of Pleasure**. London: The Athlone Press. 2002.

Thongchai Winichakul. **Siam Mapped A History of the Geo - Body of a Nation**. Honolulu: University of Hawaii Press. 1994.

บทความในวารสาร

ไกรฤกษ์ นานา. “ฟื้นคดีปริศนาประวัติศาสตร์ “นางแพนนี่ นีอกซ์” แก่ต่างความผิดให้พระปรีชาภ
การ.” **ศิลปวัฒนธรรม** 29, 7 (พฤษภาคม 2551): 106 - 121.

โชติ กัลยาณมิตร. “นายช่างเอกในรอบ 200 ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์.” **วารสารมหาวิทยาลัย
ศิลปากร** 4 - 5, ฉบับพิเศษ (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525): 41 - 66.

_____. “อิทธิพลสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.” **หน้าจั่ว**, ฉบับ
พิเศษ (2525): 59 - 70.

ณัฐภูมิ ปรียานิตย์. “การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม” ใน
**วารสารหน้าจั่ว : ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสิ่งแวดล้อม 28 (กันยายน
2556 - สิงหาคม 2557)**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร
, 2557: 347 - 378.

เทพชู ทับทอง. “ตัดหัวพระปรีชาภการ ฐานยกยอกทองที่กบินทร์บุรี.” **ศิลปวัฒนธรรม** 2, 9
(กรกฎาคม 2524): 27 - 32.

พีรศรี โปวาทอง. “ถนนราชดำเนิน : ประวัติการก่อสร้าง.” **เมืองโบราณ** 33, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม
2550): 32 - 54.

ภาชิต จิตรภาษา. “หอกลอง.” **ศิลปวัฒนธรรม** 18, 1 (พฤศจิกายน 2539): 68 - 71.

เสาวภา ไพทยวัฒน์. “โลกทัศน์ของคนไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325 - 2416.” **วารสาร
ประวัติศาสตร์** 7, 1 (มกราคม - เมษายน 2525): 1 - 41.

บทความเฉพาะบางเรื่องในหนังสือรวมเล่ม

ธงชัย วินิจจะกุล. “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ.” ใน **เอกสารโครงการวิจัยยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง เล่ม 2 ยุโรป : การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ม.ป.ป..

วิทยานิพนธ์

จิรวัดน์ แสงทอง. “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ.2426 - 2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

ชลลดา วัฒนศิริ. “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ.2433 - 2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. “โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411 - 2503.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

ธนพงศ์ จิตต์สง่า. “วชิรญาณ กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ.2427 - 2448.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

เบญจวรรณ ทศนลีพร. “การออกแบบพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.

มนชนก สงวนชาติ. “การปรับตัวเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ของชนชั้นนำไทยหัวก้าวหน้าในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2367 - 2411).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2551.

วิรุทธิ์ ศรีสุวรรณกิจ. “การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2445 - 2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

สยามพร ทองสารี. “ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2523) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

เอกสารอื่นๆของทางราชการ

“พระราชกฤษฎีกาให้ใช้เวลาอัตรา.” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 36, (21 มีนาคม 2462): 273 - 276.

“ประกาศกรมโยธาธิการ.” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 8, (30 มกราคม ร.ศ.110): 410.

การสัมภาษณ์

สมชาติ จีงสิริอารักษ์, รองศาสตราจารย์. อาจารย์ประจำภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. สัมภาษณ์, 17 ตุลาคม 2557.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม. “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 1 วัน 2 เดือน 11 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 2 วัน 7 เดือน 11 แรม 14 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 4 วัน 1 เดือน 12 ขึ้น 15 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 5 วัน 2 เดือน 12 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 7 วัน 3 เดือน 1 ขึ้น 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 9 วัน 4 เดือน 1 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 11 วัน 4 เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 13 วัน 5 เดือน 2 แรม 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 15 วัน 6 เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 4 แผ่นที่ 23 วันอาทิตย์ที่ 8 เดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก 108.

_____ . “เรื่องนาฬิกา” ใน **วชิรญาณวิเศษ** 8 แผ่นที่ 42 วันพฤหัสบดีที่ 27 เดือนกรกฎาคม รัตนโกสินทรศก 112.

พระราชประสิทธิ์. “คลับ” **วชิรญาณวิเศษ** 1 แผ่นที่ 1 วัน 3 เดือน 2 ขึ้น 8 ค่ำ ปีระกา สัตตศก 1247.

พิพัฒน์ พสุธารชาติ. “ความเป็นเหตุเป็นผล” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ใน **คราสและ**
ควินิน บทวิจารณ์ ‘ปากไก่และใบเรือ’ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์. เข้าถึงเมื่อ 11 สิงหาคม
พ.ศ.2558. เข้าถึงได้จาก [http://www.academia.edu/5153629/หนังสือ_วิจารณ์_](http://www.academia.edu/5153629/หนังสือ_วิจารณ์_ปากไก่_และใบเรือ_ของ_นิธิ_เอียวศรีวงศ์_)
[ปากไก่_และใบเรือ_ของ_นิธิ_เอียวศรีวงศ์_](http://www.academia.edu/5153629/หนังสือ_วิจารณ์_ปากไก่_และใบเรือ_ของ_นิธิ_เอียวศรีวงศ์_)

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ตารางที่ 1 วิธีการนับเวลาแบบโบราณของสยาม

วิธีการนับเวลาแบบโบราณของสยาม				
โมง	ย่า (เที่ยง)	บ่าย	ทุ่ม	ยาม
1 (โมง 1 เช้า)	ย่าเที่ยง	1	1	1 (3 ทุ่ม)
2 (2 โมงเช้า)	ย่าค้ำ (6 โมงเย็น)	2	2	2 (เที่ยงคืน)
3 (3 โมงเช้า)	ย่ารุ่ง (6 โมงเช้า)	3	4	3 (ตี 3)
4 (4 โมงเช้า)		4	5	
5 (5 โมงเช้า)		5	7	
			8	
			10	
			11	

ตารางที่ 2 วิธีการนับเวลาจากกะลา

วิธีการนับเวลาจากกะลา	
เส้น	บาด
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - สกุล
ที่อยู่

นางสาวพิศาลศรี กระต่ายทอง
51/2 ซอยเจริญกรุง1 ถนนเจริญกรุง เขตพระนคร
แขวงวังบูรพาภิรมย์ กรุงเทพฯ 10200

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2552

สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์
ศิลปะ วิชาโทภาษาอังกฤษ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2553

ศึกษาต่อระดับปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร